

**TÄÄMBÄDSE AO
KREUTZWALDI-
KAEMIISI**

VÕRO INSTITUUDI TOIMÕNDUSÕQ 37
PUBLICATIONS OF VÕRO INSTITUTE

TÄÄMBÄDSE AO KREUTZWALDI- KAEMIISI

**TÄNAPÄEVAVAATEID
KREUTZWALDILE**

**MODERN PERSPECTIVES
ON KREUTZWALD**

Toimõndanuq
Jüvä Sullõv



Võro 2022

Võro Instituudi toimõndusõq 37

Publications of Võro Institute 37

Toimõndaja / Editor: Jüvä Sullõv

Kaasõpilt / Cover design: Kreutzwaldi muusõumi kogost

Inglüse kiil / English: Maarja Reimand

Toimõndusnõvvokogo / Advisory board:

Renāte Blumberga (Lāti Ülikuul), Martin Ehala (Tarto Ülikuul), Riho Grünthal (Helsingi Ülikuul), Hasso Krull (Eesti Humanitaarinstituut, Talliina Ülikuul), Karl Pajusalu (Tarto Ülikuul), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikuul), Tiit Rosenberg (Tarto Ülikuul), Janne Saarikivi (Helsingi Ülikuul), Anneli Saro (Tarto Ülikuul), Helena Sulkala (Oulu Ülikuul), Taive Särg (Eesti Kirändüsmuusõum), Heiki Valk (Tarto Ülikuul), Eberhard Winkler (Göttingeni Ülikuul)

Võro Instituudi toimõnduisi indeksiirväq:

Publications of Võro Institute is indexed in:

MLA Directory of Periodicals

Linguistic Bibliography Online

Eesti Rahvusraamatukogu digitaalne arhiiv (DIGAR)

Toimõndusõ aadrõs / Editorial address:

Võro Instituut, Tarto huulits 48, 65609 Võro, Estonia

tel +372 78 28750, faks: +372 78 28757

kodoleht: wi.ee/toimonduso

e-post: juvasul@ut.ee, wi@wi.werro.ee

Trükjä: Bookmill

ISBN 978-9916-9726-5-6 (trükün)

ISBN 978-9916-9726-6-3 (pdf)

ISSN 1406-2534

ALOSTUSÕS

Võro Instituudi toimõnduisi sari ilmus 1997. aastagast pääle. Aastagast 2007 om välläannõq saanuq alalidsõ toimõndaja ni toimõndamisõ mano om haarõt riikevaihõlinõ nõvvokogo. Sarja om naat inne välläandmist retseniirmä ja taa pandas kirjä riikevaihõliidsihe raamadunimistüihe.

Välläandmissagõhus. Edespitengi om plaanit vällä andaq egä aastaga üts toimõnduisi põhinumõr, miä tulõ vällä rehekuun. Ku kirotuisi kogonõs inämb, võidas mano tetäq eräle numbriid.

Oodami välläandmisõs kirotuisi, mil om kõrralik ja kimmäs nii opusõ ku uurmisõ puul. Tuusjaos, et umma kirätüüd saataq, piä-i olõma üles astnuq Võro Instituudi konvõrendsel. Oodõduq ommaq kõik keele ja kultuuri uurmisõga kõüdedüq tüüq ni uurmisallo vaihõlidsõq ja võrdõlõjaq teemaq.

Põhinumbridõ põhijaon andas vällä õdagumeresoomõ ni tõisi Õuruupa väikeisi kiili ja kultuurõ uurjidõ – keele-, kirändüs- ja rahvaluulõtiidläisi, muistsidõ välläkaibjidõ, rahva-, aoluu- ni ütiskunnatiidläisi – kirotuisi.

Esseistiga jaon annami vällä populaartiiduslikke kirotuisi, arvostuisi ja ülekaehuisi. Erälde numbriin ilmusõq teemakogomiguq, suurõmbaq umaette uurmistüüq jms.

Toimõnduisi kiil. Võro Instituudi toimõndusõq om algusõt pääle olnuq mitmõkeeline välläannõq. Lisas võro ja eesti keelele oodami kirotuisi kõigin õdagumeresoomõ keelin, erändkõrran ka muin keelin. Egä toimõnduisi põhinumõr om vähämbält kolmkeeline – kirotusõ originaalkiil üten võro- ja inglüskeelidse kokkovõttõga.

Artikliq retsenseeritäsõq. Egä kirotusõ kotsilõ and uma vařadu ni-mega arvamisõ kats, suurõmbidõ lahkominekide kõrral kolm arvamisandjat. Toimõndaja saat arvamisõq artikli kirotajalõ edesi.

Kirotuisi saatmisõ tähtaig om egä aastaga 15. radokuu päiv. Kirotusõq ilmutõdasõq välläandõ sama aastaga numbrin, miä tulõ vällä rehekuun.

Nõudmisõq artikli moodulõ lövvüseq Võro Instituudi toimõnduisi kodolehe pääl (wi.ee/toimonduso).

Toimõndaja

ALUSTUSEKS

Võru Instituudi toimetiste sari ilmub 1997. aastast alates. Aastast 2007 on väljaanne saanud alalise vastutava toimetaja, toimetamise on kaasanud rahvusvaheline kolleegium ja sari on muudetud eelretsenseeritavaks. Väljaanne registreeritakse rahvusvahelistes bibliograafilistes andmebaasides.

Perioodilisus. Edaspidigi on kavas avaldada üks toimetiste põhinumber aastas, ilmumiseiga oktoobris, ning vastavalt kogunevale materjalile erinumbreid.

Ootame avaldamiseks artikleid, mis on teoreetiliselt ja empiiriliselt hästi põhjendatud. Toimetised on avatud kõigile kaastöödele keele ja kultuuri uurimisega seotud aladelt ega ole piiratud Võru Instituudi konverentsidel esinejatega. Teretulnud on interdistsiplinaarne ja võrdlev vaatenurk.

Põhinumbrite põhirubriigis avaldatakse läänemeresoome ning teiste Euroopa väikeste keelte ja kultuuride uurijate – keele- ja kirjandusteadlaste, folkloristide, arheoloogide, etnoloogide ja ajaloolaste ning sotsiaalteadlaste – artikleid.

Esseistika rubriigis avaldame populaarteaduslikke artikleid, arvustusi ja ülevaateid. Erinumbritena ilmuvad teemakogumikud, monograafiad, konkreetsed uurimused jms.

Toimetiste keel. Võru Instituudi toimetised on algusest peale olnud mitmekeelne väljaanne. Lisaks võru ja eesti keelele ootame artikleid kõikides läänemeresoome keeltes, erandjuhtudel ka muudes keeltes. Iga toimetiste põhinumber on vähemalt kolmkeelne – artikli originaalkeelele lisatakse alati võru- ja ingliskeelne kokkuvõte.

Artiklid retsenseeritakse. Iga artiklit hindab anonüümselt kaks, eri-arvamuste korral kolm retsensenti. Toimetaja saadab retsensioonid edasi artikli autorile.

Artiklite saatmise tähtaeg on iga aasta 15. veebruar. Artiklid avaldatakse väljaande sama aasta numbris, mis ilmub oktoobris.

Kaastöö vormistusjuhendi ja nõuded leiab Võru Instituudi toimetiste kodulehelt (wi.ee/toimonduso).

Toimetaja

ALKUSANAT

Vörun instituutin toimituksia -julkaisusarja on ilmestynyt vuodesta 1997 alkaen. Vuodesta 2007 julkaisulla on ollut vakituinen päätoimittaja ja toimitustyössä on ollut mukana kansainvälinen työryhmä. Sarjaa on alettu esitarkastaa. Julkaisut rekisteröidään kansainvälisiin bibliografisiin tietokantoihin.

Vörun instituutin toimituksia on **aikakausijulkaisu**. Sarjan päänumero ilmestyy joka vuosi lokakuussa. Lisäksi julkaistaan erikoisnumeroita kulloinkin saatavilla olevasta materiaalista.

Julkaisemme artikkeleita, jotka ovat teoreettisesti ja empiirisesti hyvin perusteltuja. Otamme vastaan artikkeleita kielen ja kulttuurin tutkimukseen liittyviltä aloilta, eikä kirjoittajan tarvitse olla osallistunut Vörun instituutin konferensseihin. Toivomme artikkeleilta tieteidenvälistä ja vertailevaa näkökulmaa.

Päänumeroiden perussisältö muodostuu itämerensuomalaisten ja muiden Euroopan pienten kielten ja kulttuurien tutkijoiden – kieli- ja kirjallisuustieteilijöiden, folkloristien, arkeologien, kansatieteilijöiden, historioitsijoiden ja yhteiskuntatieteilijöiden – artikkeleista.

Esseistiikan osiossa julkaistaan populaaritieteellisiä artikkeleita, arvosteluja ja katsauksia. Erikoisnumeroina ilmestyvät teemakokoelmat, monografiat, tutkimukset yms.

Julkaisujen kieli. Vörun instituutin toimituksia on alusta asti ollut monikielinen sarja. Vöron- ja vironkielisten artikkelien lisäksi otamme vastaan artikkeleita kaikilla itämerensuomalaisilla kielillä, poikkeustapauksissa myös muilla kielillä. Jokainen päänumero on vähintään kolmikielinen – alkuperäiskielisen artikkelin lopussa on aina vöron- ja englanninkielinen tiivistelmä.

Artikkelit tarkastetaan. Jokaisen artikkelin arvioi anonymisti kaksi, erimielisyyksien sattuessa kolme tarkastajaa. Sen jälkeen arvostelu lähetetään artikkelin kirjoittajalle.

Määräaika. Artikkeleita otetaan vastaan joka vuosi 15. helmikuuta saakka. Artikkelit julkaistaan saman vuoden julkaisussa.

Artikkelin muotoiluohjeet löytyvät Vörun instituutin toimituksia -julkaisun kotisivulta (wi.ee/toimonduso).

Toimittaja

PREFACE

Publications of Võro Institute have been published since 1997. Since 2007 the procedure of publication has been changed. There is a standing editor in charge, an international advisory board is involved and the series will be peer-reviewed. The publication will be registered in international indexing/abstracting services/databases.

Periodicity. Henseforward we aim to publish a main issue a year, in October, and according to material and will special editions will be published.

Theoretically and empirically well-grounded **papers are expected.** Publications are not limited to the presentations of the annual conferences of Võro Institute. We look forward to all contributions from the different fields of the study of language and culture. The interdisciplinary and comparative angle is welcome.

In the main section the contributions of researchers of Finnic and other European small languages and cultures – linguists, scholars of literature, folklorists, archaeologists, ethnologists, historians, and social scientists – are published.

In the section of essays the papers of popular interest, reviews and summaries are published. Thematic numbers, monographies, and ad hoc studies are published as special editions.

Language. Publications of Võro Institute have been since the very beginning a multilingual publication. In addition to the Võro and Estonian languages articles in all Finnic languages, and as an exception in other languages, are welcome. Each main edition is at least trilingual – the summary in Võro and in English will be always added to the original.

The papers are peer-reviewed. Each article is anonymously reviewed by two, in case of disagreement by three reviewers. The editor forwards the reviews to the author.

The deadline for papers is every year February 15. The papers are published in the issue of the year, in October.

Submission guidelines are available on the homepage of the Publications of Võro Institute (wi.ee/toimonduso).

Editor

SISUKÕRD

CONTENTS

<i>Friedrich Reinhold Kreutzwald. Teateid vanadest</i>	
kalmudest Võru ümbruskonnas	11
Teedüssit vanost kalmõst Võro ümbrekunnan	29
Information on the old graves in the surroundings of Võru . . .	29
<i>Enn Ernits. Friedrich Reinhold Kreutzwald</i>	
muistiseid otsimas	30
Friedrich Reinhold Kreutzwald muistitsit asjo otsman . .	59
Friedrich Reinhold Kreutzwald looking for antiquities	61
<i>Ave Mattheus. Kreutzwaldi meditsiinialane</i>	
rahvavalgustus	63
Kreutzwaldi tohtrõtiidüsline rahvavalgustus	92
Popular enlightenment in the field of medicine by Kreutzwald	94
<i>Mai Maser. Toidust ja joogist doktor Kreutzwaldi</i>	
õpetuse järgi	96
Söögist ja joogist doktor Kreutzwaldi oppusõ perrä	102
On food and drink by the teachings of doctor Kreutzwald . . .	103
<i>Urmas Bereczki. Me kõik oleme Kreutzwaldi sineli</i>	
hõlma alt tulnud	104
Miiq kõik olõ Kreutzwaldi sineli hõlma alt tulnuq	108
We all came out from beneath the skirt of Kreutzwald's overcoat	109

<i>Urmas Kalla. Võhu luuq ja laaluq – Sibula Jaani võro-kiilne vastakostminõ esti rahvusromantismile.</i>	111
Võhu lood ja laulud – Jaan Sibula võrukeelne vastus eesti rahvusromantismile	125
Võhu tales and songs – Jaan Sibul’s answer in Võro to Estonian national romanticism	126
<i>Jüvä Sullõv. Võro keele digivaraq ja keeletehnoloogia – võimalusõq ja pruuqminõ</i>	147
Võro keele digiressursid ja keeletehnoloogia – võimalused ja kasutus	179
Võro digital resources and language technology – possibilities and use	180

TEATEID VANADEST KALMUDEST VÕRU ÜMBRUSKONNAS¹

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD

Ükski teine Liivimaa piirkond ei paku vist sellist rikkust kalmuküngaste poolest kui Võru ümbrus, mille ulatuslikud liivamaad on kaetud peaaegu kõikjal mineviku eksistentsi jälgedega, nagu oleksid maa vanad asukad rajanud kindla eelistusega siia oma viimase rahupaiga ning pärast seda, kui nad olid veetnud vähem või rohkem liikuva elu viimase vaatuseni teisel, on nad sarnaselt metsloomadele vaikusesse tagasi tõmbunud, et tasuda loodusele andamit, mis on toimunud kindlasti osaliselt vabatahtlikul viisil. Asjaolu, et just see kõige vähem viljakas maariba oleks algselt olnud tihedamini asustatud kui teised viljakamad piirkonnad, tundub mulle olevat ebatõenäoline; niisamuti pakub vähe pidet traditsioon[iline jutt], et kõik kääpad olevat üksnes sõjaohvrite omad, sest kalmude täpsem uurimine näitab kõikjal ühesuguseid tulemusi ja tõendab harva enam kui vaid ühe indiviidi jäänuseid.

Täienduseks varasematele notiitsidele vanade kalmude kohta Võru ümbruskonnas pean lisama veel mõningaid hilisemaid avastusi.² Need on järgmised:

1. Võhandu jõe paremal kaldal *circa* 18 versta kaugusel Võrust Pindi mõisa Paidra veski lähedal on mõned suured kuuski täis kasvanud kalmuküngad, osaliselt ümarad, osaliselt piklikud; viimased kulgevad ida-lääne suunas, nad näivad olevat hästi säilinud, ilma kivist katteta, kuid seni veel uurimata.³

2. Umbes 1½ versta põhja pool Varbuse mõisat Põlva kihelkonnas paikneb suurest Tartu-Võru ühendusteest läbilõigatult kahe paralleelselt teineteise kõrval kulgevas reas hulk paganaaegseid kääpaid väikese allikarohke jõekese vasakul kaldal 20 versta

¹ Originaali tiitel: Kreutzwald 1851.

² Vt Boubrig 1844.

³ Paidra I kääbastik (tänapäeval Võru mk, Rõuge khk, Võru v) – viis ümarkääbust, millest üks oli lõhutud enne 1922. aastat. Paidra II kääbastik (sealsamas) – 10 kuhjatist, sh üks pikk-kääbas; vt Aun 1980: 112, nr II-60.

kaugusel Võrust Tilleoru kõrtsi juures oru liivasel nõmmel.⁴ Neist enamik on aja purustava mõju tõttu saanud väga kannatada, mõned on kuni maapinnani lõhutud, teised ulatuvad maapinnast vaevalt ühe jala kõrgusele, kusjuures sealsamas leidub väljauhitud luu- ja söekatkeid, mõnikord ka üksikuid urnikilde; lisaks on reinuvader palju künkaid oma ehitise jaoks õõnsaks kaevanud.⁵ Väga märkimisväärne kääbas, põhja ümbermõõt 30 sülla ringis, oli maapinnani läbi kaevatud, ning mõned vanad talupojad lausuvad, et sealt olevat paljude aastate eest aaret otsitud, kuid leitud ainult mõõgapide (*mõega kässipidde*) ja paar väärtusetut metallrõngast; viimaseid leidsid lapsed ka teiste, pooleldi lõhutud kääbaste juurest, kuid neist ei olnud mulle ühtki leidu ette näidata. Üksikud vähesed 9–11 jala kõrgused kalmukünkad on võrdlemisi hästi säilinud; ainult väike lohk kääpa tipus räägib kõnekalt sellest, et algselt mullakoonuse ja tuhaurni kaitseks kokku kantud maakivid on pärastpoole eemaldatud.⁶ Kõik kääpad Varbuse juures on ümarad, nende ümbermõõt on erinev. Uurimisest [tuleb juttu] allpool.

3. Täpselt [eespool kirjeldatud kääbaste] vastas Tille [*Tilliorro*] jõekese⁷ paremal kaldal Kioma maa peal on täiesti põlluservas kolm suuremat pooleldi lõhutud kääbast, mis sarnanevad üldiselt Varbuse omadega, ja mulle tundub olevat tõenäoline, et

⁴ Varbuse kääbastik (Põlva mk, Põlva khk, Kanepi v) – 29 kuhjatist, sh 4 pikk-kääbast; vt Aun 1980: 109, nr II-37.

⁵ Kirjutises kasutatavad pikkusühikud: toll – 2, 54 cm, jalg – 31 cm, süld – 213 cm.

⁶ Mainitud lohk, mis on tekkinud künkatipu kivide eemaldamise tagajärjel ja leitakse nõnda sageli hauakääbastel, näikse olevat tingitud eelkõige katku- ja sõjahaudadega seonduvast ekslikust rahvausust, mispuhul kujutletakse asja nõnda, et algselt surnukehaga täidetud haud muutub kõdunemise tagajärjel tühjaks ruumiks, mistõttu kääpa muld on langenud ülalt allapoole. Seepärast tuleb selliseid kääbastesse puutuvaid muinaslugusid vaadelda eksliku kujutlusviisi poeetilise kaunistusena. – Kreutzwaldi allmärkus.

⁷ Tille jõgi – üks Ahja jõe nimesid ülemjooksul. Nurksulgudes esitatakse vaid osa huvipakkuvamaid kohanimesid, mida on kasutatud Kreutzwald.

seal, kus tänapäeval paistab olevat harimiskõlblik põllumaa, on ader teinud palju kääpaid maatasa.⁸

4. Väikese järve kaldal Vana-Kõllestes mõisa ligikal Kanepi kihelkonnas võib leida kahte rühma moodustunud suurel arvul vanu kääpaid.⁹ Järve kutsuvad eestlased *Jänno-järw*'eks, st Janujärveks, ning rahvajutu järgi olevat ühe palaval lahingupäeval võitlejad joonud selle tilgatumaks.¹⁰ Pärastpoole saanud kõik surma ja olevat maetud nendesse kääbastesse. Ka need kalmud on veel läbi uurimata.

5. Põlva kihelkonda kuuluva, kuid täiesti Räpina kihelkonna piiri lähedal asuva väikese Viira mõisakese lähedal pidavat ühe sõbra teatel leiduma suurel arvul vanu kalmukünkaid Võhandu jõe vasakul kaldal, ja kuulukse, et veel üsna hästi säilinuid. Loodan nad järgmisel suvel üle vaadata ja kus võimalik, seal ka täpsemalt uurida.¹¹

6. Nagu mulle teatas üks revident, pidavat Pindi mõisa metsas mõne versta kaugusel Rusima [*Russimäe*] külast leiduma paar kuuski täis kasvanud kääbast; ise pole ma saanud seda kanti külastada.¹²

Paari Varbuse vana kalmu uurimise tulemustest

24. juunil 1848 lasksime Varbuse omaniku hr Woldemar Schwartziga,¹³ kes tänuväärse valmidusega andis vajalikud

⁸ Pole selge, kas hiljem pole neid kääpaid enam tuvastatud või on neid vaadeldud Varbuse kääbastiku osana.

⁹ Vana-Kõllestes mõis, ka Krootuse mõis.

¹⁰ Tiksipalu kääbastik (Põlva mk, Põlva khk, Kanepi v) – esialgu oli ligikaudu 20 kuhjatist, millest on säilinud 17, sh kolm pikk-kääbast; vt Aun 1980: 109, nr II-35; Aun 1992: 91. Jänujärv – 11 ha suurune järveke, mille nimekujud on *Janok-*, *Jänuk-*, *Janut-* ja *Jaanekjärv* (Eesti järved 1964: 118–119, nr 1094).

¹¹ Vt käesoleva artikli lisa, samuti allmärkust 44.

¹² Võimalik, et jutt on 17 ümarkääpaga Madala kääbastikust (Võru mk, Rõuge khk, Võru v); vt Aun 1980: 114, nr II-73.

¹³ Woldemar Schwartz – Varbuse mõisa omanik, ÕESI liige (Kreutzwald 1976: 207). Leonhard von Stryki (1877: 248) andmeil oli aastatel

töömehed, n e l i kalmuküngast maapinnani läbi kaevata ja nende sisu täpselt uurida. Kuigi leitud saak oli tühine, siiski ei saa ma seda vaeva pidada asjatuks, sest just sageli „mitte midagi“ viibki „millegi“ juurde.

K ä ä b a s A, ümbermõõt 21 sülda, 9½ jalga kõrge, pealt kuuski täis kasvanud, ilma kivikatteta. Leidsime idapoolses servas veidi rohkem kui ühe jala sügavuses pealispinna alt katkise urni kilde põlenud luujäänustega, loomse- ja taimse söega. Söestunud esemete all võis täiesti selgesti eristada jälgi põlenud villase riide tükkidest, mis vaatamata kogu ettevaatlikkusele lagunesid põrmuks. Künka keskel kolme jala sügavusel lebasid luutükid ja -tuhk; peale selle veel poole jala võrra sügavamalt vastu kääpa lääneserva tuli nähtavale taas samasugust materjali, kuid kahes viimati mainitud kohas ilma jälgedeta urnikildudest.

Ilmselt oli siin rohkem luid kui ü h e inimkeha põletamisest üle jääb, ent miks lebasid nad üksteisest eraldi kolmes rühmas? Osa oli asetatud urni, ülejäänud aga ilma erilise ümbriseta usaldatud maapõue hoolde. Kas urnis olev põrm kuulus jõukamale inimesele või siinsamas tuhastatud surnukehale, samal ajal, kui teised luuhunnikud pärinesid ehk tema kaaskondlastelt või alamatelt, kes paganluse barbaarse kombe kohaselt olid lasknud end elavalt põletada? – Nii urni paigutatud luude kui ka teiste hulgas võis selgesti eristada kolju- ja toruluude tükke, muidu oleks see jätnud ruumi oletusele, et koljuluud olid maetud teistest eraldi.

Kui me vaatlesime kasina sisuga kääpaid lähemalt, siis paistis olevat üsna loomulik, et kõigepealt loobiti tasasele maale mingi kõrgusega kääbas, sellele kanti kokku tuleriidaks puuvirn ja siis kinnitati sellele põletamisele kuuluv surnukeha istuvas või lamavas asendis. Hiljem paigutati kokkukogutud tuhaga urn tavaliselt ida poole, kääbas tehti pärastpoole veel paari jala võrra kõrgemaks ja asetati raskuseks peale kive. Tulekollet võis märgata igas kalmukünkas, kusjuures süte ja tuha ümber olev liiv näitab selgeid tule kasutamise märke. Ülalkirjeldatud kääpal leidus kolm tuletegemise kohta, mida ma muidu seni polnud leidnud ühelgi teisel juhul.

1845–1858 mõisa omanikuks hoopis Alexander von Ditmar, nõnda ka 1850. aasta hingerevisjoni põhjal (EAA 1865.2.65/30: 1).

Et kääpa väline kuju ühtib vanade preislaste omadega, kusjuures nõndanimetatud sikukombed, 14 hingede toitmine jne on üksteisega täiesti sarnased, siis võib teha õigustatud järelduse, et ka nende surnumatmise tavad olid olulisel määral ühtelangevad. – Seevastu vanade preislaste hulgas valitses merevaigukaubanduse tõttu kindlasti suurem jõukus kui siin, mistõttu on nende kalmuküngaste inventar metallesemete poolest tunduvalt rikkalikum.

K ä ä b a s B, übermõõt 24 sülda, 9 jalga kõrge, samuti kuuski täis kasvanud. Siin leavad urnikillud 2½ jala sügavuses rohkem kääpa keskpaiga poole; kõik oli halvemini säilinud kui A puhul. Urnist eraldi olevaid luuhunnikuid ei tulnud kuskil nähtavale, polnud ka mitut põletuskohta.

K ä ä b a s C, übermõõt 18 sülda, 7 jalga kõrge, puudeta ja kaitsekiivideta. Leidsime idaservast nelja jala sügavusel põletuskoha lähedal üheainsa urnikillu koos väga tühise arvu peaaegu kõdunenud luutükkidega ja kahe klaaskoralliga, neist üks oli helesine, sarapuupähkli suurusega, teine aga valge ja mõnevõrra suurem, nagu kreeka pätkel, pealispinnalt kriimustatud ja tulest ilmselt puutumata. Härra S c h w a r t z annetas mõlemad klaaskorallid Tartu Õpet[atud] Eesti Seltsi muuseumile.

K ä ä b a s D, 12 übermõõt sülda, 5 jalga kõrge, puudest lage ja kiivideta, ei sisaldanud luutükke ega urnikilde; need olid tõenäoliselt koos kääpa ülemise pinnasekihiga eemaldatud. Põletuskohal oli liiv osaliselt must, osaliselt tuhakarva ja paksult segatud taimse söega. Peaaegu kõikidel kääbastel võis eristada paari jala laiust kraavitaolist süvendit, mis oli tekkinud seetõttu, et sealt kuhjati mulda kääpale peale. Ent kalmuküngad on tunduvalt suuremad kui kalmu sisu neid võiks moodustada; see tähendab, et palju mulda toodi veel kaugemalt juurde.

Väga hoolikale uurimisele vaatama ei suutnud me kuskil tuvastada jälgi sulanud metallesemetest: kahtlemata oli metall meie

¹⁴ Vt David 1812: 87, 98 jj. Kirjandusviited esitatakse tänapäevasel kujul. Siinkohal oli autori kirjandusviide. Lucas David (1503–1583) – preisi ajaloolane. Alustas Preisimaa ajaloo koostamist 1575. aasta paiku, kuid see jäi lõpetamata ning autor vajus sajanditeks unustusehõlma. Kroonika avaldati kaheksas köites alles aastatel 1812–1817. Kreutzwald viitab siinkohal muinaspreislaste sikuohvri söömise riitusele pühade tammede all.

provintsi algelanikel, kes oma surnukehi neis paigus põletasid, harv kaubaartikkel, mistõttu surnule pandi kaasa meeleldi ta „lemmiklelu“, ent juhul, kui see trehvas metallist olema, jäeti pärijatele.

30. juulil 1848 toimetatud väljakaevamised Võrumõisa Kääpa külas

Kääpa küla kalmuküngastest on juttu tehtud nii Õpet[atud] Eesti Seltsi toimetistes kui ka varem härra Põlva pastori S c h w a r t z i poolt Inlandis.¹⁵ Kääpad paiknevad vaevalt poole versta kaugusel Võrumõisa Kääpa külast Võhandu [Woo] jõe paremal kaldal suure liivase mäekünka kõrval.¹⁶ Ida pool ulatuvad nad külapõldudeni, põhja pool katkestab neid tükk maad harimiskõlblikku pinnast, seejärel kulgevad kääpad veel poole versta ulatuses jõe kaldal kuusikus, kus maapind on kohati mäda. Kääpad on osaliselt ümarad, osaliselt pikergused, esimesed on ülekaalus; neil ei esine sümmeetriat nagu Varbuse ja Vastseliina mõisa Kiviküla [Kiwviküll] omadel, vaid nad paiknevad nii nagu juhul on tahtnud, mitmeti läbisegamini.¹⁷ Nad kõik on aja poolt tugevasti räsitud, sest üle poolte neist on maatasa, ning on väga tõenäoline, et ida pool on kääbastega kokku puutunud põllumaa juba ammu suure ära neelanud hulga kalmusid ja muutnud surnute rahupaiga viljapõlluks. Kääpad olid kunagi kaetud kuuskedega, mõnel künkal kõrgus veel nüüdki puud, teistel oli näha üksnes võimsaid puujuuri. Ent kõikjal võis kokku puutuda ülemeeliku purustamise maaniaga; selle olid korda saatnud osaliselt karjapoisid ja nende võitlushimulised härjad, osaliselt aga aarete otsijad. Viimased oli

¹⁵ Vt Boubbrig 1844: 88; Schwartz 1836: 515–516. Siinkohal oli Kreutzwaldi viide viimati mainitud allikale.

¹⁶ Kääpa I ja II kääbastik (Võru mk, Põlva khk, Võru v) – Kääpa I olevat varem koosnenud 32 kääpast, sh 15 pikast, ent säilinud on vaid 16 kuhjatist, neist 8 pikka; Kääpa II koosseisus on 26 kuhjatist, sh 5 pikka (Aun 1980: 113, nr II-65, 66).

¹⁷ Kiviküla (tänapäevase nimega Loosi) kääbastik (Võru mk, Vastseliina khk, Võru v) – kääbaste esialgne arv pole teada, tänini on säilinud 32 kuhjatist, sh 17 pikk-kääbast (Aun 1980: 117–118, nr II-99).

korduvalt õnne katsunud, ometi midagi leidmata. Kõigepealt paar teadet rahvamuistenditest.

Kaheksasaja aasta eest olevat küla kandnud Tseatsõõri (*Zea-zõri-külla*) nime. Seal piiranud venelased ja poolakad Kirumpää linna (!) (*Kirrupä-liin*; vanad kindlusemüürid Võhandu paremal kaldal 1½ versta kaugusel Võrust) seni, kuni sissepiiratud löid vaenlase kohale jõudnud liitlaste abil tagasi ja ründasid siis ise ägedasti.¹⁸ Vaenlane kindlustas end Tseatsõõri lähedal liivase mäekünka taga Võhandu ääres, ent ei suutnud ülemvõimule vastu panna ja sai totaalselt lüüa. Surnukehad süngitatud suurtesse kün-gastesse; nimelt venelased ja poolakad ümaratesse kääbastesse (seega vastupidiselt sellele, mida jutustatakse Kiviküla kääbaste kohta) ning küla saanud nendelt oma praeguse nime K ä ä p a [Käpa], st tartu keeles 'kalmuküngas'. Pärast lüüasaamist Kääpa juures ei julgenud venelased ja poolakad enam sõjaväega maale tungida, ent tegid üha sagedamini laastavaid röövkäike Pihkva-maalt, tungisid kallale ja röövisid kaitsetud külaelanikke ning võt-sid kaasa kõik naiste hõbeehted. Kahlemata maeti ehted maa sisse, ent mis see aitas? Õnnetuid elanikke praeti alasti niikaua õletulel, kuni nad olid sunnitud oma salajas hoitud varanduse vaenlasele andma.¹⁹ Vene ja poola naiste kõik hõbeehted olevat eestlastelt röövitud vara, ja tänase päevani nimetavad nad seda *Чухонской товар*.²⁰ Peatselt pärast neid röövretki puhkenud maal katk, mis hiilis peagi hurtsikutesse ja majadesse punase koerakese kujul, hõbekelluke kaelas, ja neiuna, valgeis rõivastes, mis olnud alt m ä r j a d nagu oleks sumatud kasteses rohus.²¹ Keda inimestest nende pilk tabas, oli surmalaps. Kui aga tõvestav pilk läbis tiheda suitsu, siis jäi inimene küll haigeks, kuid sai pärast siiski terveks. Seepärast hoidsid elanikud kogu aja, kuigi võis olla kasvõi suveaeg, suitsu oma elutaredes ja lebasid ise kas ahjul või

¹⁸ Tseatsõõri ('Seasõõri') nime kohta pole lisaandmeid.

¹⁹ Taolist õletule peal praadimist esineb sageli põhjaeestlaste muinas-lugudes, milles jutustatakse venelaste ja tatarlaste julmusest; siin kuulsin seda lugu esmakordselt. – Kreutzwaldi allmärkus.

²⁰ *Чухонской товар* (vene) – tsuhknate (s.t eestlaste) värk.

²¹ Katkutooja kas neiu või punase koera kujul pole eesti pärimustes kuigi sage; koera kujutelm on tuntud ainult Lõuna-Eestis (Hiimäe 1997: 53, 59).

partel seni, kuni neitsi oli toa läbi otsinud või punane koerake seal nuuskimise lõpetanud. – Nõnda pärandasid ülalmainitud seiku oma järeltulijatele Karolite²² perekonna esivanemad, kuulu järgi Kääpa külas vanimad inimesed, kes olid asunud sinna elama kaua enne Rootsi aega, olid katku suitsu abil õnnelikult üle elanud ja eespool mainitud lugu oma järglastele edastanud. Selle pärimuse jutustas mulle üks vanadest Karolitest, kelle vanaisa olla kaasa teinud viimase Vene-Rootsi sõja.²³

Pärast seda, kui olime hr direktor K r ü m m e r i g a²⁴ otsinud suure arvu kääbaste seast künkaid, mis olid pealtnäha saanud kõige vähem kannatada, lasksime neist viis tükki laiali loopida, et kindlaks teha nende sisu.

N r. 1. Ümar kääbas, ümbermõõt 12 sülda ja 5½ jalga kõrge, puudeta ning, nagu kõik teisedki Kääpa kalmud, kivikatteta, paljast keskpaiga lähedal kahe jala sügavuses veidi luujäänuseid, tuhka ja süsi, kuid mitte ainukestki jälge urnikildudest ja sulanud metallkuulikestest.

N r. 2. Ümar kääbas, sama suur kui eelmine, pakkus paar urnikildu ja mõne luutüki, mis paiknesid täiesti pindmiselt. Kääpa jalamil leidsime vihmaveest väljahutult suure arvu peenikesi luutükke, mis tõestasid väga selgesti, et kääpa pealiskiht oli juba varem lõhutud, olgu siis kas puujuurte, tuule või inimkäte tagajärjel.

N r. 3. Ümar kääbas, ümbermõõt 13 sülda, ligikaudu 6 jalga kõrge, puudeta, pakkus kahe jala sügavusel peale väikese potikilli põlenud luujäänuseid, ent puusüsi oli sellise suurusega, mida ma polnud seni märganud üheski kääpas: nähtavale tuli kuue tolli

²² Karolite perekond – tegu on talunimedega. 1826. aasta hingeloendi järgi asus Võrumõisa (Põlva khk) Kääpa ja Navi külas kaheksa *Karroli*- või *Korroli*-nimelist talu (EAA.1865.2.64/24: 11p, 12p, 20p, 21p, 23p). Mõlemas külas oli Koroleid juba 1758. aasta revisjoni ajal (vt RGA-DA.274.1.241/1: 95, 97). Sellenimeline talu oli olemas hiljemalt XVII sajandi teisel veerandil, nt 1732. aastast pärineb teade Koroli (*Corroli*) Jaani kasupoja surmast (EAA.3147.1.133: 469).

²³ Jutt on Rootsi ja Venemaa vahelisest Põhjasõjast (1700–1721).

²⁴ Heinrich Krümmmer (1796–1873) – erakooli ja kasvatusasutuse pidaja Võrus 1830.–1840. aastatel; Kreutzwald oli arst samas asutuses (Kreutzwald 1976: 24).

pikkusi ja 3–4-tollise ümbermõõduga tükke. Tuhaga segunenud liiv oli tugevasti põlenud, ent metallist polnud jälgegi.

Nr. 4. Ümar kääbas, sama suure ümbermõõduga kui eelmine, viis jalga kõrge, sisaldas kahe jala sügavuses keskpunktist mõnevõrra ida poole hästisäilinud urni, mis oli asetatud kaldu. Laskisime selle leiu välja võtta väga ettevaatlikult koos kaheksa tolli paksuse liivakihiga, kuivatada teatud aja päikese käes seni, kuni niiske liiv oli ümbert iseenesest maha varisenud. Ent kõigile ettevaatusabinõudele vaatamata lagunes pool urni põrmuks, samal ajal kui teisest poolest jäid alles vaid killud. Need katked toimetati Õpet[atud] Eesti Seltsile Tartus.

Nr. 5. Piklik kääbas, viie jala kõrgune, ei sisaldanud mitte midagi [huvipakkuvat], kuid peatselt veendusime, et künka pealispind oli juba varem tasaseks aetud.

Eri kalmuküngastest saadud urnikildude võrdlus näitab piisava selgusega, et kõik pärinevad s a m a s t ajajärgust ja ülimalt tõenäoliselt ka ühelt ja samalt rahvalt, kelle meisterlikkus püsis väga madalal arengutasemel, sest tegelikult pole kusagil olnud näha rohmakamat potitööd, kui seda näitavad siinsed urnid. Savi on kokku sõtkutud jämedateralise kruusaga ja suurte kvartsitükki-dega, vene ahjupoti kujuliseks voolitud ja seejärel põletatud; tehti urn, millel pole glasuuri ega kaant, vaid see suletakse tavaliselt pealt kiviga. Kõik urnid on niiviisi vormitud ühetaolisest massist, mistõttu peaaegu tahtmata tahaks [kõigi puhul] oletada sama valmistamiskohta. Kui see oletus peab paika, siis ei osanud oma surnuid põletav rahvas isegi sellist jämedakoelist potitööd teha, vaid pidi tuhaanumad hankima mujalt või ehk muretses need pühade esemetena preesterkond, kellele tuli kehva kauba eest maksta sageli üsna kallist hinda. – Kui sel algrahval oli ka kõik muu urnide sarnane, siis me ei tohiks neilt oodata olulisi meistriteoseid, veel vähemal määral saab loota, et paganate haudades võiks leiduda münte ja teisi väärtuslikke asju.

Nõnda sage kääbaste paiknemine jõgede ja järvede ääres sun-dis mind oletama, olgu siinkohal hellitatud lootust, nagu vanadel skandinaavlaste puhul, et lainete meeldiva paitamise saatel puhuti

kääpapõues suikuvate seltsilistega puhuti mõnusat juttu.²⁵ Ometi ei taha selline poeetiline käsitelu ülejäänuga hästi klappida, seepärast pöördun nüüdsest alates tavalise proosa juurde tagasi ja ei suuda seigale keerulisemat põhjust leida kui väga lihtsa: toona asuti elama taolitesse kohtadesse, kus loodus ise oli hoolitsenud vajaliku vee eest, sest oskus kaevu kaevata võis olla tekkinud alles palju hilisemal ajal.

Kalmukünkad relvade, raudrüüde, müntidega jm kuuluvad teise, meile palju lähemasse aega. Et Varbuselt oli tõepoolest leitud mõõgatupp, nagu rahvas räägib, kahtlen ma tõsiselt. – Mõne aasta eest jutustas mulle üks Orava mõisa [Waldeck] talupoeg, et ta surnud isa olevat ühest suurest kääpast, mis paiknenud Pihkva-maa piirist umbes kahe versta kaugusel ja mis kirjelduse järgi olevat erinenud tavalistest *tumulus*'test, järgmisi asju: 1) inimese kolju kiivriga, 2) inimese ja hobuse luid, 3) vana, roostest läbi näritud mõõga, 4) nahkrihma tükke pannalde ja metallnaastudega, 5) raudrüü katkeid (*raud-reiwa tükka*) ning 6) sadulakere ühe jalusega. Enamiku neist leidudest olid lapsed mängides juba kaotsi lasknud ja vana mõök oli juudist rändkaubitseja kätte sattunud. „Selliseid asju,“ lausus jutustaja lõpetuseks, „võib mõnikord leida, nagu vanemad inimesed on mujalgi öelnud, kuid mitte eales tõelist varandust.“ – Ehk oli ka Uue-Saaluse mõisa nõndanimetatud Kuningahaud,²⁶ mille me koos õndsaga Guido von Liphartiga²⁷ läbi tuhnisime ja eest juba lõhutult leidsime, samuti taoline rüütlihaud.²⁸

²⁵ Midagi taolist sisaldab ühe Pihkva maakonna rahvalaulu lõpp, milles vanemate paar, kelle poeg oli merre uppunud, maetakse kaldale, et „nad näeksid öösel poja varju ja armastavad mõtted võiksid voogude suust tungida muru kõrva“. – [Kreutzwaldi?] hilisem märkus.

²⁶ Kuningahaua asukoht pole teada (vt ka Boubrig 1844: 94). Uue-Saaluse mõisa (Võru mk, Rõuge v) alal asub kaks kääbastikku; võimalik, et mõnd sealset kääbast on vanasti peetud kuninga matmise kohaks. Uue-Saalusel on Kreutzwald ja Liphart toimetanud väljakaevamisi (Sitzungen 1840, 37, 591; Lipharti kohta vt järgmist allmärkust.

²⁷ Reinhold Guido von Liphart (1801–1842) – Vastseliina lossi majoraathärra, Kreutzwaldi sõber, muinasteadusehuviline.

²⁸ Kreutzwaldi oletus põhineb vist ainult kohanimel.

Üks Kääpa talupoja poolt kündmisel leitud savinõu, mida mulle näidati, oli väga puhtalt viimistletud, tal oli Eestimaal leiduva *lähker*-nimelise jooginõu kuju. See oli seest ja väljast kaetud roheline glasuuriga, varustatud jalaga, külgedelt sangadega, millel olid avad, et neist saaks seljas kandmisel rihma läbi tõmmata. Kena nõu mahutas täpselt kaks toopi;²⁹ jõukas omanik ei tahtnud sellest kuuldagi, et ta võiks oma leiu maha müüa.

Lisa

1849. aasta teisel suvistepühäl tegin ekskursiooni Viirale, et tutvuda sealsete kääbastega. Mu kavatsus sattus õnnelikule ajale, sest leidsin eest rohkem, kui lootsin. Enne kui hakkas jutustama ootamatust leiust põhjalikumalt, heitkem pilt jalutuskäigule endale. Vastse-Koiolast [Neu-Koiküll] Viirale viiv väike tee – täiesti üherakmelise talupojavankri stoilist rahu arvestav – pakub reipale jalakäijale mõneti kena vaheldust, iseäranis, kui ta laseb oma pilgul libiseda paremat kätt asuval Võhandu orul. Jõgi pole Võru lähimas ümbruskonnas oma tasaste, lamedate kallastega sugugi maaliline ja näitab jätkuvalt samasugust proosalist palet oma arvukate loogetega Kääpa, Lasva ja Pindi juures, ent äkki – otsekui Paidra ja Toropää [Torropä] veskitammede veekohinast ära kohutatud!³⁰ – näikse ta olevat üles ärganud: kaldad paisuvad Leevi küla [Löweküll] taga üha enam kõrgusesse ja moodustavad siin-seal piiratud ulatuses väga veetlevaid panoraame. Kõrged liivakivisambad, mis kord vasakul, kord paremal nagu üsna auväärset valvurid ulatuvad kohevast veerisest moodustatud orunõlvakutest esile, osaliselt küll kaldaga piirnedes, näivad kindla tuumiku puudumisel moodustavat toestiku, mis on uhtuvale veerisele toetuspunktiks. Orupõhja täpsemini jälgides ilmneb peagi, kuidas jõesängi asend on pidanud tegema läbi mitmekesiseid muutusi, nimelt seeläbi, et ta on kevadvete rohkuse tõttu õõnestanud sageli uue tee ja täitnud mahajäetud raja taas liivaga. Lühidalt, kui me oma tagasihoidlike ootustega lepime, siis Võhandu annab siin

²⁹ Toop – mahumõõt 1,2–1,3 liitrit.

³⁰ Toropää veski täpsemat asukohta pole seni õnnestunud kindlaks teha.

oma sõsara, Koiva jõe pildi vähendatud koopia nn Liivimaa Šveitsis.³¹

Kui ma Viirale jõudes asjata teejuhti otsisin, silmasin all aasal üht paljasjalgset meest, kelle ma kutsusin valju hõikega enda juurde; kahjuks sai sellest sõnaahtrast, stupiidsest³² inimesest vähe välja meelitada. Minu antud väike hõbemünt suutis ta keelepaelu avada sama vähe kui ergutada teejuhi jalgu käimiseks liigutama. Vaevu õnnestus mul viimaks temalt teada saada, mis suunas tuleb minna; ehki teenäitamine oli väga napp, sisaldas ometi see midagi, mis mu uudishimu kannustas. Ma pidin märke tõustes paremale pöörduma, selles suunas umbes versta maad edasi minema kuni sõjakorteri asemeni (*sõa-tarre asse*); seal ei olevat kalmud enam kaugel ning Süvahavva külas (*Süggaw-hawwa*) olevat vaja leida uus teejuht. Sellise lakoonilise sõrmeviipe saatel asusin teele, väga põnevil asjast, mis nüüd pidi järgnema, sest osutatud kohas lootsin Sõjatare asemel (*sõa-tarre asse*)³³ avastada varemete jälgi. Kääpad leidsin hõlpsasti üles, samuti kaks seal seisvat graniidist üsna rohmakalt väljatahutud risti, ent nõnda kaugele kui silm ulatus, ei märganud ma midagi varemelaadset.³⁴ Seepeale otsustasin rännata eespool nimetatud küla juurde; see paikneb äärmiselt ligitõmbavalt umbes 1½ versta kaugusel Võhandu mõlemal kaldal.

Peatselt leitud teejuhi saatel naasin taas kalmuküngaste juurde. Õnn oli mulle läkitanud ärksa, jutuka kaaslaste, kes hästi tundes omakandi muistendite maailma, ei hoidnud küünalt vaka all. Kääpad paiknevad Palo mõisa [Pallamois] piirialal Röpina kihelkonnas väikese Viira mõisa ja Süvahavva [Süggaw-hawwa] küla vahel üsna keskpäigas, Võhandu kõrgel vasakul kaldal. Lugesin kokku 17 kääbast, millest ligikaudu kolmandik oli veel üsna hästi

³¹ Liivimaa Šveits – Koiva jõe ürgorg Sigulda ümbruses Lätis.

³² Stupiidne – nürimeelne.

³³ Sõjatare koobas – tänapäeval tuntud Suur-Sõjatarena, hävinud koobas Võhandu vasaku kalda Sõjatare müüris. Rahvajutu järgi olevat selle kaevanud ja palkidega vooderdanud kohalikud elanikud Rootsi sõja ajal pelgupaigaks, kus peetud isegi pulmi (vt Heinsalu 1987: 75–77; Tõnison, Vellak 2015: 197). Koopa kohta lähemalt vt allpool.

³⁴ Süvahavva kääbastik (Põlva mk, Röpina khk, Röpina v) – 12 ümar-kääbast; vt Aun 1980: 112, nr II-58.

säilinud; kõik hauakünkad olid ümarad, tagasihoidliku ümbermõõduga, vaevalt nelja jala kõrgused. Paljudel kääbastel võis leida kive, mis ääristasid neid ringikujuliselt. Ma ei saanud selgust, kas mõlemad kiviristid olid [varem] kääbastel seisnud, kuid umbes 40 aasta eest olevat nende juurest leitud hulgaliselt vanu hõbemünte, peale selle veel küünarvarre- ja sõrmeluid, mille ümber olid pronksist võrud ja sõrmused; peale selle leidus veel pronksist kette amulettidega, mida jutustaja nimetas vasksõlgedeks (*wasksed sõlled*). Muistendi järgi olevat seal algul olnud kolm risti, mille vahele jäänud kolme Rootsi mõõga pikkuselt maad; iga risti all asuvat varandus, kõige suurem neist kolmanda, *bis dato*³⁵ leidmata risti all! – Selle kohta, et siin pole olnud puudust aardeotsijatest, rääkisid silmatorkavad tõendid; paljude kääbaste hulgast leidsin paar sellist küngast, mis näisid olevat laiali loobitud alles mõne nädala eest. Nagu juba mainitud, on mõlema risti töötlus väga rohmakas; ühel ristil võis leida kolm kivisse uuristatud väiksemat risti, peale nende ei mingisugust raidkirja. Ühe risti alus oli veel säilinud ning rist sobis täpselt graniitploki salku.

Kui peale ristide kuuluvad muud leiud, nagu mündid, sõled jt siin leiduvate kääbaste juurde, siis tohiks viimased pärineda kristlikust ajajärgust ja need ei saa olla paganate kalmud. Muistendi järgi peetakse neid Rootsi kalmudeks, ometi oleme juba eespool näinud, et sellistele luuleliste andmetele ei saa omistada mingisugust väärtust. Ainult väljakaevamiste tulemused võiksid selle kohta heita valgust. Igatahes pole võimatu, et hilisemal ajal maeti surnuid samasse kohta, kus varem olid asunud paganate kalmud, iseäranis sõdade ajal, mil ei nõutud pühitsetud maad. – Kui need kääpad osutuvad paganate kalmudeks, siis ei saa leiud pärineda sealt, vaid teistest läheduses paiknevatest rahupaikadest, mida oli ristidega tähistatud.

Kuigi Palo mõisa omanik hr v. K r ü d e n e r³⁶ oli lubanud ülimalt sõbralikult ja valmisolevalt anda mu käsutusse väljakaevamisteks vajalikud töömehed, ei saanud ma peaaegu lakkamatute

³⁵ *Bis dato* (lad) – praeguseni.

³⁶ Paul von Krüdener – Palo mõisa (Räpina khk) omanik alates 1843. aastast (Stryk 1877: 263).

sadude tõttu tol suvel mingisugust uurimist ette võtta, kuid need ei tohiks siiski ära jääda, ning ma rõõmustan juba ette uue kalmu-
tolmu pärast, mida ma parajal ajal heasoovlikule lugejale silma
puistan.

Nüüd tahan ma jõuda oma avastuskäigu kõige tähtsama punk-
tini, niinimetatud sõjaaegse elupaiga juurde; see sisselangenud
koobas, mis eksisteeris Võhandu kaldal paopaigana – peale muist-
endi on seda näha esimesest pilgust, ent asja ei tohiks vaadata
läbi roosade prillide.

Leid pakkus mulle erilist huvi, sest selle abil said kinnitust
minu poolt varem teatatud rahvamuistendid „paopaikadest sõ-
jaaegadel“ tegelikkuses kinnitust ja panid muistenditele kindla
tõepõhja. Igatahes ei omistanud suurem osa avalikkusest omal
ajal asjale mingit tähtsust, pidades seda pigem naljaks; nagu toona
andis selle kohta teada härra kolleegiuminõunik dr von
P a u c k e r oma „Venemaa Saksa idaprovintside ajalookirjandu-
ses“³⁷ (p a g.³⁸ 89): „Kui hr prof dr K r u s e³⁹ tegi Inlandis (1844,
nr 41) õpetatud diskussiooni objektiks ühe labürindi Tartu ümb-
ruses, Emajõe lähedal liivakaevamisest (?) tekkinud koopa jne,
jne.“⁴⁰ – Tahaksin väga meelsasti lisada, et kuigi suurem osa
Tartu koopast on ajapikku tekkinud liivakaevamisest, siiski nii-
sama kindlalt hoian ma kinni oma arvamusest, et koopa algupä-
rane otstarve võis olla hoopis teine, ja selle juhtumi uurimisel pole
aktikaaned veel mingil juhul sulgunud.

Võhandu ääres asuva varisenud paokoopa siseruum, mis ava-
neb väikese suudmega jõe poole, on üheksa sülda pikk ja neli lai.
Esialgset kõrgust ei saa enam teada, sest kunagi sisse langenud
lagi puudub ja selle paksus pole teada. Seni on niisama vähe ette
võetud uurimisi selle kohta, kas sissevarisenud osa kõrval leidus

³⁷ Paucker 1848. Carl Julius Albert Paucker (1798–1856) – baltisaksa
õigusteadlane, ajaloolane ja genealoog.

³⁸ *Pagina* (lad) 'lehekülg'.

³⁹ Friedrich Karl Hermann Kruse (1790–1866) – baltisaksa ajaloolane,
arheoloog, Tartu ülikooli ajaloo professor aastatel 1828–1853. Oli Õpe-
tatud Eesti Seltsi asutajaid ja selle aktiivseid liikmeid, avaldanud teoseid
Eesti ja Läti alade muinasajast.

⁴⁰ Jutt on Aruküla koobastikust Tartu lähedal (Kruse 1844; vt Heinsalu
1987: 131–134 Tõnisson, Vellak 2015: 122 jj).

veel külgharusid, mis tundub olevat tõenäoline. Seda, et koobas pole tekkinud looduse, vaid inimkäte poolt, räägivad järgmised tõendid: 1) külgsein, mis koosneb kohevast veerisest, võib näha müürisarnaseid tugesid, kusjuures maakivid on ära hoidmas varisemist asetatud kihtidena üksteise peale; 2) kõigis looduslikes tühemetes peaksid tegutsema põhja õonestavad allmaa-allikad, mis puhul ava vee äravooluks asuks koopa baasil. Sellised väljapääsud on Kuradikoopal Vangaži lähedal,⁴¹ Gutmanni koopal Turaida lähedal,⁴² Tori koopal Pärnumaal⁴³ ja allpool mainitud Kuradikoopal Viira lähedal;⁴⁴ 3) iga loodusliku koopa jalamil või nagu Vangaži Kuradikoopa külgsein, leiduvad väiksemad või suuremad avaused, mille kaudu on ühenduses maa-aluste allikatega; 4) looduslike koobaste väljapääsud moodustavad väljaspool laiu värvaid, kuid koonduvad ahtamateks. Kõigest sellest ei leidu *Sõa-tarre asse* juures mingit jälgegi. Koobas asetseb kuivas pinnases, asub oma põhjaga allpool voolavast jõest vähemalt kuue sülla jagu kõrgemal; koopa avaus ei vasta põhja kõrgusele, vaid ulatub varisenud laele vaatamata neli jalga baasist kõrgemale ega avardu väljapoole, vaid näib algselt olevat olnud ainult nii suur, et inimene saab läbi roomata.

Viira Kuradikoobas, looduslik tühe, mida inimesed on eksliku äravahetamise tõttu eespool kirjeldatuga pidanud mõnikord *sõa-tarre*'ks, asub varisenud laega koopast paarsada sammu vasemal, selle baas ulatub vaevalt poolteist jalga üle veepeegli. Siin on olemas kõik loodusliku koopa tingimused: üsna rikkalik allikas

⁴¹ Vangaži Kuradikoobas – Vangaži linna lähedal asuvad Koiva ääres liigistikku Vangi ehk Nukši Kuradikoobas (*Vangu jeb Nukšu Velnala*) ja Inčukalnsi Kuradikoobas (lt *Inčukalna Velnala*; Riia raj, Inčukalnsi v). Läti kuradikoopad on olnud ka kultuskohti (vt LNM).

⁴² Gutmanni koobas (läti *Gūtmaņa ala*; Riia raj, Sigulda) – tuntuim ja ruumikaim liivakivikoobas Lätis (maksimaalne kõrgus 10 m); vt LNM.

⁴³ Tori koobas – tänapäeval tuntud Tori põrguna (Pärnu mk, Tori alevik); vt Heinsalu 1987: 108–111; Tõnisson, Vellak 2015: 207 jj.

⁴⁴ Viira Kuradikoobas – tänapäeval tuntud Uku koopana (Põlva mk, Veriora v) Võhandu liivakivist vasaku kalda Sõjatare müüris. See on muiste olnud pühakoht, kus rahvajutu järgi ka ohverdati. Sealsest pulmapidamisest jm käivad lood sarnanevad osaliselt Suur-Sõjatare omadega (vt Tõnisson, Vellak 2015: 199).

pulbitseb maasügavusest jõkke omapäraselt lõhnavat, külma, kibedamaitselist vett; sissekäik moodustab laia kaarja portaali ning punasest liivakivist koosnevad seinad ja osaliselt ka ülemine kattevõlv on sarnaselt Gutmanni koopaga kaetud ohtralt nimedega, sest peaaegu iga võõras, kes koobast külastab, jätab siia oma mälestuse tulevastele sugupõlvetele. Põhja katab märg ajuliiv, millel koopa tagaseina pool ei saa kõndida ilma sisse vajumata. Suurele avausele vaatamata valitseb koopas ebameeldivalt külm ja niiske õhk, mis ajab seal mõnevõrra pikema viibimise himu ära isegi kõige kuumemal suvepäeval.

Eespool mainitud varisenud laega koobast kujutatakse muistendis täiesti kindlalt sõjaaegse paopaigana: „Hulk rahvast oli sõjahädas põgenenud koopasse ja elas seal julgesti pikemat aega. Õnnetul viisil oli kaasa võetud kass, kes ronis ühel päeval koopast välja ja puutus seal silma mööduvatele vaenulikele sõjameestele. Et nood olid seni sattunud kõikjal mahajäetud elamute peale, siis oli hõlbus järeldada, et üksik kass võis metsas elada seltsis inimestega. Otsustati looma jälitada. See põgenes koopasse ning nõnda oligi inimeste peidukoht avastatud. Vaid kahel inimesel õnnestus julge Harrase⁴⁵ hüppe abil koopast väljuda jõe teisele kaldale ja pääseda õnneliku põgenemisega; kõik ülejäänud nottis vaenlane surnuks ja võttis nende varanatukese saagiks.“

Lõpetuseks tahan veel lisada, et sel suvel sattusin Irboska kandis⁴⁶ Pihkva kubermangus täiesti juhuslikult tumuluste⁴⁷ rühmale, mis katsid üsna suure mäekünka liivasel nõmmel; nad olid osaliselt veel üsna hästi säilinud ja üksikutel kääbastel võis isegi näha tänini säilinud kivikatet. Kindlasti leidub seal veel puutumata urne. Niisiis peaks seesama muistne rahvas, kes kuhjas Liivimaal oma hauakünkad, olema hallanud ka seda kanti Pihkva maal, ning juhul, kui tumulused kuuluvad soome rahvahõimule, on tõenäoline, et osa Pihkva eestlasi on võib-olla juba kaua aega

⁴⁵ Dietrich von Harras (1467–1499) –Saksimaa rüütel. Muistendi järgi hüpanud ta kõrgelt kaljukaldalt Zschopau jõe voogudesse ja pääsenud nõnda vaenlaste eest (Harras).

⁴⁶ Irboska kandis on rohkesti nii keskmise kui ka hilise rauaaja kääpaaid (vt Aun 2009: 72–73, 83; Valk 2009: 128–129, 135).

⁴⁷ Tumulus (ladina keelest) – kungas; kalmukungas.

enne slaavlaste sisserändamist sealsamas paiklikult elanute järeltulijad.⁴⁸

Enn Ernitsa tõlge saksa keelest ja kommentaarid

Kommenteerimisel kasutatud arhiivi- ja internetiallikad ning kirjandus

Aun 1980 = M[ape] Аун. *Курганные могильники восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия нашей эры*. Таллин: Валгус.

Aun 1992 = M[ape] Аун. *Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии*. Таллинн: Олион.

Aun, Mare 2009. Keskmise rauaaeg ja viikingiaeg (450–1000/1050 pKr). – *Setomaa. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 70–116.

Boubrig, [Johann Samuel Friedrich] 1844. Notizen über alte Gräber in der Umgegend Werro's und einige daselbst unternommene Ausgrabungsversuche, so wie über Spuren alter Kirchen im Kirchspiele Neuhausen. – *Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat* 13, 87–99.

David 1812 = *M. Lucas David's Preussische Chronik nach der Handschrift des Verfassers, mit Beifügung historischer und etymologischer Anmerkungen* 1. Herausgegeben von D. Ernst Hennig. Königsberg.

EAA.1865.2.64/24 (= Eesti Ajalooarhiiv). *Võru mõis, 1826. Revisjonilehed*.

EAA.1865.2.65/30. *Varbuse mõis, 1850. Revisjonilehed*.

EAA.3147.1.133. *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Põlva kogudus. Sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed koguduse kohta, 1732–1781*.

Harras Dietrich von. – *Deutsche Biographie* (<https://www.deutsche-biographie.de/sfz26118.html>).

Heinsalu, Ü[lo] 1987. *Eesti NSV koopad*. Tallinn: Valgus.

⁴⁸ Pihkva eestlased – setud.

- Hiiemäe, Reet 1997.** *Eesti katkupärimus. Monumenta Estoniae Antiquae 2. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused 1.* [Tallinn:] Eesti Keele Instituut.
- Kreu[t]zwald, Fr[iedrich Reinhold]. 1851.** Mitteilung über alte Gräber in der Umgegend Werros. – *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands* 6. Reval, Bd. 6, S. –
- Kreuzwald, Fr[iedrich] R[einhold] 1976.** *Kirjavahetus 1. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866.* Tallinn: Eesti Raamat.
- Kruse, [Karl Hermann Friedrich] 1844.** Das Labyrinth bei Dorpat. – *Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geographie, Statistik und Literatur* 41, 645–658.
- LNM = Latvian nature monuments: Caves** (www.dabasretumi.lza.lv).
- Paucker, Julius 1848.** *Die Literatur der Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands aus den Jahren 1836 bis 1847 in übersichtlicher Zusammenstellung nebst einem Anhang über die Wirksamkeit der Allerhöchst bestätigten ehstländischen literarischen Gesellschaft von 1844 bis 1847.* Dorpat.
- RGADA.274.1.241/1** (= Российский государственный архив древних актов). *Põlva kihelkond, 1758.* Koopia Eesti Ajalooarhiivis.
- S[chwart]z, [Johann Georg] 1836.** Alterthümliches aus dem Pölweschen Kirchspiele in Livland. – *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geographie, Statistik und Literatur* 31, 513–516.
- Sitzungen 1840** = Sitzungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. – *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geographie, Statistik und Literatur* 37. Dorpat, 590–591.
- Stryk, L[eonhard von] 1877.** *Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands 1. Der ehstnische District.* Dorpat.
- Tõnisson, Andres, Ain Vellak 2015.** *Eesti koopad.* (Roheline Eesti.) [Tallinn:] Varrak.
- Valk, Heiki 2009.** Hilisrauaaeg (1000/1050–1225). – *Setomaa. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 126–174.

Friedrich Reinhold Kreutzwald: Teedüssit vanost kalmõst Võro ümbrekunnan

1851. aastagal ilmunuq šaksakeeline kirotus kaes autori Vana-Võromaa kääbaskalmidõ ja kuupidõ uurmiisi. Päämädselt tetäs juttu Varbusõ (Põlva mk, Põlva khk, Kanepi v) ja Kääpä mõndo kääpide (Võro mk, Põlva khk, Võro v) vana ao välläkaibmiisist. Artikli lisan kõnõldas katõst Põlva maakunda jäävä Võhandu jõõ jao pervekoobast: Suurõ-Sõatarõ koobast, miä om täämbätses pääväs häönüq, ja Uku koobast (Kreutzwaldil: Viira Kuradikoo-bas). Kreutzwald pidi naist edimäst muistitsõs sõaao paopaigas.

Friedrich Reinhold Kreutzwald: Information on the old graves in the surroundings of Võru

The German-language article published in 1851 deals with the author's research in the field of barrow cemeteries and caves in Old Võrumaa. The archeological excavations of some grave mounds in the Varbuse (today: Põlva County, Põlva Parish, Kanepi Commune) and Kääpä barrow cemeteries (Võru County, Põlva Parish, Võru Commune) are mainly discussed. The appendix describes the two caves of the Võhandu River in the Põlva County: the Suur-Sõjatarõ cave (in English: War House), which has been destroyed, and the Uku cave (in Kreutzwald: Viira Devil's Cave). Kreutzwald considered the first to be an ancient wartime refuge.

Enn Ernits
Eesti Maaülikool
Fr. R. Kreutzwaldi 62
51006 Tartu
enn.ernits@emu.ee

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD MUISTISEID OTSIMAS

ENN ERNITS

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) tegeles XIX sajandi teisel veerandil aktiivselt muististe otsimise ja osaliselt uurimisega. Tema seoseid muinasteadusega pole seni põhjalikumalt käsitletud. Seda on vaid üsna lühidalt kajastanud eesti filoloog Liis Raud (1955: 55–57) ühe oma kirjutise sissejuhatuses. Autor jõudis meelepidamist vääriva tõdemuseni, et „vaatamata leidude vähesusele väärrib siiski tunnustust Kreutzwaldi tegevus vanade matusepaikade avastamise ja nende kirjeldamise osas. Püüid sellega teenida teadust ja oma rahvast väärrib eeskujuna esiletõstmist tänapäeval“ (sealsamas, lk 57). Enamasti ongi Kreutzwaldi sellealast tegevust maininud autorid piirdunud vaid ühe-kahe lausega (nt Taal 2018: 78). Erandiks pole ka ajaloolase Karl Laigna (1955: 19) artikkel paljutöotava pealkirjaga „Fr. R. Kreutzwald ajaloolasena“.

Käesoleva teema uurimisel olen kasutanud Kreutzwaldi kirjutisi ja kirjavahetust, samuti rohkesti muud kirjasõna, sh oli väga oluliseks allikaks Boubrig 1844. Selle on koostanud Õpetatud Eesti Seltsi sekretär Johann Samuel Friedrich Boubrig (1788–1852) peamiselt Kreutzwaldi läkitatud kirjade põhjal oma tegevuse tulemuste kohta. Suurt abi sain 1953. aastal ilmunud anonüümsetest „Kronoloogilistest ja bibliograafilistest andmetest“ (KA). Kreutzwaldi käsikirjade analüüs peab jääma ootama paremaid aegu. Teadaoleva andmestiku koondamine ja analüüs võimaldas kompaktselt ja süvendatult anda sissevaate Kreutzwaldi mitmekesise tegevuse ühte sisurikkasse tahku.

1. Kreutzwaldi huvist muististe vastu ja selle taustast

Eestis tekkis tõsisem huvi muististe vastu XVIII sajandi viimasel veerandil ja jätkus järgnenud aastasaja algupoolel. Toona ei kogutud muistiseid teaduse sihiga, vaid pigem romantilise huvi ajel.

Seetõttu polnud tegu teadusliku arheoloogiaga, vaid selle eel-
looga. Ent toona rajati või loodi ka üsna palju püsiväärtuslikku.
Asjaomasel perioodil tegutsesid ajaloo- ja muinsusharrastajadena
peamiselt kirikuõpetaja, kodu-uuri ja keelemees August Wil-
helm Hupel (1737–1819), pedagoog, etnoloog ja kodu-uuri ja Jo-
hann Christoph Brotze (1742–1823), kartograaf Ludwig August
Mellin (1754–1835) ning Võnnu kirikuõpetaja Eduard Philipp
Körber (1770–1850). Hupelil ja Körberil oli kodus muinasleidude
kollektsioon. Hupel ja Mellin on muististe vallast ka üht-teist
avaldanud (vt Tõnisson 2008: 30). Brotze uuris nii Eesti kui Läti
muistiseid ning koostas sel teemal kümnest köitest koosneva ja
2000 joonist sisaldava käsikirja.

Intensiivsemalt hakati arheoloogiaga tegelema pärast Õpetat-
tud Eesti Seltsi (ÕES) asutamist 18. jaanuari 1838. aasta alguses.
Põhikiri nägi ette „edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja
olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste poolt asustatud
maast“. Õpetatud Eesti Selts jäi paljudeks aastateks ainsaks rah-
vuslike teaduse viljelemise keskuseks (Taal 2018: 10, 25). Seltsi
üheks eesmärgiks sai Eesti esiajaloo uurimine. Üksikud liikmed
hakkasid väljakaevamisi tegema, et panna muuhulgas alus põhi-
kirjas kavandatud muuseumile. Tartu ülikooli ajaloo professor
Friedrich Karl Hermann Kruse (1790–1866) tegi 1838. ja 1839.
aastal Eestis ja Lätis kaks uurimisreisi, mille tulemusena avaldas
ülevaateteose „Necrolivonica“ (Kruse 1842). Arheoloogiaharra-
stajad olid enamasti kohalikud sakslased, mistõttu kõnealust pe-
riodi, mille lõpuks loetakse Tartu ülikooli arheoloogia kabineti
loomist 1920. aastal, baltisaksa või amatöörarheoloogia etapiks
(Eelneva kokkuvõtte aluseks on Lang 2006: 14–15).

Eesti Õpetatud Seltsi tegevusega haakus ka Kreutzwaldi huvi
rahvaluule ja muinsuste vastu. Selle kujunemisel aitasid kaasa
valgustusajastu ideid kandvate XVIII sajandi väljapaistvate pub-
litsistide teosed (Nirk 1953: 38; Viidalepp 1953: 98). Nendeks
olid Garlieb Merkeli „Lätlased“ ja „Liivimaa esiaeg“ ning Johann
Christoph Petri „Eesti ja eestlased“, milles idealiseeriti muinasaja
inimest (Merkel 1796; Merkel 1798–1799; Petri 1802). Kreutz-
waldi vaateid mõjutas olulisel määral ka saksa romantism, mis rõ-
hutas rahva vaimu ideed ja muinaspärandi sisukust. Sellest kõi-
gest süvenes tõsine huvi esivanemate vaimu- ja ainelise kultuuri

vastu. Juba koolipõlves oli ta alustanud rahvalaulude kirjanekut (Nirk 1966: 69).

Kreutzwald tundis huvi muististe ja pühakohtade vastu üsna noorena. On teada, et juba 1820. või 1822. aasta suvel käis ta Hageri kihelkonnas Põlli mõisa suures metsas vaatamas nn varjusalu ja hiidevaresid¹ ning 1822. aastal sealsamas Varbola Jaanlinna (vrd KA: 211 ja KKV II: 78). Muististehuvilise agar arheoloogialane tegevus algas siiski poolteist tosinat aastat hiljem. Sellekohaseid teateid on alates 1837. aastast, seega neli aastat pärast arstiameti vastu võtmist Võrus. Tema sulest hakkasid asjakohased kirjutised ilmuma järgnenud aastal (vt KA: 214).

Kreutzwaldi aktiivne tegevus muististe vallas kestis vaevalt 1850. aastate alguseni, seega ühtekokku vaid tosinkond aastat. Sajandi keskpaik oli tema elus ja töös igas mõttes murranguline periood. Raskele arstitööle ja viljakale kirjandustegevusele lisandus uusi kohustusi. 1849. aastal pöördus tema poole Peterburi akadeemik Peter von Köppen (1793–1864) abipalvega, et ta koguks etnograafilis-statistilisi andmeid setode ja keelesaarte kohta. Samal ajal valmistas ta Peterburi akadeemiku Andreas Johan Sjögreni (1794–1855) algatusel uut väljaannet XVII sajandi kirikuõpetajatest autorite Johann Forseliuse ja Johann Wolfgang Boecleri teosest eestlaste kommete ja uskumuste vallas. 1851. aastal suri noorem tütar. Juba 1853. aasta sügiseks oli valmis eepose „Kalevi poeg“ esimene redaktsioon. 1850.–1860. aastaid peetakse Kreutzwaldi loominguks kõrgperioodiks (Nirk 1966: 78–79; KA: 225).

Teda huvitasid eelkõige muinasaja kalmed ja koopad, vähem linnamäed. Seejuures pidas ta alati silmas muististe ja rahvaluule seost, hinnates eriti muistendeid. Kreutzwald eristas rahvajuttudest tuntud väljendeid *vana aeg* (ka *vana põlv*) ja *ennemuistene aeg*. Esimese all mõisteti sündmusi, mis ei langenud väga

¹ Sõna *varjusalu* kasutas Kreutzwald Kuusalu pastori Johann Wolfgang Boecleri (1854: 9) raamatu eessõnas hiie tähenduses, lisades sõnakujule *Warjo-salud* saksakeelse 'Schutzhaine', st tõlkes 'kaitsesalud', vrd *varjama*. 23. aprilli 1849 kirjutas mainis Kreutzwald Hageri kihelkonna kolme suuremat kivivirna, mis nimetatud sõnaga *hiide-vared* (KKV II: 410).

kaugesse minevikku, teise all aga hämarat esiaega või eelkristlikku ajajärku (Kreutzwald 1953b [1844]: 85).

Kreutzwaldi suhtumine muinasaega ilmneb kirjutisest ajalehele Sakala. See oli vastukajaks Viljandi eesti koguduse pastori artiklile, mis halvustas muinaseestlasi. Lauluisa mõistis raskusi, mis seisis esiaja uurijate ees: „Ajamarude möllamistel kokku aetud aastasadade liiv ja tolm on eesti rahva mineviku nii sügavasti kinni matnud, et kõige terasemad silmad tema kätkipõlve jälgi ei jõua üles leida.“ Ta oli kursis asjaomase kirjandusega, mainides, ühtede „ajalootundjate“ järgi võisid me esivanemad Eesti alale Aasiast tulla kõige varemalt V sajandi lõpul või VI sajandi alguses või teiste arvates on inimesed elanud siin juba 200 aastal eKr. Ta soovitas Läti Henriku andmetesse suhtuda kriitiliselt. Kreutzwald rõhutas, et kuigi osa eestlasi enne sakslaste tulekut võisid Venemaa vürstidele kümnist maksta, olid nad muidu vabad ja oma arengult praegusega võrreldes madalal, kuid naaberrahvastega samal tasemel (Kreutzwald 1953 [1878]: 429–430). Märkimisväärsem siinkohal, et tänapäeva teadmiste valguses lahknes ümmarguselt kaks tuhat aastat tagasi oletatavasti läänemeresoome algkeele keskmisel perioodil lõunaeesti ja hilisemal perioodil põhjaeesti hõimukeel, kuid keelelised esivanemad olid Läänemere äärde jõudnud veelgi varem (EKA: 25).

Kreutzwald pidas kirjavahetust Helsingi ülikooli ajalooprofessori Yrjö Sakari Yrjö-Koskineniga (esialgse nimega Georg Zacharias Forsman, 1830–1903). Viimane saatis talle oma brošüüri „Liivlaste muinasajast Liivimaal“ (Koskinen 1867), milles käsitletakse maahõivet läänemeresoomlaste poolt, puudutades eriti liivlasi ja nende keelt. Kreutzwald leidis, et Koskineni pakutu on „üksnes vaimurikas hüpotees; ta on küll uus, aga sellest hoolimata pole ta ajalooliselt palju paremini põhjendatud kui mõningad varasemad oletused.“ Soome teadlase veendumusel olnud Liivimaa varasemad elanikud lätlased, kuid eestlased ja liivlased olevat hilisemad sissetungijad nagu hilisemad sakslased, ainult selle vahega, et esimeste eelkäijad elasid pimeduses, kuid sakslased toonud valguse.“ (!) (KKV IV: 387–388, vt ka 238).

2. Kääpad

2.1. Kääbaskalmetest ja nende uurimise ajaloost Eestis

V sajandil hakati Eesti maa kagu- ja idaosas, täpsemini ajaloolisel Võru- ja Setumaal, osaliselt ka Tartumaal surnuid matma liivast kuhjatud maapealsetesse kuhelikesse, mis asusid peamiselt jõeäärsetel liivikutel. Neil on pikkust tavaliselt paarikümne meetri ümber, ulatudes puhuti isegi kuni 100 m, ent kõrgust enamasti vaid 0,5–1 m. Koos pikk-kääbastega esinevad sageli ümarad või ümarovaalsed kääpad. Kagu-Eestis leidub eriti palju kääpaid Vastseliina, Räpina, Põlva ja Võnnu ümbruskonnas, ulatudes põhja pool Kodavere kihelkonda. Ühtekokku teatakse Kagu- ja Ida-Eestis tuhatkond kääbast. Samalaadseid kuhelikke esineb ulatuslikul alal, mis ulatub ühtpidi Kagu-Eestist ja Ida-Lätist Volga ülemjooksuni ning teistpidi Ilmeni järve äärest põhjas Polotski ja Smolenskimaani lõunas. Kaua aega dateeriti pikk-kääbaste eksistents keskmesse rauaaega. Ent viimasel ajal on sellest perioodist loobutud arheoloogilise leiuainese omapärasest johtuvalt. Pikk-kääbaste kultuur hõlmab peaaesjalikult ajavahemiku alates rahvaste-rännuajast V sajandil kuni eelviikingiajani neli aastasada hiljem (vt EA I: 16–17, 275, 291).

Kääpad asuvad enamasti rühmiti, kusjuures nende arv ulatub mõnest kuni mitmekümneni. Nad olid kollektiivsed matmiskohad. Neisse maeti alepõllundusega tegelevate üksiktalude surnud liikmeid põletatult. Jäänused sängitati kuhjatisse kas saviurni asetatult või vahetult. Hauapanuseid leitakse suhteliselt harva. Tänapäeval ollakse veendunud, et Kagu-Eesti kääbastike rajajateks olid kagueestlaste esivanemad, mitte aga slaavi hõimud kriviitid, nagu aastakümneid väideti Nõukogude ajal. Seisukohad hakkasid muutuma alles 1970. aastate alguses (vt Lang 2007: 197–198).

Pikk-kääbastesse matmine lõppes IX sajandil. Seevastu hilisel rauaajal (XI–XIII saj) rajati Kagu-Eestis suhteliselt väikesi ümar-kääpaid, millesse maeti tavaliselt ühekaupa nii põletatud kui ka põletamata surnuid. Nendega kaasnes rohkesti hauapanuseid (Eelneva lühiülevaate põhilisteks allikaks olid Lang 2007: 195–198, 247–248; Selirand 1983: 158–165; Tvauri 2006: 118).

Selleks, et paremini mõista Fr. R. Kreutzwaldi osa kääbaskalmete avastamisel uurimisel, on otstarbekas lühidalt tutvuda nende uurimise ajalooa. Arheoloog Marta Schmiedehelmi (1965) andmetel on esimesena Kagu-Eesti kääbaskalmistuid käsitletud eespool mainitud Körber juba XVIII sajandi lõpul. Võnnu kihelkonna kroonika kirjutaja nentis tartu keeles, et 1799. aastal on varanduseotsijad lõhkunud praeguse Põlvamaa põhjaosas Arniko metsas asuva kääpa ning leidnud sealt savinõu, milles oli põlenud luid ja süsi: „Jaani päewa öösel kaiwiwa kats rahakaiwjad ütte wana paganaajal tettu kääpa Aarniku kiwi [= veski] takan üles, ent es löudnu muud, kui wana sawi potti, kea olle täidetu luieka ja üsteka [= sütega]“. Kirja pandi see teade alles 50 aastat hiljem, st XIX sajandi keskpaiku (Körber 2003: 15, 36). Põlva pastor ja koolikirjanik Johann Georg Schwartz (1793–1874) avaldas nädalalehes kirjutise, milles oli muuhulgas juttu Kääpa kääbaskalmistust Põlva kihelkonnas (Schwartz 1836).

Tõsisemalt hakkasid kääbaskalmistute uurimisega tegelema Õpetatud Eesti Seltsi liikmed. 1839. aastal tutvus Arniko kääbastega Tartu ülikooli ajaloo professor Friedrich Karl Hermann Kruse (1790–1866), kes mainis väga lühidalt, et tutvumisobjektiks olid „*tumuli* [hauakünkad] põlenud laipade ja urnidega“; teadlane tegutses seal ainult ühel päeval, 21. mail (Kruse 1846: 79; vt ka Kruse 1842: Beilage A: 1). Samal aastal kaevasis talupoegade jõul Loosi kääbastikus (Vastselinna khk), mis tollal oli tuntud Kiviküla kääbaste nime all, paar kuhelikku Vastseliina mõisa omanik Reinhold Guido von Liphart (1801–1842) ja Tartu ülikooli anatoomia professor Alexander Friedrich von Hueck (1802–1842). Liphardi kirjeldus on väidetavalt täies mahus leidnud avaldamist Boubrigi (1844: 91–93) referaadis. Seevastu Hueck piirdus oma artiklis Eesti ja Läti ala muinaslinnadest Kääpa kääbastiku (Põlva khk) mainimisega ja kirjeldas vaid paari lausega ühe ümarkääpa kaevamist Loosis (Hueck 1840: 59). Toonaste uurijate tähelepanu oligi suuresti koondunud Loosi kääbastele (Schmiedehelm 1965: 19). Esimese eriartikli Kagu-Eesti kääbaste kohta avaldas 1844. aastal Tartu Jaani kiriku pastor, filoloog ja etnoloog Johann Samuel Friedrich Boubrig (1788–1852), ent see toetus peaaegu täielikult Fr. R. Kreutzwaldi saadetud teabele (vt

allpool). Venemaal, kus on arvukalt analoogilisi muistiseid, alustati kääbaste kaevamist 1840. aastatel (Tvauri 2006: 118).

Seejärel vajas kääbaskalmistute uurimine pikemaks ajaks (tublisti üle 30 aastaks) unustuse hõlma. Alles 1888. aastal tegid Loosi kääbastikus ja mujal kaevamisi Tartu ülikooli klassikalise filoloogia professor Georg Loeschke (1852–1915) ja botaanikaiaia direktor Johann Christoph Klinge (1851–1902) (vt Loeschke 1889). Selline oli kääbaskalmete avastus- ja uurimislugu XIX sajandi lõpuni. Edasiste kaevamiste kronoloogia ja ideede arengu kohta võib huviline ammutada teavet asjaomasest kirjasõnast (eelkõige Tvauri 2006: 118–124; Selirand 1983: 145–165). Uuema aja eesti uurijatest väärivad erilist tähelepanu Mare Auna ja Silvia Laulu tööd (Aun 1980; Aun 1992; Laul 2001).

2.2. Kreutzwaldi uuringutest ja ettekannetest

Kreutzwaldil on märkimisväärsed teened Kagu-Eesti kääbaskalmistute avastamisel ja uurimisel. Lauluisa huvi orbiidis olid töökohast johtuvalt ajaloolise Võrumaa muistised. Ta inspekteeris esimesena sealseid hauamälestisi suuremal arvul. Kreutzwald jagas avalikkusele mõnesugust teavet veerandsaja kääbaskalmistu kohta ja kaevas enda sõnutsi lahti poolsada kääbast. Ta kirjutas 1867. aastal Koskinenile: „Neid surmataresid olen ma noorematel aastatel umbes viiskümmend läbi tuhninud, kuid resultaat jäi selleks kulutatud vaevast kaugele maha“. Enamasti leiti kääbastest vaid tuhka, sütt ja väikesi luuframente. Ainult vaevalt igas kolmandas kääpas võis näha matmisurnide jäänuseid, ainult neljas hauas olnud nad terved. Seejuures ei avastatud ühtegi metallet (KKV IV: 388).

Ametikohuste ja kauge maa tõttu ei saanud ta Tartus toimuvatel ÕESI koosolekutel osaleda, vaid saatis korduvalt enda kogutud teavet ettelugemiseks (vt Boubrig 1844: 88). Praegustel andmetel kuuldi Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul Kreutzwaldi tegemistest esmakordselt 7. jaanuaril 1839. Juttu oli nii Võru ümbruse vana-dest kääbastest kui ka Koorküla Valgjärve uppunud mõisast (Inl 1839, 11, 172; vt ka ptk 4). Oletatakse, et ettekanne kandis pealkirja „Täiendavat esiaja kalmetest, lisaks ajalooline rahva-

muistend“ (KKV I: 313). Inlandi lühiülevaatest ei selgu, kas Kreutzwald viibis ise kohal või mitte. Kreutzwaldi kirjalik aruanne Õpetatud Eesti Seltsile kalmude lahtikaevamisest Võrumaal pärineb alles mainitud aasta 12. veebruarist (KA: 214).

Oma referaadis kirjutab Boubrig (1844: 91) Kagu-Eesti kääbastikest ülevaadet andes, et „peaaegu kõik [pärineb] sõna-sõnalt härra dr Kreutzwaldi poolt 1839. aastal seltsile saadetud hinnalistest kirjalikest andmetest mõningate Võru ümbruses kalmude poolest tähelepanuväärsete paikade kohta.“ Veidi eespool mainis Boubrig (1844: 88), et Kreutzwaldi kääbastesse puutuv tegevus algas 1839. aastal, mis pole aga täpne, sest eelmise aasta 20. oktoobril oli viimati mainitu kirjutanud Hueckile: „mineva suve pika vihmaperioodi tõttu läksid meie [koos Liphartiga] kavatsitud ekskursionid luhta ja et peale ühe potikillu ja väheste kondijäänuste mitte mingeid endiste põlvede varandusi ei leitud [...] Vanadest kalmuküngastest Kivikülas on mõned väga hoolikalt lahti kaevatud“. Samuti oli selleks ajaks tal mõnesuguseid teateid Tsiistre kääbastiku kohta (KKV I: 369, 370). Jaanuari alguses polekski jõutud esitada ülevaadet selle aasta tegemistest; kirjutis Valgjärvest oli ilmunud juba 1838. aastal.

Seega praeguseks teada olevatel andmetel hakkas Kreutzwald väljakaevamisega Kagu-Eestis tegelema 1838. aastal ja seda koos Liphartiga, kuigi esimesel aastal jõuti ära teha üsna vähe. Mõlemad ongi pioneerid selles valdkonnas. Pole võimatu, et Kruse ja Hueck saidki ärgitust just eespool mainitud Kreutzwaldi ettekandest järgmise aasta jaanuaris.

1939. aasta kevadel kaevas Kreutzwald taas Võru ümbruse muistseid kääpaid. 18. mail kirjutab ta Jürgensonile: „Nõnda olen ma hiljuti jälle kaks partiid vanu sõjahaudasid üles tuhninud, milledega on seotud üks ajalooline rahvajutt“ (KKV I: 309). Need olid ilmselt Uue-Saaluse kalmed, sest sama aasta 7. juuni ÕESi koosolekul loeti ette Kreutzwaldi selleteemaline teade (Inl 1839, 35, 558–559; muistendi sisu kohta vt Boubrig 1844: 90 jj).

7. augustil 1840 jutustati ÕESi koosolekul suvel Liphardi ja Kreutzwaldi toimetatud nn sõjahaudade kaevamisest Vastseliinas ja Saaluse mõisa Kuningahual (Inl 1840, 37, 591). Seejärel tehti koos Liphartiga 13. mail 1841 järelkaevamisi Loosi kääbastikus Kiviküla juures ja Vastseliina lossi läheduses. Viimase piirkonna

käabastest pole enam hilisemaid andmeid. Vastseliina kihelkonna muististe kohta saatis Kreutzwald kaks teadet, mis loeti ÕESI koosolekutel ette sama aasta 2. aprillil ja 4. juunil (Inl 1841, 16, 254; Inl 1841, 40, 646).

Kreutzwaldi käabaste uurimise alasest tegevusest aastatel 1838–1841 andis muististehuvilise poolt koostatud aruannete ja teatiste põhjal ÕESI 18. jaanuari 1844 koosolekul pikema ülevaate Boubrig (KA: 217). Samal aastal Boubrigi ülevaade „Märkmeid vanade haudade kohta Võru ümbruses“ (Boubrig 1844) publikseeriti. 6. detsembril 1844 oli seltsi koosolekul kõne all Kreutzwaldi kiri hiljuti avastatud hauakääpa kohta Pindi lähedal (Inl 1843, 50, 807).

1846. aasta novembris saatis Kreutzwald ÕESile ühe leheküljelise teate arheoloogilistest leidudest Rõuges, vist ühe kääpa hävimisest, lisaks veel andmeid püha tamme jäänustest Vastseliinas (KA: 217; vt ka ptk 5). Teated loeti ette 7. mai 1847 koosolekul (Inl 1847, 19, 419).

1848. aasta suvel sooritas Kreutzwald koos mõisaomaniku Woldemar Schwartziga väljakaevamisi Varbusel ning Kääpa kääbastikus koos Võru erakooli ja kasvatusasutuse pidaja Heinrich Krümmeriga. Samal ajal avati vist kalme Kiuma (Põlva khk) ja Krootuse mõisa (Kanepi khk) ning Viira karjamõisa (Põlva khk) territooriumil. Just neist kääbastikest oli juttu pealkirja all „Teade mõnedest vanadest haudadest ja nende uurimisest“ sama aasta 4. augusti ÕESI koosolekul (Inl 1848, 32, 690–691; Hartmann 1871: 268–269). Sama teemat käsitles ka Kreutzwaldi ettekanne, mis esitati 16. märtsil 1849 Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul Tallinas (Inl 1849, 17, 292). 1849. aastast pärineb samuti käsikiri „Muististesõbra päevaraamatust“, milles kirjeldatakse väljakaevamisi Viira külas. Suhteliselt lühikese, vaid tosinkond aastat kestnud perioodi kääbaskalmistute uurimise vallas lõpetas teadaolevalt Kreutzwaldi artikkel 1851. aastal. Lisatagu, et 1853. aasta 26. mai kirjas mainis ta Õpetatud Eesti Seltsi sekretärile Emil Sachssendahlile (1814–1856), et ta tahaks eeloleval suvel kaevata haudu Räpina kihelkonna Pindi mõisas (sks *Bentenhof*), varasema nimega Palomõisas (sks *Pallamois*), sest seal olevat „rootsi varandus maetud“ (KKV II: 319). Kas see plaan realiseerus, pole teada.

2.3. Kreutzwaldi kirjutisest

Tallinnas asunud Eestimaa Kirjanduse Seltsi üllitises 1851. aastal ilmunud Kreutzwaldi ainukese kääbastest jutustava publikatsiooni avaldamiskäigu kohta on teada järgmist. Folklorist Alexander Heinrich Neus (1795–1876) palus 23. novembri 1848 kirjas Kreutzwaldilt ülevaadet väljakaevamiste kohta. Autor läkitas selle 4. detsembri kirjaga. Neus luges selle seltsi koosolekul ette, nagu eespool märgitud, 1849. aasta 16. märtsil (KKV II: 72–75).

3. mail 1849 kirjutab Neus Kreutzwaldile: „Teie artikkel kal-mude lahtikaevamise kohta eelmisel aastal on meil suurt huvi ära-tanud ja kuna Teie poolt selle kohta mingit korraldust ei olnud, pidasime end õigustatuks selle üle käsutama ja [Friedrich] Bunge „Archiv’i“ mahutama. Kui see ainult Teile ebaseadlik ei oleks!“ (KKV II 80). Kahtlemata mitte. Kreutzwald läkitas publitseeri-tava artikli käsikirja teele juba 9. mail (KA: 221).

Neus kirjutab 12. oktoobril, et väljaande uus toimetis soovib autoril kirjutist viimistleda, lisades seejuures, et käsikiri tagasta-tagu üsna pea, sest vihik läheb juba novembri esimestel päevadel ladumisele: „Palun, ärge viilige liiga palju: värske sõnastus on ka midagi väärt.“ (KKV II: 87). Kreutzwald tagastas kirjutise 21. ok-toobril viimistletult ja täiendatult ning kauples honoraringimustega. Ta oli käsikirjale lisanud 1849. a suvel ette võetud uurimiste kirjelduse: „Ma usun, et Teie selle väikese viilimisega rahule jääte ja niisama vähe mulle pahaks panete, kui ma Teile pisut enam annan, kui sain [...]. Missugused kaubad Te kirjastajaga olete maha teinud, seda ma ei tea, pean aga Teile tunnistama, et ma tühja au eest – oma alpusi trükis näha – kellelegi midagi käest ei anna, sest Laakmann Tartus maksab trükipoogna eest ilma tõrkumata 5–6 rbl.“ Autor soovis raha asemel priieksemplare, millega väljaande toimetaja oli nõus (KKV II: 89, 90, 92).

Kreutzwaldi pealkirjast laiema teemaline artikkel koosneb kolmest peatükist ja lisast. Esimene peatükk annab lühiülevaate neist Võrumaa kääbastest, mis on leitud pärast Boubriigi kirjutist 1844. aastal. Teine ja kolmas osa käsitlevad põhjalikumalt 1848. aasta suve väljakaevamisi, nimelt Varbusel, kus toimetati neid koos W. Schwartziga, ning Kääpa külas, kus osales ka Krümmer. Selle peatüki lõppu on paigutatud ekskursina teateid raua- või

veelgi hilisema aja leidudest. Pärast käsikirja viimistlemist lisatud osas vaatles Kreutzwald 1849. aastal Viira küla lähedal (Põlva khk) asuvaid muistiseid, sh asuvat kääbastikku, kiviriste, koopaid jm.

Varbusel kaevasid mõisa talupojad lahti neli ümarkääbast. Kääpal avati neli ümarat ja üks piklik kääbas. Kreutzwald kirjeldas oma artiklis kääpa kuju, pealispinda, sh puude ja kivide leidumist, esitas mõõtmised süldades ja jalgades, mainis leide (peamiselt matuseurnid, luufragmendid, süsi), nende asendit kääpaosa ja sügavuse järgi. Ta kirjeldas matmisurnide kuju ja materjali ning märkis, et kääbastikud asuvad tavaliselt veekogude ääres, seletades seda toonaste asukate puhta vee vajadusega. Kääpal andis Kreutzwald lisaks üksikkalmete lühiiseloostuste kõrval ülevaate kalmeväljast. Märkimata pole jäetud osa kääbaste hävimine kas karjapoiste üleannetuse, puskevate härgade või aardeotsijate tõttu.

Kreutzwaldi (1851: 99) arvates kuulusid käsitletavad kalmed eesti hõimudele. Ta jutustas lühidalt ümber ka kohalikult rahvalt kuulnud muistendeid, seejuures osaliselt pastor Schwartzi kirjuti-sele (1836) toetudes. Puhuti üsna fantastilisi lugusid oli ta talletanud Kääpa küla põliselanikelt Koroli talus. Rahvasuu pidas kal-mükünkaid enamasti Põhjasõjaaegseteks, harvem katkuhauda-deks. Ümarkääbastesse olevat maetud rootslased, pikk-kääbas-tesse aga venelased. Nagu selgub juba 1838. aasta kirjast Hueckle-le, oletas Kreutzwald õigesti, et kääbastesse maetud surnuid pidi muiste põletatama. Samuti järeldas ta kildude järgi, et saviurnid olid üsna lihtsakoelised, mis osutasid tema arvates valmistajate madalale arengutasemele (KKV I: 369).

Kreutzwaldi üllatas matusekohtade rohkus Võrumaal. Tal oli raske uskuda, et see suhteliselt väheviljakas ala oleks olnud vanasti tihedamini asustatud kui muu Eesti. Seetõttu ei pidanud ta kaugeltki kõiki kalmesid sõjaohvrite omadeks. Teisalt näitab see seisukoht, et maa-aluseid muistiseid tunti Eestis veel väga vähe. Tänapäevaste teadmiste kohaselt oli just Kagu-Eesti kääbaskul-tuuri rahvastiku tihedus tunduvalt madalam kui mujal (Kriiska, Tvauri 2002: 160).

Kirjapanekutest selgub, et väljakaevamised kääbastel toimusid ühe päeva jooksul: „24. juunil 1848 lasksime koos Varbuse

omaniku hr Woldemar Schwartziga, kes tänuväärse valmidusega andis vajalikud töömehed, n e l i kalmukäabast maapinnani läbi kaevata ja nende sisu täpselt uurida.“ Kääpal tegutseti 30. juulil samamoodi: „laskime viis [käabast] laiali loopida, et nende sisu kindlaks teha“. Kreutzwaldil oli kasutada Tartus sündinud ja ametnikuna leiba teeninud Harald von Brackeli (1796–1851) kalmete kaevamise juhendit, mis toetus Mecklenburgi seltsi asjako-hasele instruksioonile. Raamatuke oli olemas ÕESil, kelle sekre-täriilt Dietrich Heinrich Jürgensonilt (1804–1841) oli ta juba 1840. aasta augustis palunud (vt KKV I: 349). Instruksioonis soovitati väljakaevamisel kasutada labidat, konksu, tõstekangi, reha ja kühvliit (Brackel 1840: 17). Näikse, et ühe päeva jooksul käabaste lahtikaevamisel viimati mainitud tööriista piisavalt kasutada küll ei jõutud. Juhendis on üsna põhjalikult, 35 punktis üles loetud, mida muististe kirjeldamisel tuleks tähele panna (Brackel 1840: 18–24). Näikse, et seda on Kreutzwald üles kaevatud käabaste kirjeldamisel arvestanud.

Paraku polnud ka 40 aastat hiljem kaevamismetoodika para-nenud. Toonase ajalooüliõpilase ja ÕESi mündikogu konservaa-tori Carl Duhmbergi (1862–1931) ülevaatest Kaltri vadjapäraste käabaste kaevamiste käigu kohta selgub, milline suur arv muist-seid ehteid, münte jm toodi päevavalgele ühe päeva jooksul, kui kaevamas oli korraga 20 talumeest (Duhmberg 1887: 200 jj; au-tori kohta vt Taal 2018: 218, 301).

Lõpetagem siinkohal Kreutzwaldi kirjutise vaatlemine Liis Raa (1955: 57) emotsionaalsest vaatepunktist lähtuvate tähele-panekutega: „Ülevaates peegeldub teatav poeetiline suhtumine oma harrastusalasse. Astudes jalgsi mööda „ühehobuse-vankrile“ määratud kitsast teed Viira poole, on ta võlutud vaheldusrikkast orumaastikust Voo jõe kaldal, mis talle meenutab „Liivimaa Šveitsi“ Koiva jõe ümbruskonnas. Emotsionaalselt edasi antud kirjelduses kajastub uute avastuste ootuselevust, mida ei suutnud jahutada ka asjaolu, et leiud matusepaikadest mitmesugustel põh-justel osutusid üsna nappideks.“

2.4. Ülevaade Kreutzwaldi registreeritud kääbastikest kihelkonniti

Kreutzwaldi mainitud 25 kääbastikust paikneb 17 tänapäeva Võru ja seitse Põlva maakonnas ning üks Ida-Setomaal Irboska lähedal. Teatavasti leidub seal kandis rohkesti kääbastikke, mõned nendest ka Irboska ümber (Aun 2009: 72–73). Kreutzwaldi registreeritud kääbaskalmistud ei ulatu Võru linna põhja-lõuna joonest eriti lääne poole. Nad jagunevad kihelkondlikult enam-vähem võrdselt: Põlva ja Rõuge kihelkonnas seitse ja Vastseliina kihelkonnas kaheksa kääbastikku. Erandiks on Räpina kihelkond kahe kääbastikuga.

Põlva kihelkonnast teatas Kreutzwald seitsme kääbastiku olemasolust (tabel 1).

Tabel 1. Kreutzwaldi mainitud kääbaskalmistud Põlva kihelkonnas.

Kääbastik	Maakond	Vald	Mõis
Aarna	Põlva	Põlva	Varbuse?
Kiuma	–,–	–,–	Kiuma
Kääpa	Võru	Võru	Võrumõisa
Rosma	Põlva	Põlva	Peri
Tiksipalo	–,–	Kanepi	Krootuse
Varbuse	–,–	–,–	Varbuse
Viira	–,–	Räpina	Viira (karjamõis)

Varbuse kääbaskalmistu vastas Ahja jõe paremalt kaldalt leidis Kreutzwald kolm pooleldi lõhutud kääbast (Kreutzwald 1851: 82).² Võimalik, et hiljem pole neid enam tuvastatud või on nad siis arvestatud Varbola kääbastiku alla. Kiuma mõisa piirides leidis Kreutzwald paar aja jooksul üsna märkamatuks muutunud kalmukääbast, mida rahvas kutsunud sõjakääbasteks (*sõa-käpa*), ja ühe eraldi seisva, silmatorkava kalmukääpa, mida kohalikud elanikud pidanud katkumatusekohaks (Boubrig 1844: 89–90).

² Ahja jõgi on tuntud ka Aarna, Tille ja Varbuse jõe nime all (Kallejärv 1992: 142), vrd *Ahrne* (Hartmann 1871: 268) *Tilliorro* (Kreutzwald 1851: 82).

Tõenäoliselt on need viiest, sh ühest pikast kääpast koosnev Kiuma I ja ainult ühe pikk-kääpaga Kiuma II (Aun 1980: 105–106, nr II-105, 106).³ Neid pole Aun XIX sajandi leidudega samastatud.

Kääpa kääbastest on esimesena kirjutanud, nagu eespool mainitud, Põlva pastor Schwartz (1836: 515–516; Boubrig 1844: 88). Tänapäeval eristatakse seal kaht kääbastikku: Kääpa I ja Kääpa II. Esimene neist olevat varem koosnenud 32 kääpast, sh 15 pikast, ent on säilinud vaid 16 kääbast, neist 8 pikka; Kääpa II koosseisus on 26 kääbast, sh 5 pikka (Aun 1980: 113, nr II-65, 66).

Kreutzwald teatas ka kääbastest Rosma Liinamäe (*Linnamäggi*) juures Põlvast kahe versta kaugusel (Boubrig 1844: 90). Linnust on kirjeldanud ja möödaminnes selle vastas asuval künkjal leiduvaid kääpaid maininud juba Schwartz (1836: 514–515; vt ka Tõnisson 2008: 314–316). Aun (1980: 110, nr II-40) oletas, et jutt on Meemaste ehk Meemasküla kääbastikust, ent see ei sobi kauguse poolest Põlvast ega asendi poolest linnuse suhtes. Pigem on tegu Rosma kääbastikuga, mille koosseisus on neli ümarkääbast, millest kaks olid lõhutud juba enne 1922. aastat (vt Aun 1980: 110, nr II-41).

Krootuse mõisa maa-alal paiknenud pisikese Janujärve (*Jänno-järw*) kaldalt leiti samuti rohkesti kahes rühmas paiknevaid kalmukääpaid, mida rahvas seostas lahinguga palaval päeval, mil sõjamehed olevat selle joonud tühjaks, kuid viimaks siiski hukkunud ja maetud nendesse kääbastesse (Kreutzwald 1851: 82). Jutt on Tiksipalu kääbastikust, milles esialgu loendati ligikaudu 20 kääbast, millest on säilinud 17, sh kolm pikk-kääbast (Aun 1980: 109, nr II-35; Aun 1992: 91).

Rohkesti ümarkääpaid, millest osa kaevati Kreutzwaldi ettepanekul lahti (vt 2.3), avastati poolteist versta põhja pool Varbuse mõisast Tilleoru kõrtsi juures (Kreutzwald 1851: 81–82). Varbuse kääbastik koosneb teadaolevalt 29 kääpast, sh neljast pikk-kääpast (Aun 1980: 109, nr II-37).

³ Tuleb silmas pidada, et mainitud kääbastike arvandmed kehtisid 1980. aasta paiku, kuid tänaseks võivad olla mõneti muutunud, ent see pole käesoleva kirjutise kontekstis kuigi oluline.

Kreutzwald oli ühelt sõbralt saanud kuulda, et Viira mõisakese lähedal pidavat Võhandu jõe vasakul kaldal leiduma suurel arvul kalmukääpaid. 1849. aasta suve alguses käis Kreutzwald seal kohapeal ja leidis Viira mõisa ja Süvahavva küla vahel Võhandu kõrgel vasakul kaldal 17 ümarkäabast, millest kolmandik oli üsna hästi säilinud (Kreutzwald 1851: 82, 94–95). Tänapäeval on objekt registreeritud 12 ümarkäabast sisaldava Süvahavva käabastikuna (Aun 1980: 112, nr II-58).

Räpina kihelkonnas leidis Kreutzwald ainult kaks käabastikku (tabel 2).

Tabel 2. Kreutzwaldi mainitud käabaskalmistud Räpina kihelkonnas.

Käabastik	Maakond	Vald	Mõis
Niitsiku	Võru	Setomaa	Kahkva
Süvahavva	Põlva	Räpina	Palo

Orava-Veriora tee äärest teadis Kreutzwald kaht käabastikku: üht Hänniku (*Hännicko*) küla lähedal ja teist Kahkva mõisale kuuluva Niitsiku veski ümbruses (Boubrig 1844: 89). Hänniku küla asukoht pole praegu teada. Niitsiku ja Orava vahel asub täpsemalt dateerimata Kahkva muinaskalmistu (Põlva mk, Mikitamäe v). Niitsiku (Päka) käabastikus on tänapäeval teada neli käabast, neist üks pikk-käabas (Aun 1980: 111, nr II-53).

Rõuge kihelkonnast sai Kreutzwald teateid seitsmest käabastikust (tabel 3).

Tabel 3. Kreutzwaldi mainitud käabaskalmistud Rõuge kihelkonnas.

Käabastik	Maakond	Vald	Mõis
Madala?	Võru	Võru	Pindi
Mõsküla	–,–	–,–	–,–
Otsa	–,–	–,–	Otsa (Pindi kõrvalmõis)
Paidra	–,–	–,–	Pindi
Saaluse	–,–	Rõuge	Uue-Saaluse
Verijärve	–,–	–,–	Vastse-Kasaritsa
Võru-Kubja	–,–	–,–	Vana-Kasaritsa

Kuulu järgi on Kreutzwald registreerinud Pindi mõisa metsas paari versta kaugusel Rusima külast paari üksikut kalmukäabast (Kreutzwald 1851: 83). Võimalik, et tegu on Madala käabastikuga, milles on loetletud 17 ümarkäabast (Aun 1980: 114, nr II-73).

Lasva ja Pindi mõisa vahelise ühendustee ääres kahe versta kaugusel esimesest asub Mõsküla käabastik (Boubrig 1844: 88). Seal oli varem teada vähemalt 20 ümarkäabast, millest on säilinud 18 (Aun 1980: 113–114, nr II-70).

Otsa karjamõisast ühe versta kaugusel paiknevate käabaste esialgne arv on teadmata. Neid pidas kohalik rahvas Põhjasõja haudadeks. Huvitav tähele panna rahvaluulelist teadet, et XIX sajandi alguses elanud Pindi mõisas üks talupoeg, kes olnud ise käabaste kaevamist pealt näinud (Boubrig 1844: 88–89). Praeguseni on säilinud vaid üks pikk-käabas (Aun 1980: 114, nr II-72).

Võhandu jõe paremal kaldal 18 versta kaugusel Võrust Pindi mõisa Paidra veski lähedal mainis Kreutzwald paari mitut käabast, osaliselt ümaraid, osaliselt piklikke (Kreutzwald 1851: 81). Hiljem on sealt avastatud rohkesti kääpaid, mis moodustavad viiest ümarkäapast koosnenud (üks lõhuti enne 1922. aastat) Paidra I ja kümmet käabast, sh üht pikk-käabas hõlmava Paidra II (Aun 1980: 112, nr II-60).

Uue-Saaluse mõisa piirkonnas Rõuge kihelkonnas leidub kaks rühma kalmukääpaid, mida rahvas peab samuti sõjahaudadeks. Mõlemad kääparühmad paiknevad otsejoones vaevalt kolme versta kaugusel teineteisest ja jäävad Võru-Pihkva maanteest lõuna poole (Boubrig 1844: 90–91). Need on kümnest käapast koosnev Saaluse I käabastik (Aun 1980: 119, nr II-105).

Kreutzwald mainis, et Verijärve küla ja endise Vastse-Kasaritsa mõisahoonete vahel paikneva väikese Kasaritsa Verijärve põhjakaldal leidub üksik suurem käabas (Boubrig 1844: 91). Selle kohta hilisemast ajast teateid pole. Võrust kolme versta kaugusel leiti kaks käabast. See Võru-Kubja käabastik, mis koosneb tege-likult kuuest ümarkäapast (Aun 1980: 114, nr II-74).

Vastseliina kihelkonnast mainis Kreutzwald kaheksat käabastikku (tabel 4).

Tabel 4. Kreuzwaldi mainitud kääbaskalmistud Vastseliina kihelkonnas.

Kääbastik	Maakond	Vald	Mõis
Kassi	Võru	Võru	Vastseliina
Kasuka	–,–	–,–	–,–
Lindora	–,–	–,–	Orava
Loosi	–,–	–,–	Vastseliina
Piusa	–,–	–,–	Orava
Tsiistre	–,–	Rõuge	Vastseliina
Tuderna	–,–	Võru	Orava
Vastseliina	–,–	Võru	Vastseliina

Võru-Vastseliina postitee ääres viie versta kaugusel Vastseliinast Kassi kõrtsi ümbruses registreeris Kreuzwald kahte või kolme silmapaistvat kalmukääbast (Boubrig 1844: 89). See on Kassi kääbastik, mille kääbaste arv on paraku teadmata: 1884. aastal kaevas neid G. Loeschcke (Aun 1980: 118, nr II-101).

Kasuka kääpad, millega ühenduses mainiti ka Poola-aegset või hilisemat, mitmekümnest mündist koosnevat aaret, on nimetatud küla järgi, mis on hiljem kokku kasvanud Juraskiga (EKNR: 127). Kääbastikku oleks tahetud lähemalt uurida, kuid esialgu segas asjaolu, et põllule oli vili külvatud, ja pärastpoole Lipharti varane surm (Boubrig 1844: 95). Kasuka kääbastikku pole hiljem enam üles leitud (Aun 1992: 110). Tartu ülikooli ajalooüliõpilane Alma Maria Sepp on 1927. aastal oma kogumispäevikus talletanud, et Kasuka külas oleva Kalmetimäe kalme on põllustatud ja seal paljastuvat pinnasest vahetevahel luid (Sepp 1927). Kas jutt on Kreuzwaldi-aegsest leiust, pole teada.

Loosi kääbastikku Kiviküla juures oli esimesena lähemalt uurinud Liphart ja Hueck 1839. aastal (Boubrig 1844: 89). 1841. aastal uurisid neid, nagu eespool mainitud, täiendavalt veel Kreuzwald ja Liphart. Sealsete kääbaste esialgne arv on teadmata, tänaseni on neist säilinud 32 kuhjatist, sh 17 pikk-kääbast (Aun 1980: 117–118, nr II-99). Kasuka ja Loosi kääbastik jäid XIX sajandi keskpaigast alates Vastseliinast eraldunult vastavalt Tsorona ehk Põhu ja Loosi mõisa alla (vt EKNR: 678).

Kreutzwald leidis Vastseliinat ja Oravat ühendava tee ääres Lindora ja Tuderna kõrtsi vahel laiali pillatult kääpaid (Boubrig 1844: 89). Need moodustavad mitu kääbaskalmistut: Tamme (5 ümarkääbast), Lehese (11 ümarkääbast), Tammiste I (1 ümarkääbas), Tammiste II (12 ümarkääbast), Soenina I (3 ümarkääbast) ja Soenina II (6 ümarkääbast) (Aun 1980: 116–117, nr 90–95). Soenina kääpaid pole Aun Boubrig 1844 loendiga võrrelnud. Tamme kääpaid on kaevanud Liphart 1839. aastal.

Tudernast Liiva kõrtsini viiva tee ääres, Hannuse veski lähedal, päris Venemaa toonase piiri ääres leidis Kreutzwald kalmukääpaid (Boubrig 1844: 89). Hannuse on tänapäeval Piusa küla osi (EKNR: 490). Kõne all on ilmselt Piusa I–X kääbastikud, milles on aegade vältel avastatud ligemale 200 ümarkääbast (Aun 1980: 115–116, nr II-79–88). Piusa kääpaid pole Boubrigi loendiga võrreldud.

Vastseliina-Alüksne maantee ääres Tsiistre küla juures kääbastik (Boubrig 1844: 89). Tegu võib olla kas neljast ümarkääpast koosneva Tsiistre või Tsiistre-Uuri kääbastikuga, milles on 10 kääbast, sh üks ümarkääbas (Aun 1980: 119, nr II-107, 108).

Ühe versta kaugusel Tuderna kõrtsist leidis Kreutzwald rühma kuuest-seitsmest kalmukääpast koosneva rühma (Boubrig 1844: 89), mida tänapäeval nimetatakse Tuderna kääbastikuks. Auna (1980: 116, nr II-89) andmeil loetletakse seal kaheksa ümarkääbast.

Võib-olla see, et Vastseliina kihelkonnast registreeriti rohkem kääbastikke kui mujalt, seondus mõisahärra Liphartiga, kel oli samuti suur huvi muististe vastu ja keda ühendasid Kreutzwaldiga sõprussidemed. Muide, Kreutzwald käis Vastseliinas ravimas sinna teistest mõisatest toodud haigeid ja osales meelsasti mõisaomaniku korraldatud rikkalikel jahipidudel (Eilart 1986: 246). Koos uuriti läheduses asuvaid kääpaid (Boubrig 1844: 94; Aun 1992: 110).

3. Tarandkalmed ja kirikuvaremed

Kagu-Eestis leidub ka tarandkalmeid, kuid kaua aega nende olemusest ei saadud aru ja peeti sageli ekslikult kirikuvaremeteks.

Seda tüüpi kalmete põhjalikum uurimine algas suhteliselt hilja. Alles 1877. aastal kaevas neid Eestis muinsushuviline Carl Georg von Sievers (1814–1879). Samal aastal sai Tartu ülikooli mineraal- loogia professor Constantin Caspar Andreas Grewingk (1819– 1887), kes oli eriti teenekas Baltimaade kiviaja uurimisel, muist- seid esemeid ühest tarandkalmest Kanepi lähedal, kuid alustas seda tüüpi matmispaikade kaevamist alles paar aastat hiljem (Laul 2001: 11, 44).

Aruannetest selgub, et Kreutzwaldil on olnud tegemist paari tarandkalmega, nimelt Loosis ja Saalusel. Esimese neist oli avas- tanud Liphart. Kalmeid peeti toona oletamisi vana puukiriku vund- damendiks (Boubrig 1844: 96). See on Loosi I kivikalme, mis paikneb eespool käsitletud kääbastiku servas (Laul 2001: 80–81).

Saaluse leiu kohta märgiti: „Kalme olevat algselt olnud müü- ridega, ent aeg on nad purustanud ja inimkäed pärastpoole lahti- sed kivid tarvilisteks ehitisteks kasutanud. Midagi vundamendi- sarnast on ühes kohas veel tänapäevalgi näha.“ (Boubrig 1844: 91) Siit aimub, objekti ei peetud kirikuvundamendiks, vaid nn müürid arvati kalmerajatise osaks.

Kreutzwald on nimetanud „*wanna kirriko asse*’t Vastseliina mõisaalal, praeguses Kirikumäe külas (Boubrig 1844: 96–97). See paikneb Vastseliina-Ruusmäe tee ääres asuva ligikaudu 60 hektarise Kirikumäe järve (ka Misso Kergomäe järv) kõrgemal loodekaldal. Kirikuaseme ümber olevat olnud palju kääpaid, mil- lest paari olevat 1838. aasta reisiril näinud ka Hueck. Mainitakse ka muistendit, et kurat olevat kirikukellad järve uputanud, mis- tõttu võivat veel nüüdki kuulda nende helinat vaiksetel õhtutel. Hiljem on seda kohta kirjeldatud Kerikomäe kivikalmena. Vee- kogu ja kalme on saanud nime Liivi sõja päevil seal asunud õi- geusu kirikust. Kaugemal on põhi mudane, kuid olevat ka kõva liivapõhjaga kohti, mida kutsutavat Kirikumüüriks, ja edelaosas nähtavat vees ka tänavasillutist meenutavaid kivivaresid (Mäe- mets 1977: 126–127).

Kreutzwald mainis, et Siksäläs (Vastseliina khk) Hino (*Kim- mala*) ja Mustjärve vahel, Missost 1,5 km lõuna poole asuvat mingi vundament ja palju laialipillatud ehituskive. Rahvas nime- tavat seda kohta *Kirriko-asse*’meks, seal leiduvat ka kalmukün- kaid (Boubrig 1844: 97–98). Siksälä Kalmetemäel oli tõepoolest

rohkesti nooremast rauaajast pärinevaid kääpaid, sedapuhku laibamatustega; sinna oli tekkinud ka keskaegne külakalmistu: seevastu Kirikumägi oli kunagise katoliku kabeli asukoht. Viimase vundamendist on laekunud pärimusteateid kuni Teise maailmasõjani (vt Valk, Laul 2014: 13–18, 29–30, 40, 136 jj). Peale selle nimetas Kreutzwald veel väidetavat kirikuaset Vastseliina mõisa uue lambalauda kohal (Boubrig 1844: 98). Kas seal oli tegu kalme või külakabeliga, pole andmete nappuse tõttu selge.

Umbes versta kaugusel Holsta kõrtsist (Rõuge khk) asunud muistendi järgi kuningahaud. Läheduses asuvasse väikejärve vette olevat kukkunud surnult pärast kaht lahingut endale vee joomisega liiga teinud Liivimaa kuningas (*Lihhandi-* ehk *Lihwandi-* ehk *Lihwandi-ma kuningas*), teistel andmetel pool- ehk alamkuningas (*Lihwandi-ma poolkuningas*). Kalme olevat algselt olnud müüridega, ent aeg olevat need purustanud ning lahtised kivid tassitud hoonete ehitamiseks. Kreutzwaldi aegu olnud veel midagi vundamendisarnast näha (Boubrig 1844: 91). Tegu on ilmselt tarandkalmega, mis pole tänini säilinud. Teabe vahendaja uskus arheoloogiaeelsele ajastule iseloomulikult, et muistend toetub mingile ajaloosündmusele, ja *Lihwandi-ma kuningas* võis tema meelest kõige tõenäolisemalt olla ordumeister või silmapais-tev ordurüütel.

4. Linnamäed

Kreutzwald publitseeris oma kaks esimest kirjutist 1838. aastal ja nimelt linnamägede kohta. Esimeses artiklis kirjeldas ta esimesena Alulinnaks kutsutud muinaslinnust Lüganuse kihelkonnas. Ta leidis sookõrgendikul „jäänus[e] igiaegsest linnusest“ – „reeglipärase ehituse paetahvleist, raudkividest ja samblast“, mis hiljem osutus paeplaatidest laotud ringvalliks. Selle järgi, et valli rajamisel polnud kasutatud mörty, järeldas Kreutzwald, et linnus on „maa algasunike poolt ehitatud“. Ta käsitles ka Alulinna nime, mille seostas toponüümiga *Alo-tagusemaa*, st Alutaguse. Veel mainis ta pärimust, mille kohaselt olevat linnuse ehitanud keegi nõid, et see oleks röövitud pealikutütrele kindlamaks varju-

paigaks (Kreutzwald 1953 [1838]: 79–80; vrd Tõnisson 2008: 233 jj).

Siinkohal väärrib mainimist, et 1838. aastal võttis Kreutzwald Inlandis sõna muistendi kohta Koorküla Valgjärvest Helme kihelkonnas; nimelt olevat vaiksa ilma korral järve põhjas näha mõisat. (Kreutzwald 1838: 632). Samal teemal tehti juttu ÕESI koosolekul järgmise aasta 7. jaanuaril (Inl 1839, nr 11, 172). Alles 1958. aastal tehti Eesti esimese veealuse ekspeditsiooni käigus arheoloog Jüri Seliranna juhatusel kindlaks, et järve keskosas oleval veealusel seljandikul ("Mõisa ase") asuvad vaiehitise jäänused. Asula on dateeritud VI–IX sajandiga, ent seal on sedastatud jälgi ka noorema kiviaja ja eelrooma rauaaja asustusest (Tõnisson 2008: 281–282; EA I: 110, 167, 301).

1871. aasta sügisel üürikest aega Eestimaal viibides tegi ta esmakordselt kindlaks, et nn Kalevipoja peaase Kadrina kihelkonnas on muinaslinnus, kuid kirjeldas seda ainult 18. septembri 1872 kirjas arstile ja folkloristile Georg Julius von Schulz-Bertramile (1808–1875). Tänapäeval tuntakse seda objekti Mäeotsa linnamäe nime all (Tõnisson 2008: 212–213). Kreutzwald oli seda paika külastanud juba poisikesena, kuid alles nüüd avastas, et tegu on enne sakslasi ja taanlasi rajatud eestlaste linnamäega: „*Kalevi poolümmarguse peaaasemega* algab või lõppeb *linnamägi*“. Ta oletas, et väljakaevamisel võiksid nähtavale tulla müürijäänused, kus kivid on omavahel näivalt seotud mördiga, hoiatades, et siin puhul ei tohi ennast eksitada lasta, sest aja jooksul võib paekivi laguneda lubjasarnaseks aineks (KKV IV: 302, 304).

5. Koopad ja pühad loodusobjektid

Koobaste uurija Ülo Heinsalu (1987: 75) väitis Tartumaa koguteosele viidates, et Võhandu jõeoru kõige tuntumast koobast, tänaseks ammu hävinud Suur-Sõjatare mainiti kirjanduses esmakordselt XX sajandi esimesel veerandil, kuid pidas tõenäoliseks, et sellele vihjas koopa nime kasutamata juba 1884. aastal botaanik ja geograaf Johannes Christoph Klinge (1851–1902). Tegelikult kirjeldas Suur-Sõjatare praegustel andmetel esimest korda hoopis Kreutzwald, kes viibis Viira ja Süvahavva vahel 1849. aasta teisel

suvistepühal ja avaldas sellest lühikirjelduse kolm aastat hiljem, 1851. aastal. Leiust anti 8. märtsil 1850 teada ka Eestimaa Kirjan-
duse Seltsis (Inl 1850, 13, 206).

Sõjatare müürmägi (paljand) kandis Kreutzwaldi järgi nime *Sõa-tarre asse*, kust uurija lootis leida varemeid, kuid pidi pet-
tuma. Koopa pikkuseks mõõtis ta 9 sülda ehk 19 m, laiuseks aga
4 sülda ehk 8,5 m. Pikkusmõõt klapi üldjoontes Heinsalu oletu-
sega, mis oli tehtud langatuslehtri pikkuse järgi (üle 20 m).
Kreutzwaldi ajal oli koopa lagi täiesti sisse langenud, kuid huvi-
tava detailina märkis ta, et „külgeinas, mis koosneb kohevast
veerisest, võib näha müürisarnaseid tugesid, kusjuures maakivid
on asetatud kiht kihi haaval üksteise peale, et sellega seina vari-
semist ära hoida“. Lauluisa talletas muistendi, kuidas põgenevate
inimeste kannul tahtis koopasse tungida ka kass ja reetis sellega
vaenlasele koopa asukoha. Kreutzwald pidas asjaomast koobast
inimeste poolt rajatud paopaigaks. Ta avastas lähedusest teisegi
koopa, väga tõenäoliselt Uku koopa, tema järgi Viira Kuradi-
koopa, mida vahel nimetatakse samuti *sõa-tarre*'ks. Kreutzwald
(1851: 98) kirjeldas: „Siin on olemas kõik loodusliku koopa tin-
gimused; üsna rikkalik allikas pulbitseb maasügavusest jõkke
voolavat, omapäraselt lõhnavat, külma, kibedamaitset vett. Sis-
sekäik moodustab laia kaarja portaali ning punasest liivakivist
koosnevad seinad ja osaliselt ka ülemine kattedõlv on sama moodi
kui Gutmanni koopal hulgaliselt nimedega kaetud...“.

Peale muu publitseeris Kreutzwald (1844) lühikirjutise Tartu-
lähedase Aruküla koobastiku võimalikust funktsioonist ja tekke-
loost. Artikliga polemiseeris Kruse (1837) samateemalises kirju-
tises esitatud oletusest. Viimane arvas, et koobastiku on kaevanud
Tartu keskaegsed elanikud, kes oma tubade põrandatele olevat
Saksamaa kombe kohaselt valget liiva puistanud. Seevastu
Kreutzwald tugines rahvalugudele, milles kõneldakse, et koopad
kandsid pagu-urgaste (*paku-urkad*) nimetust ja kasutati paopaika-
dena, kuhu lapsed, naised ja raugad põgenesid, kui võitlusvõime-
lised mehed olid sõtta läinud. Tema arvates taolisi koopaid juba
enne sakslaste sissetungi rajada, mistõttu võiks neid lugeda „loo-
detavasti eestlaste muinasmälestusteks“, ning alles hiljem hakati
siin põrandate puhastamiseks valget liiva tootma (Kreutzwald
1953a [1844]: 82, 84). 1850. aasta kevadel tahtis Kreutzwald

Inlandis vaidlustada E. Pabsti seletust Aruküla koobaste kohta, kuid ajaleht jättis kirjutuse avaldamata, mispeale Lauluisa loobus edasisest kaastööst sellele (KA: 222).

Aruküla koobastiku otstarve pole siiani päris selge, sest otseid tõendeid selle kasutamise kohta paopaigana pole leitud ning maa-aluste ruumide ulatus ja kuju räägib pigem selle oletuse vastu (Heinsalu 1987: 137). Kreutzwaldiga ühte moodi arvamust on väljendanud arheoloog ja etnoloog Eerik Laid (1904–1961) jt (vt Laid 1997: 36; Tõnisson, Vellak 2015: 125). 1845. aasta sügisel läkitas Kreutzwald ÕESile notiitsi Tori põrgu kohta (KKV I: 126). See kanti ette ÕESI koosolekul 6. veebruaril 1846 (Inl 1845, 42, 739; 1846, 8, 192; BGE: 90).

Kreutzwald tundis, nagu eespool mainitud, juba noorest east alates huvi pühade allikate, hiite jt rahvausundiga seotud loodusobjektide vastu. 25. novembril 1846. aastal saatis ta ÕESile notiitsi „Jälgi ühest vanast pühast tammest“ ühe vana püha tamme jäänustest Vastseliinas; see loeti koosolekul ette järgmise aasta 7. mail (Inl 1847, 19, 419; KM MA 169:8). 10. mail 1850 ÕESI koosolekul edastati Kreutzwaldi teade Laiuse pühast ilmaallikast (Inl 1850, 20, 319).

6. Irdmuistised

Kreutzwald annetas mitu korda enda ja teiste kogutud muistiseid, sh münte ÕESI muuseumile. 1842. aastal kinkis ta seltsile XVI–XVII sajandil Tallinnas, Riias ja Kuramaal vermitud münte, mida oli leitud Rāpina kandi lubjakivimurrust ning Vastseliina kihelkonnast, võib-olla Pältre külast, kust on teada Rahamägi (*rahamägi*) (Hartmann 1871: 182–183). Nädalaleht Inland (1842, 33, 294; 1842, 49, 430) mainis ühe saadetisena Rāpina maa seest leitud väikesi hõbemünte ja leiupaika nimetamata teist, mitme mündi läkitamist. Tegu võib olla saadetisega, mis sisaldas peale Vastseliina lossivaremetest leitud kahurikuuli ja luukatkete (vt allpool) paari Poola münti ja väljakaevatud potikildu, mis näisid tõendavat, et mündiaare maha maetud poti sees. Nädalalehe teatel olnud eelmisel aastal läkitatud rahadest 20 eriti väärtuslikud (Inl 1843, 4, 35).

Samast ajast peaks pärinema veel kaks rahaleidu, mille kohta pole andmeid ei Inlandis ega ÕESI kataloogis. Nimelt kirjutab Kreutzwald oma kolleegile ja samahuvilisele Friedrich Robert Faehlmannile, et 16. mail 1842 leidsid kaks talumeest Peeter Pihu ja Tanil Päslane Rõuge kihelkonna Viitina mõisa põllult 304 hõbemünti. Neist antud ainult kümme Võru sillakohtu ametniku vahendusel Kreutzwaldile, et ta edastaks need ÕESile. Üks neist olnud Liivimaa raha, teised aga kandvat praeguse Eestimaa kolme lõviga vappi. Enamiku leitud müntidest jaganud Viitina ja Rõuge mõisa omanikud paraku omavahel ära (KKV I: 38–39).

Kaks aastat hiljem kirjutatud kirjast Faehlmannile võib lugeda, et ümbrikusse oli lisatud kaheksa tillukest hõbemünti, mille Kreutzwald oli saanud Raadi ja Vastseliina lossimajoraathärra Carl Gotthard von Lipharti (1804–1885) käest. Need olnud kevadel „Vastseliina tuntud rahapõllu seest välja tuhnitud“ (KKV I: 91–92).

Novembris 1846 teatas Kreutzwald ÕESile, et Rõuge kihelkonna Kõrgepalu mõisas leiti kraavikaevamisel tinanõu vanade hõberahadega. Murenenud nõu olnud purunenud, kuid rahad saadud ühes kullast (?) sõrmusega päästetud; kõik mündid läinud Kõrgepalu mõisahärra valdusse (KKV I: 405). Kas neist mõni ka ÕESI kogusse saadi, on kahtlane. Teade Kõrgepalu leiust loeti ÕESI koosolekul ette 4. detsembril (Inl 1846, 50, 1194). Ekslikult on KA: 222 paigutanud ettekande 1849. aastasse, sest viidatud aruanne käsitleb ÕESI tegevust aastatel 1845–1847 (BGE).

Peale müntide ja potikildude kinkis Kreutzwald ÕESile ühteist kääbaskalmete ülimalt napist inventarist. Põhiliselt langesid annetused 1841. aastasse, mil ta läkitas koredast savist valmistatud pottide kilde (arvult 11) ja luujäänuseid (kuni 5 cm pikkused toruluukatked) Vastseliina kihelkonna kääbastest ning juba varem lõhutud Uue-Saaluse Kuningahauast (KA: 269). Samasugust ainet lisas ÕESI kollektsiooni Kreutzwald ka 1849. aastal (KA: 268–269, 308). Tema saadetiste edasine saatus vääraks uurimist.

Juhuslike esemete hulgas annetas Kreutzwald ÕESile 1842. aastal rauast kahurikuuli Vastseliinast ja kümme aastat hiljem kivist kahurikuuli Kirumpää lossimäelt (KA: 140). 1854. aasta 4. aprill jääb praegustel andmetel annetuste poolest viimaseks, mil ta saatis Tartusse W. Schwartzilt saadud ja mõisa põllult paljude

aastate eest leitud pisikeseks kivikirveks peetud eseme, mida Kreutzwald ise pidas pigem võrgukiviks (KKV II: 342; Inl 1854, 24, 397).

7. Kokkuvõtteks

Kreutzwaldi aktiivne tegevus muististe vallas kestis 1838. aastast kuni 1850. aastate alguseni, seega ühtekokku tosinkond aastat. Tal on märkimisväärseid teeneid Kagu-Eesti, eriti ajaloolise Võrumaa kääbaskalmistute avastamisel ja uurimisel. Osa neist on tänaseks hävinud. Kreutzwald jagas avalikkusele mõnesugust teavet veerandsaja kääbaskalmistu kohta ja kaevas enda sõnutsi lahti poolsada kääbast. Lisaks tundis ta huvi linnuste, koobaste jt muististe vastu. Kreutzwaldi osatähtsust muististe avastamisel ja uurimisel pole seni piisavalt hinnatud. Tema püüdlused enne professionaalse arheoloogia teket on olulised kogu Eesti arheoloogia, eriti aga Võrumaa esiajaloo jäädvustamise kontekstis.

Arhiivi- ja internetiallikad ning kirjandus

Aun 1980 = M[ape] Аун. *Курганные могильники восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия нашей эры.* Таллин: Валгус.

Aun 1992 = M[ape] Аун. *Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии.* Таллинн: Олион.

Aun, Mare 2009: Keskmise rauaaeg ja viikingiaeg (450–1000/1050 pKr). – *Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani.* Koost. ja toim. Heiki Valk, Anti Selart, Anti Lillak, peatoimet. Mare Aun. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 70–116.

BGE = Bericht der gelehrten estnischen Gesellschaft vom 18. Jan. 1845 bis zum 18. Jan. 1847. – *Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 2* : 1. Dorpat, 1852, 86–92.

Boubrig, [Johann Samuel Friedrich] 1844: Notizen über alte Gräber in der Umgegend Werro's und einige daselbst unter-

nommene Ausgrabungsversuche, so wie über Spuren alter Kirchen im Kirchspiele Neuhausen aus schriftlichen Mitteilungen einzelner Mitglieder zusammengestellt. – *Verhandlungen der Gelehrten estnischen Gesellschaft* 1 : 3. Dorpat, 87–99.

Brackel, Harald von 1840: *Instruction für Aufgrabungen, entworfen im Auftrage der Allerhöchst bestätigten Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostsee-Provinzen Russlands, mit Zugrundlegung der von der Aufgrabungs-Deputation des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde zu demselben Zwecke entworfenen Instruction.* Riga.

Boecler, Johann Wolfgang 1854. *Der Esten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten.* Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreuzwald. St. Petersburg.

Duhmberg, C[arl] 1887: Die Grabstätte beim Kaltri-Gesinde in Warrol. – *Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft* 1886. Dorpat, 197–210.

EA I = Aivar Kriiska, Valter Lang, Ain Mäesalu, Andres Tvauri, Heiki Valk 2020: Eesti ajalugu 1. Eesti esiaeg. Toim. Valter Lang. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.

Eilart, Jaan 1986. Piusa maastikukaitseala looduse õpperada. – *Looduse õpperajad.* Koost. Jaan Eilart. Tallinn: Valgus, 242–251.

EKA = Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso 2020. Eesti keele ajalugu. Toim. Eva Velsker. (Eesti keele varamu 6.) [Tartu:] Tartu Ülikooli kirjastus.

EKNR = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko FASTER, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016: *Eesti kohanimeramat.* Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Hartmann, H[ermann] E[duard] 1871: *Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft und des Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.*

- (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft 6.)
Dorpat.
- Heinsalu, Ü[lo] 1987:** *Eesti NSV koopad*. Tallinn: Valgus.
- Hueck, A[lexander] 1846:** Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- und Ehstlands. – *Verhandlungen der Gelehrten estnischen Gesellschaft* 1 : 1. Dorpat, 48–67.
- Inl** = Sitzungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft.– *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geographie, Statistik und Literatur*. Dorpat, 1836–1863.
- KA** = Kronoloogilisi andmeid. – *Fr. R. Kreutzwaldi maailma-vaade ja tegevus. Artiklite kogumik*. Toim. Gustav Naan jt. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953, 211–248.
- Kallejärv, Tõnis 1992.** *Matkaradu Võru- ja Põlvamaal*. Tallinn: Eesti Noorte Turismimaja.
- KKV I–VI** = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus* 1–6. Toimetuse kolleegium: E. Ertis (1, 2, 4–6), E. Jannsen (2, 3), J. Käosaar (2), M. Lepik (2, 3–5), R. Põldmäe (1, 6), L. Raud (2–6), E. Sögel (3), H. Tobias (3), A. Vinkel (1, 2, 4–6). Tallinn: Eesti Raamat, 1953–1979.
- Koskinen, Yrjö 1866:** *Sur l'Antiquité des Lives en Livonie*. (Tiré des Actes de la Société des Sciences de Finlande.) Helsinki.
- Kr[eutzwald], [Friedrich Reinhold] 1838:** Über ein angeblich im Blankensee versunkenes Gut. – *Das Inland* 39, 630–632.
- Kreutzwald, [Friedrich Reinhold] 1844:** Mythische Beleuchtung des Labyrinths bei Dorpat. – *Das Inland* 44, 698–702.
- Kreutzwald, Fr[iedrich Reinhold] 1851:** Mitteilung über alte Gräber in der Umgegend Werros. – *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands* 6 :1. Dorpat, 80–99.
- [Kreutzwald, Friedrich Reinhold] 1953 [1838]:** Alulinn, mälestusmärk eesti muinasajast. – Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Teosed. Maailm ja mõnda*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 79–80.
- [Kreutzwald, Friedrich Reinhold] 1953a [1844]:** Tartu [Aruküla] labürindi muinaslooline seletus. – Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Teosed. Maailm ja mõnda*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 81–84.
- [Kreutzwald, Friedrich Reinhold] 1953b [1844]:** Veel üks seletus labürindi küsimuses. – Friedrich Reinhold Kreutzwald.

- Teosed. Maailm ja mõnda*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 84–86.
- [Kreutzwald, Friedrich Reinhold] 1953 [1878]:** Näiteid sõnumikest „Sakalale“. – Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Teosed. Maailm ja mõnda*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 428–431.
- Kriiska, Aivar, Andres Tvauri 2002:** *Eesti muinasaeg*. Toim. Arvid Kiristaja. [Tallinn] Avita.
- Kruse, [Karl Hermann Friedrich] 1837:** Das Labyrinth bei Dorpat. – *Das Inland* 41, 645–658.
- Kruse, Friedr[ich] 1837:** *Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements, zusammengestellt und historisch erläutert in einem Unterthänigsten Generalberichte über seine auf Allerhöchsten Befehl im Jahre 1839 ausgeführte archaeologische Untersuchungsreise nebst mehreren wissenschaftlichen Excursen und vielen Lithographien von Alterthümern, Plänen und Charten*. Dorpat.
- Kruse, Fr[iedrich] 1846:** Vorläufiger Bericht über zwei antiquarischen Reisen durch die Ostseeprovinzen in den Jahren 1838 und 1839. – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft* 1 : 1. Dorpat, 73–88.
- Körper, Ed[uard] Ph[ilipp] 2003:** Wönno Kihhelkonna Aja Ramat. – *Võnnu kihelkonna ajaraamat*. Koost. Tiiu Meerits. (VLMS „Lõoke“ toimetised 1.) [Võnnu]: Võnnu Laulu- ja Mänguselts „Lõoke“, 11–53.
- Laid, Eerik 1997:** *Paopaigad*. Koost. Pekka Erelt ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa.
- Laigna, K[arl] 1955:** Fr. R. Kreutzwald ajaloolasena. – *Ajalookeeleteaduskonna töid. Труды историко-филологического факультета* 38. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 38.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 15–29.
- Lang, Valter 2006:** The History of Archeological Research (up to the late 1980s). – *Archaeological Research in Estonia. 1865–2005*. Ed. by Valter Lang & Margot Laneman. (Estonian Archaeology 1.) Tartu University Press, 13–40.

- Lang, Valter [2007]:** *Baltimaade pronksi- ja rauaaeg*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laul, Silvia 2001:** *Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr.–500 p.Kr.)*. (Muinasaja teadus 9; Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 7.) Tallinn.
- Loeschke, G[eorg]. 1889:** *Alte Gräber in der Umgegend von Neuhausen. – Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft 1888*. Dorpat, 200–215.
- Merkel, Garlieb 1796:** *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*. Leipzig, 1796.
- Merkel, Garlieb 1798–1799:** *Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmal des Pfaffen- und Rittergeistes 1–2*. Berlin.
- Mäemets, Aare 1977:** *Eesti NSV järved ja nende kaitse*. Tallinn: Valgus.
- Nirk, Endel 1953:** *Kreutzwald ja eesti kirjandus. – Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Artiklite kogumik*. Toim. Gustav Naan jt. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 36–92.
- Nirk, E[ndel] 1966:** *Friedrich Reinhold Kreutzwald. – Eesti kirjanduse ajalugu 2. XIX sajandi teine pool*. Toim. E. Nirk. Tallinn: Eesti Raamat, 60–127.
- Petri, Johann Christoph 1802:** *Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde 1–3*. Gotha.
- Raud, L[iis] 1955:** *Fr. R. Kreutzwaldi sidemeist kaasaja eesrindliku intelligentsi, eriti vene akadeemikutega. – Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Труды историко-филологического факультета 38. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 38.)* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 54–70.
- Schmiedehelm, M[arta] 1965:** *Kääbaskalmistud Lindoras ja mujal Kagu-Eestis. – Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklitekogumik*. Toim. H. Moora ja L. Jaanits. Tallinn: Eesti Raamat, lk 17–62.
- S[chwart]z, [Johann Georg] 1836:** *Alterthümliches aus dem Pölweschen Kirchspiele in Livland. – Das Inland 31, 513–516*.
- Selirand, Jüri 1983:** *Urniväljadest ümarkääbasteni. Äärjooi slaavi arheoloogiale*. Tallinn: Valgus.
- Sepp, Alma 1927.** *Vastseliina kihelkond. Vastseliina ja Misso vallad. Päevik ajaloolise traditsiooni kogumisel Vastseliina*

kihelkonnas <http://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/vastseliina2/vastseliina.html>; 14.02.2022).

Taal, Kersti 2018: *Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu*. Toim. Ivika Arumäe. [Tallinn:] Argo.

Tvauri, Andres 2006: Investigation of the Middle Iron Age. – *Archaeological Research in Estonia. 1865–2005*. Ed. by Valter Lang & Margot Laneman. (Estonian Archaeology 1.) [Tartu:] Tartu University Press, 105–126.

Tvauri, Andres [2014]: *Rahvasterännuaeg, eelviikingiaeg ja viikingiaeg Eestis*. Toim. Margot Laneman. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tõnisson, Andres, Ain Vellak 2015: *Eesti koopad*. Toim. Krista Leppikson. (Roheline Eesti.) [Tallinn:] Varrak.

Tõnisson, Evald 2008: *Eesti muinaslinnad*. Toim. ja täiend. Ain Mäesalu ja Heiki Valk. (Muinasaja teadus 20.) Tartu, Tallinn.

Valk, Heiki, Silvi Laul 2014: *Siksälä kalme 1. Muistis ja ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikool.

Viidalepp, R[ichard] 1953: Kreutzwald – eesti folkloristika rajaja. – *Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Artiklite kogumik*. Toim. Gustav Naan jt. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 93–129.

Enn Ernits: Friedrich Reinhold Kreutzwald muistitsit asjo otsman

Eesti eeposõ „Kalõvipoig“ kokkopandja Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) olf XIX aastagasaa tõõsõl veerändil ammõtin muistitsidõ asjo otsmisõ ja kuigivõrd ka uurmisõga. Timä kokkoputmiisi muinastiidusega olõ-õi seeniq lähämbähe uurit.

Kirotusõn andas kõgõpäält lühkü ülekaehus eesti arkeoloogia arõngust XIX aastagasaa keskpaigani (ptk 1). Inämb naati arkeoloogiatüüd tegemä päält Opadu Eesti Seldsi luumist 1838. aastaga alostusõn. Seldsi tegemisiga sündü kokko ka Kreutzwaldi huvi rahvaluulõ ja vana ao asjo vasta. Kreutzwaldi teküs tüü muistitsidõ asjo vallon kest´ vaival 1850. aastidõ alostusõni, nii et kokko õnnõ tosina jago aastit. Timmä huvidiq kõgõ inämb

muinasao kalmõq ja koobaq, veidemb liinamäeq. Tuu man pidi tä kõgõ silmän muistitsidõ asjo ja rahvaluulõ köüdüst. Esiqeräle hinnas tä rahvajutussit.

Järgmätses andas kirotusõn lühkü ülekaehus kääbäskalmidõ uurmisõ algusaost (2.1). Kreutzwald om tennüq nimmamistväärt tekõ Lõunõhumogou-Eesti, esiqeräle aoluulidsõ Võromaa kääbäskalmistuidõ üleslõüdmise ja uurmisõ alal. Tä jagi avalikkusõlõ ütite-tõist teedüst veerändsaa kääbäskalmistu kotsilõ ja 1838. aastagast pääle kaiõ tä hindä sõnno perrä vallalõ puulsada kääbäst. Tä kõnõl seost teemast mitmit kõrdo Opadu Eesti Seldsi kuunolõkiil (2.2). Kirotusõn uuritas ka Kreutzwaldi ainukõist kääpist kirotõdut artiklit 1851. aastagast (2.3). Päält tuu andas ülekaehus Kreutzwaldi kirjäpantuist kääbästigõst kihlkundõ viisi (2.4.). Kreutzwaldi nimmatuist 25 kääbästüst ommaq 17 täämbädse päävä Võro ja säidse Põlva maakunnan, ni üts välänpuul Eestit, Irboska lähkün.

Kreutzwald om Lõunõ-Eestist kirjä pandnuq ka mõnõq tarandkalmõq ja keriguvarõmõq (3). Tä om edimäne, kiä om 1838. aastagal kirotanuq Alulinnast Lügänüse kihlkunnan ja 1871. aastagal tennüq kimmäs, et nn Kalõvipoja pääasõq Kadrina kihlkunnan om muistinõ maaliin (4). Kreutzwald tund´ huvvi ka kuupidõ vasta ja tä oll´edimäne, kiä kirot´ 1851. aastagal täämbätses pääväs häönüst Suurõ-Sõatarõ koobast Võhandu jõõoron, niisama väega tõõnäolidsõlt Uku koobast säälsaman (5). Kirotusõ lõpujaon kaias vähätsit ütsikit muistitsit asjo (münite, potikilstõ jm), midä Kreutzwald om kinknüq Opadu Eesti Seldsi muusõumilõ.

Kreutzwaldi ossa muistitsidõ asjo löüdmise ja uurmisõ man olõ-õi seeniq küländ hinnat. Timä tuu ala tegemiseq inne elokutsõlidsõ arkeoloogia tegünemist ommaq siski tähtsäq nii terve Eesti arkeoloogia, ku esiqeräle Võromaa vanõmba aoluu uurmisõ kontekstin, esiqeräle timä kääbäskalmistuidõ kirjäpandmisõ ja uurmisõ tüü.

Tähüssõnaq: kääbäskalmistuq, tarandkalmõq, muistidsõq maaliinaq, kabõliasõmõq, koobaq, Võromaa, Eesti, arkeoloogia aolugu

Märksõnad: kääbaskalmistud, tarandkalmed, muinaslinnused, kabeliasemed, koopad, Võrumaa, Eesti, arheoloogia ajalugu

Enn Ernits: Friedrich Reinhold Kreutzwald looking for antiquities

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882), the compiler of the Estonian epic Kalevipoeg, was actively searching for and partly researching antiquities in the second quarter of the 19th century. His connections with archaeology have not been discussed in detail so far.

The beginning of the article gives a brief overview of the development of Estonian archeology until the middle of the 19th century (Chapter 1). Archeology began to be dealt with more intensively after the founding of the Learned Estonian Society on January 18, 1838. Kreutzwald's interest in folklore and antiquities was also connected with the activities of the society. His practice in the field of antiquities lasted until the early 1850s, so only a dozen years in total. He was mainly interested in ancient graves and caves, less in the stronghold hills. He always kept in mind the connection between antiquities and folklore, especially in evaluating folk tales.

The paper also gives a brief overview of the initial period of the study of round and long sand barrows (2.1). Kreutzwald has significant merits in discovering and exploring these in south-eastern Estonia, especially in the Võru County. He provided the public with some information about a quarter of a hundred barrow cemeteries, and from 1838 onwards, he excavated half a hundred graves. Kreutzwald repeatedly spoke on this topic at the meetings of the Learned Estonian Society (2.2). The article also analyzes Kreutzwald's one article on barrows published in 1851 (2.3). Then, an overview of Kreutzwald's registered barrows by parishes is given (2.4.). Of the 25 barrow cemeteries mentioned by Kreutzwald, 17 are located in the contemporary Võru County and seven in the Põlva County, and one outside Estonia, near Irboska in Russia.

Kreutzwald has also registered a small number of *tarand*-graves and chapel ruins in south-eastern Estonia (3). He was the first to write about the Alulinna stronghold in Lüganuse parish in 1838 and in 1871, he established that the so-called Kalevipoeg's pillow in the parish of Kadrina is an ancient stronghold (4).

Kreutzwald was also interested in caves and was the first to describe the Suur-Sõjatare cave in the Võhandu river valley in 1851, and most likely the Uku cave there (5). The last part of the article looks at the few loose objects (coins, pot fragments, etc.) that Kreutzwald has donated to the Museum of the Learned Estonian Society.

Kreutzwald's role in the discovery and study of antiquities have not been sufficiently appreciated hitherto. However, his efforts before the advent of professional archeology are important both in the context of prehistory of Võrumaa and entire Estonia. Kreutzwald's activities in the registration and research of barrow cemeteries in particular should be emphasized.

Keywords: barrow cemeteries, *tarand*-graves, strongholds, chapel sites, caves, detached finds, Võrumaa, Estonia, history of archeology

Enn Ernits
Eesti Maaülikool
Fr. R. Kreutzwaldi 62
51006 Tartu
enn.ernits@em

KREUTZWALDI MEDITSIINALANE RAHVAVALGUSTUS

AVE MATTHEUS

Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teame ennekõike laulusana, kahe rahvusliku suurteose, eepose „Kalevipoeg“ ja „Eesti rahva ennemuistsete juttude“ ning paljude teiste silmapaistvate kirjanustekstide loojana. Teada-tuntud on ka see, et Kreutzwald oli ligi 44 aastat ametis Võru linnaarstina. Kuid vähem oleme tuttavad tema arstitegevusest võrsunud kirjasõnaga, mis oli omal ajal väga kaalukas ja pakub huvi ka tänapäeval, kuigi rohkem kultuuriloolises kui meditsiinilises plaanis. Selle tõenduseks on kasvõi fakt, et kahest Kreutzwaldi meditsiinalasest peateosest on veel 21. sajandilgi ilmunud uusi trükke; tervishoiu käsiraamatust „Kodutohter“ (1879) ilmus 2001. aastal ümbertrükk Maalehe Raamatu sarjas ja kooliraamatute sarja kuulunud teose „Lühhikenne õppetuse terwise hoidmisest“ (1854) 3. trükist ilmus 2003. aastal faksimiletrükk. Kreutzwaldi tegevust arstina ja tema meditsiiniteemalised kirjutised on küll kajastatud nii sõjajärgses vabariigis (Normann 1931; Valdes 1938), nõukogude perioodil (Reiman 1953; Kõrge 1979; Laane, Suija 1984a, 1984b) kui ka pärast iseseisvuse taastamist (Gustavson 1995), kuid need tööd on jäänud kas meditsiinaldkonna väljaannetesse, ilmunud päevalehtedes või õblukes-tes brošüürides ega pruugi olla kättesaadavad (tänapäevale) laiemale publikule. Ka ei ole neis antud ülevaadet kõikidest teemakohas- test töödest, vaid ainult olulisemaks peetutest. Käesolev artikkel võtabki seetõttu vaatluse alla kõik Kreutzwaldi meditsiiniteema- lised kirjutised eesti keeles ja paigutab need nii autori koguloomingu, ilmumisaegse kui ka kogu varase eestikeelse meditsiinia- lase kirjasõna taustale. Käsitluse eesmärk on mõtestada ja väär- tustada Kreutzwaldi panust eesti rahva harimisel tervishoiu ja me- ditsiini teemadel, näidata meditsiinilise mõtte arengut eesti keeles kuni 19. sajandi viimase veerandini.

Meditšiinalased kirjatööd Kreutzwaldi koguloomingus ja nende uurimise võimalused

Kreutzwald oli kahtlemata kõige olulisem 19. sajandi eesti literaat. Umbes kuuekümnendaastase aktiivse loometegevuse jooksul avaldas ta aukartustäratava hulga teoseid väga erinevates ainevaldkondades ja žanrites nii eesti kui ka saksa keeles. Laias laastus on tema looming jagatud ilu- ja aimekirjanduseks, kuigi täpsem oleks eristada ilukirjanduslikku ja mitteilukirjanduslikku loomingut, sest temalt on ilmunud ka õppe- ja tarbekirjandust, kirju ning publitsistikat. Kreutzwaldi loominguga bibliograafiates ongi tema mitteilukirjanduslik looming koondatud kokku ja paigutatud selliste täpsustavate märksõnade alla nagu: teaduslikud, populaarteaduslikud, publitsistlikud ja koolikirjanduslikud tööd, kirjavahetus on eraldi rubriigis (vt Laidvee 1978; Kabur 1982; Ritson 2004). Kui Kreutzwaldi ilukirjanduslikule loomingule on uurijad seni palju tähelepanu pööranud ja seda peetakse ka tema kirjandusliku tegevuse tuumaks, siis tekstid, mis populariseerivad teaduslikku maailmapilti, on jäänud tahaplaanile ega ole leidnud väärilist tunnustamist. Selle põhjus ei peitu sugugi nende teemas, esitusviisis, kvaliteedis vms, vaid pigem selles, et eesti kirjanduse ja kultuuri ajaloos ei ole mitteilukirjanduslike tekste seni veel piisavalt uuritud ja väärtustatud, neid uuriti mingil määral 20. sajandi esimesel poolel (vt Annist, Roos, Käis 1940). Kuid mida varasemaid perioode käsitleme, seda olulisem on kaasata kõiki kirjasõna kihistusi, ka aime-, õppe- ja tarbekirjandust, samuti perioodilistes väljaannetes ehk kalendrites, ajalehtedes ja ajakirjades ilmunud, sest need kuulusid esimeste trükitud tekstide hulka, mis eesti inimesteni jõudsid (vt Noodla 1986). Pealegi ei olnud ilukirjandust enne 19. sajandi teist poolt eriti palju, peamiselt avaldati vaimulikke, koolikirjanduse ja tarbetekste. Ajaloolased, kultuuri- ja kirjandusteadlased on hakanud uuritava perioodi aime- ja tarbekirjandusele üha rohkem tähelepanu pöörama ka seetõttu, et need dokumenteerivad inimeste maailmavaate ja käitumistavade muutumist, erinevate distsipliinide arengut ja ainevaldkondade tihedat põimumist kultuuris.

Alljärgnevalt pakuvad mulle huvi Kreutzwaldi meditsiini- ja tervishoiualased kirjatööd mistahes žanris. Meditsiin, mille all

mõistame teadust haigustest, nende vältimisest, diagnoosimisest ja ravist, on väga lai valdkond. Sellega on tihedalt seotud hügieeni, tasakaalustatud toitumise ja karskuse teemad, sest need tagavad organismi tervise. Kui Kreutzwald käsitleb neid meditsiiniga haakuvaid tervishoiu küsimusi haiguste ennetamise või ravi osana, leiavad need käsitlemist ka siinses uurimuses, kui eraldi kirjutistes, siis mitte. Seega jäävad allpool vaatluse alt välja tema mitmed karskusteemalised tekstid, ennekõike „Viina katk“ (1840), ja ka toitumisalased nõuanded, mis on ilmunud kas kalendrites või populaarteaduslikes väljaannetes. Karskuspropagandaga tegeldi 19. sajandil palju, aga kuna see moodustab lausa omaette haru toonases eestikeelses tarbekirjanduses ja on toitumisalaste nõuannete kõrval tihedalt seotud ka kodumajanduse, põllumajanduse, samuti moraali- ja kasvatuse küsimustega, siis tuleks seda osa Kreutzwaldi loomingust käsitleda koos.

Teine eristus, mis teema kõrval siin uuritavat tekstikorpust raamistab, on teksti funktsioon. See võib laias laastus olla esteetiliselt naudingut ja meelelahutust pakkuv, nagu see on omane ilukirjandusele või õpetlik-kasvatav, nagu see on omane teadus-, aime-, õppe- või tarbekirjandusele ja oli dominantne ka 18.–19. sajandil ajakirjanduses. Kuna eestikeelse teksti sihtrühm oli vaadeldaval perioodil, st 19. sajandil peamiselt talurahvas, olid temale suunatud õpetlik-kasvatavad tekstid seotud ennekõike talupoegliku sfääriga – põllumajanduse, loomakasvatuse, maaparanduse, aianduse, mesinduse, hügieeni, meditsiini, dieteetika ehk toitumisõpetuse, pedagoogika, moraali ja eetikaga. Kooliraamatutes jagati teadmisi ka geograafia, bioloogia, kosmograafia, ajaloo ja muidugi religiooni alal. Selliseid 18. ja 19. sajandi tekste, mille eesmärk on õpetlik-kasvatav, samuti praktilisi nõuandeid jagav, on nimetatud ka rahvavalgustuslikeks. Kogu Euroopas üritati toona populariseerida valgustusajastu ideid ka sotsiaalselt madalamates elanikkonnakihtides, talupoegade, käsitöölise, teenijate jt alamkihtide hulgas. Loodusteaduslike teadmiste jagamise kaudu püüti avardada lihtrahva silmaringi, õpetada talle uusi töövõtteid, et seeläbi parandada tema toimetulekut ja tõsta elukvaliteeti. Ka Kreutzwaldi on eesti kirjandus- ja kultuuriloos nimetatud rahvavalgustajaks, vaimupimeduse vastu võitlejaks, rahvakirjanduse edendajaks (vt EKA I, 1966: 71–78), kuid tema rahva-

valgustuslikku tegevust on siiski peetud ettevalmistuseks „nõudlikumate ülesannete juurde asumiseks, eesti kirjanduse esimeste tõeliselt algupäraste suurteoste loomiseks“ (*Ibid.*: 78). Üksikasjalikult seda uuritud ei ole.

Võib öelda, et kogu rahvavalgustus kui suur ühiskondlik reformiprotsess, mille baltisaksa literaadid (pastorid, koduõpetajad, arstid), üksikud aadlikud ja seltsid käivitasid eesti (ja läti) liht-rahva suunas alates 18. sajandi keskpaigast ja mida alates 19. sajandi keskpaigast jätkasid esimesed kohaliku rahva hulgast võrsunud literaadid (vt Taterka 2014), on seni siinsete kirjandus- ja kultuuriuurijate, samuti ajaloolaste huviorbiidist välja jäänud või leidnud vaid pistelist käsitlemist. Käesolev töö, mis paigutub rahvusvahelisse rahvavalgustuse uurimise konteksti ja on baltisaksa pärandi tõttu tihedalt seotud just saksa rahvavalgustusega (vt VA 1990–...), võtab vaatluse alla Kreutzwaldi rahvavalgustusliku tegevuse ja keskendub konkreetsemalt tema meditsiinialastele töödele, mis moodustavad vaid ühe osa tema sellealastest kirjutistest.

Kui heita vaid põgus pilk Kreutzwaldi rahvavalgustuslikele kirjatöödele, näeme, et tema haare oli tõeliselt lai ja ta võttis sõna peaaegu kõigil teemadel, mis talurahva elu puudutasid. Tema sulest on ilmunud loodusteaduslikke, geograafia- ja etnograafia-alaseid, ajaloo- ja arheoloogiaalaseid, pedagoogilisi, moraali ja eetikaga tegelevaid, põllumajanduslikke, meditsiini-, hügieeni-, toitumis- ja karskusteemalisi, samuti esteetilis-keelelisi küsimusi puudutavaid tekste, mille all pean silmas uue kirjaviisi ja rahvaluule kogumise teemalisi kirjutisi. Rahva valgustamisele juriidilistes ja poliitilistes küsimustes aitas ta kaasa oma talurahvaseaduste tõlgetega. Kreutzwaldi rahvavalgustuslikud kirjutised ilmusid nii kalendrites, tema enda koostatud populaarteaduslikes sarjades, ajalehtedes kui ka iseseisvate publikatsioonidena, mis tähendab, et žanriliselt on tegu kirju kooslusega.

Kuigi vastavat statistikat tehtud ei ole, näitavad 3 iseseisvat publikatsiooni ja rohked üksikkäsitlused tervishoiust ja arstiabist selle valdkonna keskset rolli Kreutzwaldi rahvavalgustuslikus kirjasõnas. Inimese puhul, kelle põhitegevuseks oli arstitöö, on see muidugi ootuspärane. On näha, et teemad, millest ta kirjutas, võrsusid rohkemal või vähemal määral tema tööülesannetest või olid seotud konkreetsete juhtumitega, millega ta kas otse või

kaude kokku puutus. Kreutzwald kutsuti Võru linnaarstiks 1833. aastal ja ta jäi sellele kohale kuni 1877. aastani. Tema tööülesannete hulka kuulus nii töö hospitalis kui ka linnaelanike vastuvõtmine. Küllalt sageli tuli tal aga täita ka kreisiarsti kohuseid, näiteks kui eelnev lahkus ja uus ei olnud veel ametisse astunud või kui sellel ametikohal olev inimene viibis pikemal puhkusel (vt Gustavson 1995: 6). Lisaks tegi ta visiite maarahva juurde, mis toonaseid teeolusid arvestades oli suur katsumus, samas vajalik täiendus tema esialgu üsna kehvale majanduslikule olukorrale. Kreutzwald organiseeris 1830.–1840. aastatel Võrumaa laste kaitsepookimist rõugete vastu, kusjuures vaktsiini selleks pidi ta ise muretsema (Gustavson 1995: 8), tal tuli täita ka politseiarstlikke ja kohtumeditiinilisi kohustusi; ta pidi võtma proove toiduainetest ja jookidest, et kindlaks teha nende võimalik mürgistusaste, lahkama laipu, sealhulgas ka loomalaipu ja ravitsema aeg-ajalt ka loomi. Muidugi pidi ta tegelema paberimajandusega, kirjutama aruandeid ja koostama ülevaateid. Kõigile neile arvukatele kohustustele lisandub rahva valgustamine tervishoiu ja haiguste esmase ravi teemal.

Kreutzwaldi tervishoiualaseid kirjutisi on seni süstematiseeritud žanripõhiselt (vt Reiman 1953: 194), eristatud on nelja erinevat alaliiki: ulatuslikumad tervishoiualased koguteosed, lühemad kitsapiirilised artiklid, ajalehtedes ilmunud lühikirjutused ja kirjavahetuses esinevad märkused ja arutlused tervishoiu teemadel. Selline liigitus, kus tekstiliikide vahelised piirid jäävad häguseks ja arvesse võetakse ka tema saksakeelses kirjavahetuses sisalduvaid tähelepanekuid, on soovinud visandada Kreutzwaldi kui arsti üldisi meditsiinialaseid tõekspidamisi, mitte anda ülevaadet tema teemakohastest tekstidest. Siinne kirjatöö lähtub Kreutzwaldi rahvavalgustuslikust tegevusest, mis tähendab, et vaatluse alla tulevad vaid eestikeelsed tekstid mistahes žanris ja pikkuses ning järgitakse kronoloogilisuse põhimõtet, sest nii joonistub välja tema seisukohtade arengudünaamika.

Alljärgnevalt ei ole minu eesmärgiks hinnata Kreutzwaldi meditsiinialaste kirjutiste vastavust toonastele või praegustele meditsiinilistele teadmistele – selleks puudub mul vajalik kompetentsus –, kuigi mõningaid tähelepanekuid silmatorkavamate väidete kohta siiski teen. Mind huvitab, millest ta kirjutab ehk mis

küsimustes rahvast harib ja milliseid tekstistrateegiaid ta sealjuures kasutab ehk kuidas uut teavet lugejani toimetab. Samuti see, millist rolli mängivad Kreutzwaldi kirjatööd varases eestikeelses meditsiinilises diskursuses. Kahtlemata on huvitav uurida, millistele loodusteaduslikele ja/või meditsiinilistele autoriteetidele Kreutzwald toetub, kuidas tema tööd on kujundanud meie teadmisi ja arusaamu konkreetsete haiguste ennetusest ja ravist või milliseid arenguetappe on läbi teinud eestikeelne erialaterminoloogia, mille kujundamises Võru linnaarst jõuliselt kaasa rääkis, kuid need küsimused kuuluvad pigem meditsiiniajaloo kui kultuuri- või kirjandusteaduse valda.

Tõved ja teraapiad Kreutzwaldi pilgu läbi

Kreutzwaldi esimesed meditsiinilased kirjutised ilmusid tema kaheosalise rahvaalgustusliku teose „Sippelgas“ esimeses osas (1843). „Sipelgast“ pidi saama kord kuus Kreutzwaldi toimetamisel ja ÕESI väljaandel ilmuv õpetlik ajakiri, et „aidata talupojal kuidagi jalg alla saada ja leida võimalusi inimlikumaks äraelamiseks“ (EKA II, 1966: 73–74), kuid see ei saanud riigivõimu poolt luba ja ilmus ainult kaks osa, sedagi pika vahega (teine osa 1861 ja mahult poole väiksemana, 28 lk). „Sipelgasse“, nagu ka hiljem ilmuma hakanud lühiajalisse ajakirja „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on“ (1849) tõlkis Kreutzwald tekste esimesest iganädalasest väga menukast saksa populaarteaduslikust ajakirjast *Das Pfennig-Magazin*’ist (1833–1855), mis omakorda võttis eeskuju ingliskeelsest väljaandest *The Penny-Magazine* (1832–1845). „Sipelga“ palad käsitlesid väga erinevaid teemasid, alates sellest, kuidas aega otstarbekamalt kasutada, kuidas julgustada inimesi suuremale ettevõtlikkusele, kuidas leida täiendavaid teenistusvõimalusi ja elada säästlikult, kuni Ameerika kultuuri tutvustamise, toitumis-, põllumajandus- ja lastekasvatusalaste nõuannete, sentimentaalsete jutukeste ja luuletusteni välja.

Kogumiku 1. osa kaheksanda palana on ära trükitud veterinaaria valdkonda kuuluv kirjatöö pealkirjaga „**Obbose muhho tõbbest**“, mis räägib sellest, kuidas igal suvel tapab kole haigus hobuseid ja toob kogukondadele palju kahju. Tegu on teadaolevalt

Kreutzwaldi kõige esimese populaarmeditsiinilise kirjatöö, Tartus välja antud saksakeelses nädalakirjas *Das Inland* (1836–1863) 1838. aastal ilmunud artikli (nr 29, vrg. 449–453, vt ka Kronoloogilisi andmeid 1953: 214) lühendatud versiooniga, mida autor mainib ka ise oma tekstis, täpsemaid viiteid selle kohta küll andmata. Raske öelda, mis haigusega täpselt tegu on, sellele otsib ka Kreutzwald vastust ja ravivõimalusi nii oma saksa- kui eestikeelses artiklis, kuid kõige tõenäolisemalt kirjeldab ta kabjaliste (naha)malleust, haavanduvate sõlmekestega haigust, mille põhjuseks ta peab roiskunud joogivett ja viletsat või puudulikku allapanu, eriti suvel, mil talurahvas jätab tööst kurnatud hobused sageli kaugetele karjamaadele lageda taeva alla. Tänapäeval teame, et tegu on nakkushaigusega, mis levib eritiste kaudu loomalt loomale, kusjuures haiguse ülekande võib toimuda ka nakatunud sööda, allapanu, ruumide jm kaudu, kuid peamiselt kontakti kaudu haige loomaga.

Juba selles esimeses eesti talurahvale suunatud palakeses ilmnevad Kreutzwaldi meditsiinalastele rahvaalgustuslikele kirjatöödele iseloomulikud tunnused ja struktuur: 1) lähtumine kohaliku elu kitsaskohtadest ja kirjutaja isiklik puutumus asjaga (ta räägib sellest, mida on ise kogenud) 2) kirjatöö alustamine haiguse sümptomite ja võimalike põhjuste kirjeldusega (siin asjaolu, et hobustele antakse tihti juua roiskunud vett, nt soovett ega võimaldata neile piisavalt puhkust) 3) teksti põhiosa moodustavad esmased soovitused haiguse ennetuseks (nt loomade hoiutingimuste parandamine) ja raviks (siin soolhape segatud kortli ehk ca. 300 ml puhta veega), mille juurde kuulub ka manitsus, et kui tegu on tõsisemate või pikaajaliste hädadega, tuleb abi otsida õppinud arstilt 4) Kreutzwaldile on iseloomulik heatahtlik suhtumine oma publikusse, keda ta kõnetab kui kallist lugejat. Hilisemates töödes leiame ka selliseid pöördumisi nagu „paike“, „hea inimene“, „armas sõber“, „meie maarahvas“ jne, mis kinnistavad tema kui rahvasõbraliku kirjamehe kuvandit. Selline loogiline ja hõlpsasti jälgitav ülesehitus on iseloomulik paljudele Kreutzwaldi meditsiinalastele tekstidele.

„Sipelga“ teine meditsiiniteemaline tekst, mis kohe hobuste haiguse käsitlesele järgneb, kannab pealkirja „**Külm vesi on kõige parem tervise hoidmise rohi**“ ja räägib, nagu pealkirigi

ütleb, külma vee kasulikkusest organismile nii sees- kui välispidiselt. See jutuke kuulub ühteaegu nii tervishoiu, dieteetika kui ka meditsiini valdkonda, sest selgitab külma puhta vee kasulikke omadusi. Tekst on tõlgitud *Pfennig-Magazin*'i 1834. aasta II. köites sisalduvast sama pealkirjaga artiklist, mida Kreutzwald on siiski omalt poolt töödeldud (vt Tohver 1932: 128–129). Selles rõhutatakse puhta joogivee, eriti allikavee olulisust inimese tervisele, mis on teada juba mitutuhat aastat; tehakse juttu vee võimest jahutada ja lahjendada verd, tugevdada organeid, puhastada keha kahjulikest ainetest ja abistada toidu seedimisel. Samuti on vesi oluline välispidiseks pruukimiseks ehk hügieenitoiminguteks, eriti külm järve- või jõevesi. Mainitakse Saksamaale rajatud „külmawee-terwisandvaid paiku“, kuhu sadade kaupa hädalisi saabub ja pärast vastavaid protseduure sealt tervete ja prisketena jälle lahku (Kreutzwald 1843: 30). „Kui Võrru tekkis 1840. aasta paiku kümbalusasutus, sai Kreutzwaldist selle Tamula järve äärse paiga tuline pooldaja ning soosija“ (Gustavson 2005: 16) ja tohtrihärra olevat kiitnud selle kosmeetilisi omadusi ja noorendavat toimet. „Sipelga“ tekstis Kreutzwald küll Tamula sanatoorseid võimalusi ei kiida, kuid kui ta otsustas eesti lugeja jaoks tõlkida just selle teksti, võisid tal Eesti veekogude ravivõimalused meeles mõlkuda küll. Selgitus külma puhta vee ravi- ja profülaktilistest omadustest ei kõla eesti rahvale esmakordselt. Sarnane sõnum jõudis eesti keelde hiljemalt 1816. aastal, mil ilmus Johann Wilhelm Ludwig von Luce „Terwisse Katekismusse Ramat“, mis on samuti tõlkemugandus saksa keelest ja kus pühendatakse puhta külma vee kasulikkusele terve paragrahv (Luce 1816: 33–34, vt ka Mattheus 2022). Kreutzwaldi tõlkemugandusele on aga iseloomulik sõnumi detailne väljamaalimine, rohkete näidete toomine külma puhta vee kasulike omaduste ja roiskunud või liiga kuuma vee kahjulike omaduste kohta, üleskutse rahvale vaadata üle oma hügieeni- ja toitumisharjumused, enne kui viia oma rahanatuke apteekrile mõne peene ravimi saamiseks.

Ekskurs: rõugetevastane võitlus

Ajaliselt järgnesid neile esimestele meditsiinialastele kirjutistele kalendrijutud. 1840.–1850. aastatel tegutses Kreutzwald aktiiv-

selt ÕESI välja antavate kalendrite lisade koostajana, kusjuures ta võttis sõna kõikidel eelmainitud rahvavalgustuslikel teemadel. Kohati võib isegi üllatuda, et ta kalendrites tervishoiu teemadel nii vähe kirjutas – kokku kolm juttu –, samas kui mõnel teisel teemal on tal tekste rohkem. Seda võib ehk seletada asjaoluga, et kalendrilisade koostajana pikkade aastate vältel oli ta vastutav kogu kalendrilisa sisu eest ja kui oli vaja teemakäsitlusi tasakaalustada, siis tuli tal endal sulg haarata teemadel, mis vähe esindatud. Iga tahes näivad tema meditsiinialased kalendrijutud olevat tõukunud ta praktilisest arstitööst.

Heino Gustavsoni uurimusest saame teada, et kohe, kui Kreutzwald Võrru saabus, hakkas ta vaktsineerima lapsi rõugete vastu ja aastatel 1836–1842 kaitsepookis ta kokku 393 last (Gustavson 1995: 8). Vaatamata sellele, et rõugete teemal hakati eesti talupoega harima juba 1766. aastal, kõige esimeses eestikeelses meditsiinialases väljaandes, Peter Ernst Wilde nädalakirjas „Lüh-hike õppetud“ (nr 34–38), ei olnud teadmised selle ohtliku nakkushaiguse ennetamise ja ravi võimalustest veel eesti rahva hulgas kuigipalju levinud, nii et Kreutzwald pidi sel teemal veel ka 19. sajandi keskpaigas sõna võtma. Tõsi, ajal, mil Wilde oma meditsiinialast nädalakirja välja andis, ei olnud veel tõhusat rõugevastast ravimit ja ei ole ka teada, kui hästi tema nädalakiri üldse levis, kuid alates 18. sajandi viimasest veerandist võeti rõugete teema eestikeelses kirjasõnas regulaarselt jutuks ja manitseti talupoegi oma lapsi ja iseennast paremini kaitsma. Sealjuures on huvitav jälgida, kuidas rõugetevastasene võitlus käis sammu meditsiiniteaduse arenguga. Kuni 19. sajandi esimese kümnendini oli vastava eestikeelse kirjasõna keskmes veel inokulatsioon, mida hiljem hakati nimetama variolatsiooniks ehk praktika, kus kaitse tagab immuniseeritava isiku nakatamine rõugehaige villidest kogutud materjaliga, kusjuures pookematerjali ei süstitud, vaid asetati nahale kraabitud haava sisse (vt nt Wilde 1766; Arvelius 1787: 39–47; Marpurg 1806). Nii kutsuti patsiendil esile rõugeinfektsioon, mis kulges suhteliselt leebelt, ja ajendati organismi immuunsüsteemi viiruse vastu antikehi tootma, et see viirusest jagu saaks (vt Allas 2021). Täit kaitset rõugete vastu varioleerimine siiski pakkuda ei suutnud. 1796 hakkas Edward Jenner rõugete vastu immuniseerimisel kasutama inimese rõugeviiruse asemel

veisereõugete lima ja seda meetodit, mis osutus eelnevast tunduvalt ohutumaks ja ka tõhusamaks, hakati nimetama vaktsineerimiseks (ld *vacca* – lehm).

Alates 19. sajandi esimesest veerandist räägitakse ka eestikeelsetes trükistes juba lehmarõugetest, kusjuures antakse ka väga konkreetseid meditsiinilisi soovitusi kaitsepookimise läbiviimiseks (Warri-rougedest [1815]; Rõugepannemisse [1820]; Küllewein [1825]), esialgu veel inokuleerimise, mitte kaitsesüstimise vormis. Nende konkreetsete soovitustega tekstide puhul on huvitav see, et kaitsepookimisi pidid läbi viima arstide lihtrahva hulgast pärit abilised, mõisateenrid ja pärisorised talupojad, keda nende eestikeelsete tekstidega siis selleks koolitati (vt Rootsmäe 1987: 86–111). Igatahes moodustab rõugetevastase võitluse eestikeelne diskursus selge haru kogu meditsiinialases rahvaalgustuslikus kirjasõnas ja jaguneb laias laastus kaheks: konkreetseteks inokulatsioon/variolatsiooni õpetusteks ja üldise manitseva loomuga tekstideks, kus lugeja silme ette manatakse pilte sellest, mis võib juhtuda, kui inimesed end ei kaitse (eelpoolmainitustest Arvelius 1787, Marpurg 1806, lisaks Berg 1811; Luce 1812; Luce 1816: 86–90). Viimatimainitud tekstides sellest ei kirjutata, kuidas kaitsepookimist läbi viia. Just sellesse teise rõugetevastase võitluse harusse panustasid ka esimesed akadeemilist haridust saanud eesti soost arstid, Faehlmann ja Kreutzwald.

Nõstmetest, nagu rõugeid Lõuna-Eestis tunti, kirjutas Kreutzwaldi hea sõber ja kaasvõitleja Friedrich Robert Faehlmann ÕESI välja antud kalendris 1840. aastal. Ta selgitas haiguse Aasia päritolu ja kirjeldas laastamistööd, mida see läbi sajandite kõikjal maailmas korda oli saatnud ja mida ka maarahvas ise oma nahal tunda oli saanud (Faehlmann 1840). Kuid tema tekst võis lugejatele jääda kuivaks faktiinfoks, mis vaktsineerima ei ärgitanud. Eriti kui võrrelda seda Kreutzwaldi rahvaraamatu stiilis põneva kalendrijutuga, mis ilmus 1846. aasta ÕESI toimetatunud ja Heinrich Laakmanni trükikoja välja antud „Maarahva Kasulise Kalendri“ lisas ja oli illustreeritud silmapaistvate piltidega. Jutuke pealkirjaga „**Betti ja Toom[a]s**“ rääkis rõugevaktsiini kasutuselevõtust Inglismaal 1796. aastal väga kaasahaaravas ja meeletahutuslikus võtmes. Nimelt pani inglise maaarst doktor Edward Jenner tähele, et lehmarõuged läbi põdenud piimanaised inimesi

ründava rõugeviirusega ei nakatu. Ta inokuleeris lehmärõugetega 9-aastase poisi, kes päris rõugetesse ei nakatunud ja näitas, kuidas tekib immuunsus rõugete vastu. Kreutzwaldi kalendrijutt räägibki härdameelse loo sellest, kuidas Jenner sellise avastuseni jõudis. Loo keskmes on tütarlaps Betti, kes oma marraskil ja vigastatud kätega nakatub lehma lüpstes enese teadmata lehmärõugetega ja kui mõni aeg hiljem ründab külakest, kus ta elab, tõsine rõugeviirus ja nõuab palju ohvreid, siis osutub just Betti selleks, kes ei nakatu, vaid saab olla abiks haigestunute põetamisel. Betti eeskujul inokuleerib dr. Jenner ka teisi lapsi lehmärõugetega ja tõhus kaitse haiguse vastu ongi leitud. Sentimentaalsele rahvaraamatule omaselt on loosse lisatud ootamatuid süžeepöördeid, must-valget karakterikujutust, südantlõhestavaid saatuselööke, kannatusi ja võite; Betti on orb – tema vanemad on neile osaks saanud ülekohtu pärast pidanud riigist põgenema, kuid lõpus õnnestub perel taas kokku saada – ja rändab ringi oma vana teenri Toom[a]slega. Pärast pikka teekonda, mis on täis ohte ja vintsutusi, satub ta juhuslikult sugulaste juurde, kuhu oligi algselt minemas. Tema jõukad sugulased aga ei taha tüdrukukest enda juurde võtta, vaid soovitavad ta ühte vaesesse tallu elama, kus ta laudas talitades aitabki kaasa pöördelise tähtsusega avastusele meditsiini ajaloos. Lisaks rõugevaksiini avastamise loole on sellesse jutukesse põimitud veel mitmeid tervishoiualaseid ja muidki nõuandeid, millest mõni kehtib ka tänapäeval, teine aga tundub uskumatuna. Näiteks mida teha siis, kui inimene on külmunud (hõõruda lumega), saanud šoki ja seetõttu mõistuse kaotanud (lüüa teda vastu pead) või miks on piksevarda paigaldamine maja katusele vajalik (et tulekahjusid ära hoida).

Kreutzwaldi jutu aluseks on tuntud saksa rahva-, kalendri- ja noorsookirjaniku Karl Gustav Nieritzi (1795–1876) 1834. aastal ilmunud rahvaraamat, mille pealkiri kõlab tõlkes nii: „Betty ja Toms ehk doktor Jenner ja tema avastus. Õpetlik jutustus lastele ja lapsemeelsetele“ (vt Nieritz 1854). Kreutzwaldi jutukese võrdlemisel Nieritzi teosega selgub, et eesti keelde on mugandatud loo põhiliinid, kõik tegelaskujud ja loo moraal, kuid saksakeelne jutt on tunduvalt detailsemalt välja arendatud, selles on rohkesti dialooge, olustikulist materjali ja moraliseerivaid kommentaare, tekst on jaotatud kümneks peatükiks, igal peatükil kõnekas

pealkiri jne. Kui Kreutzwaldi kalendrijutt mahub ära 35 leheküljele, kaasa arvatud 4 illustratsiooni, siis Nieritzi teos hõlmab ca. 120 lehekülge. Ei ole teada, kust kalendrijutule lisatud illustratsioonid pärit on, Nieritzi teose 4. muutmata trükk, mis oli mulle kättesaadav, on illustratsioonideta, kuid võimalik, et mõnel varasemal trükil need siiski olid, sest pildid on tekstiga kooskõlas. Igatahes viitab tõlkemuganduse illustratsioonide stiil saksa klišeedele, nagu neid kasutati rohkesti 19. sajandi eestikeelsetes trükistes. Kuigi Kreutzwaldi kalendrijutt on saksa materjali tõlkemugandus, mitte originaallooming, pakub see tundeküllase loo rõugevaktsiini avastamisest ja võis nii mõnegi omaaegse kalendrilugeja kallutada oma lapsi kaitsepookima.

Kolm aastat hiljem, 1850. aastal ilmus samas kalendrisarjas Kreutzwaldi jutuke „**Werre-laskmisest**“, mis selgitab, miks rahva hulgas laialt levinud aadrilaskmise komme on ohtlik. Kreutzwaldi sõnul tohib aadrit lasta ainult õpetatud arsti soovitusel, mitte mõne lähisugulase, külaeide või posija mahitusel ja kindlasti ei tohi seda teha mingitel kindlatel aegadel aastas (mille kohta võis soovitusi leida varasemates kalendrites). Seda ei tohi kidlasti teha ka teatud haiguste puhul, millele on iseloomulik organismi nõrgestamine, nagu näiteks jooksva puhul, mida tuntakse tänapäeval kui (põletikulist) liiges- ja lihashaigust (reumat). Kui organism on nõrk, siis ei tohi seda verd lastes veelgi nõrgemaks teha. Kreutzwald manitseb rahvast ka selle eest, et väikestel lastel aadrit ei lastaks, sest nende organism on nõrk. Tema kõrvu olevat jõudnud kuuldused, et aadrilaskmisega olevat püütud ravida laste uneprobleeme (ei maga öösel), söögiprobleeme (kidur olemine), seletamatuid sisemisi vaevajaid. Tagajärjeks oli sageli lapse surm või tema tervise sandistamine. Kreuzwaldi õpetuse järgi võib aadrilaskmine arsti näidustusel olla vajalik hingamisraskuste leevendamiseks pistitõve korral, mida mõnel pool ka südamerabanduseks nimetatakse. Pistitõveks ehk pistjaks nimetati tugevat teravat valu rinnus, südames või külje sees (vt Sõukand, Kalle 2008). Aadrilaskmine tuleb Kreutzwaldi järgi kõne alla ka järgmistes olukordades: 1) kui keegi on kõrgelt kukkunud ja pea ning keha rängalt ära põrutanud 2) kui keegi on raskesti muljuda saanud (nt vankriratta alla jäänud) ega saa enam hingata, köhib verd 3) kui inimene on pikemat aega pigistuse käes viibinud, nagu on üles-

tursnud ja kõne/mõistus arusaamatud 4) kui inimene on saanud raske löögi pähe ja ära minestanud.

Ka see tekst näitab ilmekalt, kuidas meditsiinilised teadmised on ajaga muutunud; varem lausa soovitatud ja laialt praktiseeritud ravimeetodisse suhtutakse 19. sajandi keskpaigas juba suure skepsisega ja manitsetakse jätma arstide pädevusse. Tänapäeval leiab aadrilaskmine ehk flebotoomia vaid harva kasutust, kuigi ei ole meditsiinilisest praktikast täielikult kadunud.

Kolmas ja viimane Kreuzwaldi meditsiinialane kalendrijutt „**Kõhu-tõbbest**“ ilmus ÕESI toimetatud „Ma-rahwa Kalendris“ 1851. aastal, mida sel perioodil andis välja J. C. Schünmanni lesk. See kalendrijutt räägib düsenteeriast, mis möllas kalendrijutule eelneval aastal mitmes kohas üle Eesti (vt Gustavson 1996: 7) ja mille bakteriaalset päritolu toona veel ei teatud. Haiguse põhjustajaks peab Kreuzwald kuuma higise keha äkilist ja kiiret jahtumist (sageli suvel, kui tehakse põllul niitmistööd ja ööbitakse/puhatakse sealsamas külma ja niiske maa peal või siis rehepeksu ajal). Taas läheneb ta haiguse käsitlusele süstemaatiliselt, kirjeldab kõigepealt sümptomeid – ühtedel tekib kõhukramp, rammestus ja külmavärinad, teistel peapööritus ja okserefleks ning kaob söögiisu, kolmandad saavad külmarabanduse, millele järgneb kuumalaine, suur joogijanu, kõhuvalu naba piirkonnas ja kõhulahtisus. Edasi kirjeldab ta haigust täpsemalt: pakitsev valu ristluu ja puusa piirkonnas, tungiv vajadus sageli soolt tühjendada. Lisaks kõhuvalu, palavik, suur janu, ka oksendamine ja nõrgematel organismidel isegi minestus suurte valude tõttu. Kreuzwald tõdeb, et kõhutõbi võib inimest vaevata nädala või isegi kaks, mõnikord isegi kolm või neli, kui haigeid korralikult ei ravita. Nõrgemad, nagu näiteks vanad inimesed ja lapsed, võivad kõhutõve kätte ka paari päeva jooksul surra, iseäranis siis, kui neid oskamatult ravitakse, neile näiteks pipart ja viina või muid isetehtud rohtusid manustatakse, nagu ta olevat kuulnud tehtavat. Enne, kui tohtrihärra annab konkreetseid soovitusi haiguse ennetamiseks ja raviks, mis on tal koondatud kümnesse punkti, mainib ta, et linnainimeste hulgas on arstidel õnnestunud kõhutõve surmade arvu vähendada või need üldse ära hoida, kuid maal, kus inimesed hoiavad ebausukommetest rohkem ja kangekaelsemalt kinni, on suremus suurem ja haigus kulgeb raskemalt. Kalendrijutu teises

pooles kõlavad 10 soovitus on Kreutzwald kokku pannud selle põhjal, mis ta maal ringi liikudes inimeste käitumist jälgides on välja töötanud. Need on pigem profülaktilist laadi ja sisaldavad nii hügieenilisi kui ka dietoloogilisi komponente, samuti esmasid enesemedikatsiooni võtteid. Taas on olulisel kohal tõdemus, et haiguse ravi jäägu ikka väljaõppinud tohtri pädevusse, kes tuleb kutsuda esimesel võimalusel, ei tohiks pöörduda posijate või nurgaarstide poole.

Selles kalendrijutus on Kreutzwald kriitiline kõrgema seisuse esindajate ja erialaspetsialistide suhtes, kes olevat rahva harimise küsimuses passiivsed (Kõhu-tõbbest 1851: 23–24). Vastuseks mõisnike ja kohalike arstide kurtmisele, et rahvas ei oskavat end kõhutõve eest hoida, küsib kalendritegija (Kreutzwald), aga miks nad rahva mõistuse piire laiemaks ei püüa ajada ja neid kõhutõvest paremini hoiduma ei õpeta. Ta saab vastuseks, et ei olevat aega, ei oskavat keelt või et talupojad, va hotentotid, hoidvat liiga jäigalt kinni vana aja kommetest. Samuti olevat see teiste, näiteks kooli- ja kirikuõpetajate, samuti kalendritegijate pärusmaa. Sellised dialoogilised stiilivõtted elavdavad teksti ja konkreetsel juhul näitavad ka, kuivõrd keeruline oli rahva harimine 19. sajandil, milles keegi end tegelikult vastutavaks ei pidanud. Kreutzwaldi kalendrijutt lõpeb lubadusega, et kui temani jõuab teadus selle kohta, et sellest kalendrijutust on kusagil kandis abi olnud, annab ta järgmises jutus juba soovitusi kodus valmistatavate ravimite kohta, mis aitavad edaspidi selliseid raskeid haigusi ennetada. Seda lubadust ta teoks ei teinud, sest see kalendrijutt jäi tema sulest kalendrilisades meditsiini alal viimaseks, samas kui kalendrilisade koostamisega Laakmanni trükikoja „Maa-rahva Kasulisele Kalendrile“, mida on peetud üheks kõige loetavamaks eestikeelseks kalendriks läbi aegade, tegeles ta veel ka aastatel 1865–1874 (Annus 2000: 115).

Kreutzwaldi rahvavalgustuse alaseks peateoseks peetakse esialgu anonüümselt ilmunud viieosalist väljaannet „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on“ (1849), mille eesmärk oli pakkuda „tulusat ja õpetlikku ajaviidet“, nagu ütleb alapealkiri (iga vihik 32 lk, kokku 160 lk, mis hiljem ilmusid kokkukõidetuna ja varustatuna registriga ühiste kaante vahel Kreutzwaldi nime all, vt ka Kreutzwald 2003). See rohkelt illustreeritud kogumik (68 puu-

lõiget) pakub ennekõike lugemispalasid loodus- ja tehnikateadustest, maakera ehitusest, loodusnähtuste olemusest, kaugetest maa-dest, taime- ja loomariigi iseärasustest, kuid igas väljaandes on ka rubriik „Tullolikud õpetused“, milles muu hulgas tutvustatakse mõnda **esmaabivõtet n-õ varjusurma olukordadeks**. Neis selgitatakse, kuidas toimida, kui inimene näib surnuna, kuid on tegelikult uppumise, külmumise, poomise, välgutabamuse või vingumürgituse tõttu langenud minestusse või sügava une seisundisse, võiks öelda ka: kaotanud teadvuse. Need on nõuanded, mis kuuluvad juba 18. sajandil rahvavalgustusliku kirjasõna püsirepertuaari kogu Euroopas. Saksa kultuuriruumis, mis meie jaoks on võtmetähtsusega, kirjutas need kuulsaks oma aja üks tuntumaid rahvavalgustajaid Rudolf Zacharias Becker „Häda- ja abiraamatukeses talurahvale“ (1788). Teose eestindas esmakordselt Friedrich Gustav Arvelius oma „Ramma Joosepi häda- ja abiraamatus“ (1790) ja järgnevatel kümenditel leidsid need nõuanded kajastamist nii omaette brošüürides, kooliraamatutes kui ka juba mainitud Luce „Terwisse Katekismusse Ramatus“. Ka Kreutzwald pakub 1862. aastal välja oma muganduse Beckeri saksa rahvavalgustuse tüvitekstist pealkirja all „Häda- ja Abi-raamatukene, ehk Lahearu küla õpetlik Rõõmu ja kurvastuse jutustus“. Kuna „Maailm ja mõnda...“ ning „Häda- ja Abi-raamatukese“ tervis- hoiualased õpetussõnad esmaabijuhtumiteks on sarnased, kuigi teisena mainitud teoses on need esitatud tunduvalt detailsemalt ja värvikamalt (nt paigutatud ilukirjanduslikku raamjutustuse sisse, varustatud rohkete eluliste näidetega), koondan need siin kokku. Ja annan neist ülevaate „Maailma ja mõnda“ põhjal.

Üldiselt võib Kreutzwaldi (ja üldse toonase aja) esmaabinõuanded õnnestujuhtumite puhul kokku võtta sõnadega „sarnane ravib sarnast“. Külmunud inimene tuleb aegamööda lume, jää, külma vee ja jaheda ruumi abil taas elule turgutada, mitte kiiresti sooja tuppa tuua ja üles sulatada; poodud või kägistatud inimese aitamiseks tuleb ta esmalt vabastada pigistavatest riietest ja köidikutest, panna istuvasse asendisse, nii et jalad alla ripuvad ja kas käe- või kaelasoonest aadrit lasta, et pähe liigset verd ei valguks. Kui inimene on vana ja kõhetu ning ta nägu ei ole tursunud ja sinine, võib piirduda kaanide või kupupanemisega otsaette, kõrva taha või kaelale. Samal ajal puhutakse suu või nina kaudu

inimesele hingeõhku sisse, et seeläbi vererõhku alandada. Pea hoitakse lume, jää, külma rätiku või erinevate külmade mähiste abil külmas, kuid keha ja jalad soojas, kusjuures nende tegevuste kohta antakse omakorda palju detailseid soovitusi (äädikas, ravimtaimed, kange alkohol (nt Salmiak ehk kampri piiritus), rindkere hõõrumine jms). Vingumürgituse saanu tuleb võimalikult kiiresti värske õhu kätte viia, riietest vabastada, talle külma vett näkku pritsida ja tema südant masseerida ning edasi rakendada sarnaseid elustamisvõtteid, mis lämbumiohtu sattunud inimese puhul. Poomise läbi varjusurma langenud, kuid siis jälle elule turgutatud inimest tuleb veel mitu päeva jälgida, sest ta võib olla uimane, tahta magada, oksendada röga jne. Sarnaselt tuleb toimida ka välgutabamuse saanud inimesega, kuid et välk võib inimest tabada kodust eemal, karjamaal või aasal, kus koduseid vahendeid käepärast ei pruugi olla, siis tuleb inimene pooleteise jala kõrguselt mulla sisse kaevata ja niimoodi lasta tal 1,5 kuni 2 tundi olla, vahepeal teda külma veega turgutades.

Esmaabi selgituste sisse on Kreutzwald põiminud lokaalkoloriiti. Näiteks juhtuvat külmumissurmad sageli seetõttu, et inimesed pruugivad külmal talvel rohkesti viina, arvates, et see hoiab organismi soojas, aga tegelikult on vastupidi – pea jääb uimaseks, keha rammestub ega jõua end vajalikul määral liigutada ja nii jäävadki lumehange puhkama jäänud inimese luud liikmed kangeks ja hakkavad külmuma. Neist esmaabi teemalistest kirjutistest leiab ka rohkesti piltlikke väljendeid, võrdlusi ja metafoore, allegooriat ja kohati ka irooniat. Näiteks võrdleb Kreutzwald külmumisohtu sattunud inimest roidunud kärbssega, kes külmas pesas ei jõua end liigutada (Kreutzwald 2003: 60) ja inimese mõistust küünlaleegiga, mida tuleb ligimese hüvanguks ja kasuks kasutada – olgu see küünlaleegike nii pisike kui tahes, ikka tuleb see küünlajala peale tõsta, et see saaks toale rohkem valgust heita (*Ibid.*: 61).

Sedalaadi tekste lugedes tekib küsimus, kas tõesti esines selliseid varjusurma olukordi nii palju, et neist tuli talurahvale järjepidevalt rääkida. Tõenäoliselt saab nende teemade populaarsust selgitada loodusteadusliku mõtte arengu ja religioosse fatalismi taandumisega (loodusteaduslikud eksperimendid inimese organismiga, elektriliste fenomenide avastamine jms, mis ähmastas

elu ja surma vahelist piiri). Kuigi mõned soovitusel on asjakohased ka tänapäeval, leidub neis kirjutistest rohkesti selliseid näpunäiteid, mida tänapäeval enam ei kasutata ja mis kõlavad ajaloolise kurioosumina (nt aadri laskmine, kupu panemine, keha mulla sisse kaevamine).

Nagu juba mainitud, on „Maailm ja mõnda“ tõlkemuganduslikku algupära. Kreutzwald on eestindanud tekste saksa ajakirjast *Das Pfennig-Magazin*, kuid millistest numbritest millised tekstid pärit on, see tuleb veel täpsemalt välja selgitada. Senine uurimistöö on jäänud materjali puudumisel poolikuks (vt siiski Tohver 1936: 100–101, 128–130).

Kaks õpikut ja käsiraamat

1852. aastal ilmus Kreutzwaldi sulest, kuid anonüümsena ämmaemanduse õpik „**Teejuhataja Ämma-kooliliste õppetuse juures**“, mis ranges mõttes ei kuulu tema rahvalgustuslike kirjatööde alla, sest ei ole mõeldud laiale avalikkusele, vaid vastava valdkonna õppuritele. Kuid olgu see sisukas ülevaade ämmaemandate tööpraktikast siin siiski ära mainitud, sest kuulub Kreutzwaldi eestikeelsete meditsiinialaste kirjatööde hulka. Tegu on Tartus meditsiini õppinud ja hiljem Riias tegutsenud arsti Karl Ernst Brutzeri (1794–1877) õpperaamatu „Leitfaden zum Unterricht der Hebammen-Schülerinnen im Livländischen Gouvernement“ tõlkega, mis on välja antud Liivimaa rüütelkondade rahalisel toel. See ei olnud sugugi esimene ämmaemandatele mõeldud trükis eesti keeles – esimene oli ilmunud juba sajandi alguses (vt Walther 1812) – kuid Kreutzwaldi töö on esimene mahukas õpperaamat sel teemal ja tõi eesti keelde hulgaliselt erialast terminoloogiat, millest osa on kasutusel tänapäevani. Kuni 1890. aastani ilmus see lausa neljas trükis (vt Kabur 1982: 38–39), mis räägib õpiku populaarsusest erialaspetsialistide hulgas. Materjal on selgelt ja ülevaatlikult esitatud – naise keha ja suguelundite kirjeldusele järgib ämmaemanda tegevuse üksikasjalik tutvustus enne ja pärast sünnitust, juhtnöörid võimalike komplikatsioonide ning lapse ja ema haigusjuhtude puhuks –, olulised märksõnad on

servadel välja toodud, mis hõlbustab vajalike teemade ülesleidmist.

Kreutzwald on avaldanud ühe tervishoiualase õpiku ka laiemale sihtrühmale. Tema „**Lühhikenne õppetuse terwise hoidmisest**“ (1854, 56 lk-d) ilmus Põlva pastor Johann Georg Schwartzi õpikutesarja 4. osana, kuid kõiki õpikutesarja õpikuid trükiti ja levitati ka eraldi. Nii on Kreutzwaldi tervishoiuõpetus ilmunud lausa neljas trükis (²1860, ³1869; ⁴2003). Schwartz (1793–1874) oli tuntud Liivimaa haridustegelane, kes tundis muret kihelkonnakoolide puuduva õppekirjanduse pärast ja tema eestvõttel ilmus kaheksa autori ühistööna ajavahemiks 1852–1861 Laakmani kirjastuses kokku kuuest osast koosnev õpikutesari „Koli-ramat“, mille alapealkirjas oli täpsustatud, mis valdkonda vastav õpik kuulub (EKA II, 1966: 176). Kandvaks autoriks oli Schwartz ise, kelle kirjutatud on sarja kolm osa (1., 6., 7.), teistele osadele tegid kaastööd teised autorid. „Koli-ramatu“ 1. osa oli pühendatud kirjutamiskunstile, 2. osa arvutamise kunstile 3. osa loomadele, 4. osa tervishoiule, 5. osa geograafiale, 6. osa füüsikale ja 7. osa, mis ilmus kahes jaos, ajaloole. Loodusteadusliku suunitluse tõttu hinnati õpikutesarja kõrgelt, kuid nurinat väljendati selle küündimatu meetoodika ja keelekasutuse pärast. Kurioosne on seegi, et Kreutzwald oli oma osa käsikirja esitanud uues kirjaviisis, kuid väljaandja seadis selle jälle vanasse kirjaviiši. Õpikutesari oli mõeldud kihelkonnakoolidele ehk talurahvakooli teise astme õppuritele, samal ajal pidi see täitma ka käsiraamatu funktsiooni koolmeistrile. Esimese seitsme peatüki lõpus on vastava jaotise olulisemad seisukohad punkthaaval kokku võetud, mis aitab võtmetähtsusega infot paremini meelde jätta, kuid tekstid ise on pikad ja vähe liigendatud, illustratsioone, mida sarja teistes osades on rohkesti, siin ei ole. Seega on õpik laste jaoks üsna nõudlik ja sobib pigem täiskasvanud lugejale. Schwartzi eeskõnes öeldakse, et esimesed kümme peatükki peavad õpilased täielikult omandama, „et nemmad keik hästi meles peaksid ja keigest õppetusest, mis seal leitakse, küssimiste peale woiksid kostmist anda“ (Kreutzwald 1854: [3]), 11. ja 12. peatükk, kus räägitakse mõnest haigusest täpsemalt, tuleks õpetaja suunamisel üksnes tähelepanelikult läbi lugeda.

Õpiku sisu on loogiliselt üles ehitatud, käsitletakse olulisi tervishoiualaseid teemasid. Sissejuhatuses räägitakse tervise tähtsusest üldiselt, tuuakse võrdluses terve ja haige organismi iseloomustus, selgitatakse, et õige söök ja jook, samuti uni ning mõõdukas liikumine panevad aluse heale tervisele. Järgnevas ongi juttu neist tingimustest, mis tagavad hea tervise. Kõigepealt on teemaks elumajad (1. ptk), alates nende asupaigast avaratel ja kõrgematel kohtadel, mitte soode ja rabade ääres kuni siseruumideni, mis peavad olema puhtad, valgusküllased, õhutatud ja soojad. Loomadega ühes hoones elamise laidab Kreutzwald maha, samuti manitseb ta loomalauta puhtana hoidma, sest ropust laudast sigineb nii elajatele kui inimestele erinevaid tõbesid. Seejärel (2. ptk) tuleb juttu puhtast õhust, hapnikust, süsihappegaasist, ruumide regulaarsest tuulutamisest, mis on inimese hea söögiisu, kosutava une ja töötahte eeltingimused. 3. peatükk on pühendatud keha ja eluruumide puhtuse hoidmisele, kusjuures väga oluliseks peab Kreutzwald kord nädalas saunas käimist ja suvel regulaarset ujumist looduslikes veekogudes, mis ei ole üksnes hügieeni seisukohast oluline, vaid tähtis ka organismi tugevdamisel ja haiguste tõrjumisel, nagu ta oli seletanud juba „Sipelgas“ ilmunud palas 1843. Selle kohta, millal, mis tingimustel ja kuidas ujuda, annab ta terve rea tänapäevalgi paikapidavaid näpunäiteid. 4. peatüki teemaks on keha- ja peakatted, kusjuures elavalt on kirjeldatud, mis vaevused võivad tekkida, kui inimesed liiga soojades, kitsastes või niisketes riietes on. 5. ja 6. peatükk tegelevad toidu ja joogi küsimustega. Siin leidub soovitusi selle kohta, mida ja kuidas süüa (taimsed ja loomsed toiduained) ja juua (joogid) ning millest hoiduda (nt teatud taimed ja seened). Rahvalgustuslikule kirjasõnale ootuspäraselt hoiatab Kreutzwald põrgulake ehk viina liigtarvitamise eest. Eriti ohtlik on kuradijook lastele ja nurganaisetele. Jutt liigub edasi liikumise ja puhkamise tähtsusele (7. ptk), magamisele on pühendatud eraldi peatükk (8. ptk). 9. ja 10. peatükis on teemaks erinevate kehaosade haigused, meeltest ja nende häiretest (pime, kurt jne) kuni hammaste tervishoiuni. Kreutzwald käib üksipulgi läbi ühele või teisele meeleorganile või kehaosale ohtlikud tegevused või seisundid, annab soovitusi nende tervise hoidmiseks. 11. peatükk räägib erinevate haiguse sümptomitest (nt palavik, põletik) ja nende leevendamisest ning 12. peatükk

tutvustub üldlevinud haigusi ja nende esmaseid koduseid ravivõimalusi. Juttu on külmetushaigustest, nahahaigustest, seedehäiretest, kärnadest ja haavanditest.

Oma teksti pikib Kreutzwald sisse ebausukommete kriitikat, näiteks ütleb, et on vale arvata, et kõige parem loomalauda asupaik on sipelgapesa, sest siis sigivat ka loomad sama hästi kui sipelgad (Kreutzwald 1854: 4–5) või et kärnade (st vistrikite) vastu, mis higise kehaga maapinnale heites tekivad ja mida vanarahvas nimetas „maa-alusteks“ või „maast hakanud haiguseks“ (vt Sõukand, Kalle 2008), saab ravida seeläbi, et panna selle koha peale, kus inimene maganud või istunud raha või ehete küljest kraabitud hõbevalget (Kreutzwald 1854:14). Taaskord ja korduvalt hoiatab ta posijate, nurgaarstide, „külla eitede ja aidameeste emmandate“ ravimite ja ravimeetodite eest ja paneb rahvale südamele tõsiste hädade korral õppinud arst üles otsida. Osad tema nõuannetest kehtivad ka tänapäeval, kuid suures osas on info siiski juba aegunud, näiteks et sügelised on pesemata keha ja kodu haigus ehk „laiskuse ja hooletuse“ märk.

Stiililt on Kreutzwaldi tervishoiuõpik vesteline; autor kõnetab lugejat sina-vormis, kohtleb teda kui armsat sõpra. Mõnikord astub ta temaga mõttelisse dialoogi, püüdes aimata, milliseid vastuargumente ta arsti nõuannetele esitada võiks. Teksti ilmestavad kõrvalepõiked oma silmaga nähtu või kõrvaga kuuldu juurde (nt düsenteeriapuhangud 1846, 1850), sissevaated kohalikus baltisaksa avalikkuses peetud debattidesse (nt suitsutare kahjulikkusest) või laias ilmas juhtunud õnnetuslugudesse (nt 1756. aastal aset leidnud 146 Ameerika sõjavangi draama, kellest enamik hapnikuvaeses ruumis surid). Seda juhtumit mainitakse ka Luce „Terwisse Katekismusse Ramatus“, mis näitab, et mõlemad autorid toetusid sarnastele allikatele. On raske öelda, kui algupärane Kreutzwaldi tervishoiuõpik on. Konkreetseid eeskujusid teada ei ole, kuid ülesehituselt ja käsitletud teemade poolest meenutab see mitmeid Saksamaa populaarseid meditsiinilisi käsitlusi (B. C. Faust, C. A. Struve), mis olid tõlgetena tuntud ka meil (Luce 1816, vt ka Mattheus 2022), küllap ka Kreutzwaldile. Samas teevad teksti pikitud arvukad ekskursid, mis iseloomustavad kohalikku elu, ja rahvapärane kirjutusstiil Kreutzwaldi õpiku omanäoliseks ja kordumatuks.

Kreutzwaldi meditsiinialase rahvavalgustusliku kirjasõna võimsaks lõppakordiks sai ensüklopeedia-laadne väljaanne, ter-
vishoiukäsiraamat „**Kodutohter. Õpetus, kuda haigedega peab
ümber käidama ja neile arsti abi puudusel peab kergitust teh-
tama**“ (1879, 183 lk), mis ainsana tema meditsiinialastest teostest
ilmus tema nime all. Pealkiri ütleb üsna täpselt ära, millega tegu
– siin jagatakse nõuandeid enesemedikatsiooniks koduste vahen-
dite abil. Eessõnas selgitab Kreutzwald, et soovib veel enne surma
ühe aastaid tagasi antud lubaduse teoks teha ja rahvale nõuande-
raamatu kinkida. Ta tõdeb, et on kartnud, et õpetuse eksklik ra-
kendamine rohkem halba kui head võib teha, samas on sellest
ajast saadik, mil see mõte tal tekkis ja tal selline raamat kirjutada
paluti, kaua aega mööda läinud ja ka talupojad on selle aja jooksul
targemaks ning kogenumaks saanud ning oskavad meditsiinia-
laseid nõuandeid paremini rakendada. Ta on teadlik oma suurest
vastutusest, kui annab lugeja kätte meditsiinialase nõuanderaa-
matu, kuid hoiatab, et igaihel on luba haigete juures vähem teha
kui tema õpetab, aga kui lugeja kasvõi pool sammu sellest üle as-
tub, mis tema ettekirjutus määrab, vastutab ta ise ja kannab ka
kõik kahjud, mis sellega kaasnevad. Kõige raskemate haiguste
puhul tuleb kindlasti pöörduda õppinud arsti poole, ei väsi ta kor-
damast. (Kreutzwald 1879: 3–5).

Raamatuke algab mõtisklusega sellest, kas ja kuidas üldse on
võimalik haigusi parandada (ravida), sest seda toimetab „looduse
vägi“ ja arst saab siin olla ainult abiline. Edasi arutleb Kreutzwald
teemal, kuidas haigusi ära tunda ehk millised on haiguse tunnu-
sed. Millist infot peab teadma, kui minnakse arstile haigest inime-
sest teatama (patsiendi andmed, haiguse sümptomaatika ja kulg,
k.a pulsi sagedus) ning kuidas üleüldse haige inimese eest hoolit-
seda. Kõigepealt peavad tagatud olema puhas ja vaikne tuba, pu-
has jook ja söök, mugav ase, vajadusel organismi kergendamise
võimalused voodi kõrval. Edasi annab „Kodutohter“ väga detailse
kirjelduse erinevatest haigustest ja nende ravist, kusjuures välja-
tuuakse nii haiguse tunnused, võimalikud põhjused, haiguse käik,
vältus, kriisid ja selle esmased ravimise võtted. Iga haiguse juures
on pealkirjas paralleelselt antud ka selle saksakeelne nimetus, mis
võis olla abivahend saksa (?) arstiga suhtlemiseks. „Haiguste lii-
gitamine „Kodutohtris“ vastab üldiselt toleaeagsetele vaadetele“

(Reiman 1953: 201) ja ka haiguste põhjusi ning ravivõimalusi selgitab Kreutzwald toonaste teadmiste pinnalt, kuid siin leidub ka selgitusi, ennekõike ennetuse alal, mis peavad paika ka tänapäeval. Arnold Reiman väidab, et siin ei näita Kreutzwald end mitte ainult praktiseeriva arstina, vaid ka teadlase võimetega arstina (*Ibid.*: 206), tuues näiteks selle, et Kreutzwald kordas Jenneri katset röugetevastase vaktsiini saamisel, milleks ta soetas ise katseloomad.

Käsitus algab eri tüüpi palavikest, mida on kokku väga palju, sest palavikulisi koldeid võib ju tekkida erinevates kehaosades. Edasi liigutakse põletike ja pakitsuste juurde, millele järgnevad erinevad valud (puusavalu, ristluuvalu jt). Seejärel tulevad kõhuhaigused, mille all ta käsitleb muu hulgas ka ohtlikke nakkushaigusi, nagu näiteks düsenteeriat ja koolerat, aga samas ka kõhukinnisust. Jutt jätkub vooluste ja eritistega seonduvate haigustega (verejooksud, põiepidamatus jms) ja haigustega, mil organismi tekitab liigne vesi ning õhk (vesitõbi, gaasivalu). Kreutzwald käib süstemaatiliselt läbi kõik organid ja nende võimalikud probleemid, teeb eraldi juttu tiisikusest (rubriik: Kehakurnavad tõved), närvihaigustest, naistehaigustest ja lastehaigustest. Entsüklopeedia lõpus on antud retseptid mõnede haiguste ravimiseks, mida iga lugeja saab lasta endale apteegis valmistada.

Kuigi raamatu pealkiri on „Kodutohter“, mis viitab justkui sellele, et see võiks ja peaks olema arusaadav kõigile, tundub mulle, et sinne info on võhiku jaoks siiski liiga spetsiifiline ja detailne. Sissejuhatus arutleb Kreutzwald ka ise, et siinmail liiga vähe selliseid inimesi on, „kes antud õpetusest kasu oskasivad nõuda“ (Kreutzwald 1879: 3). Samas näitavad neli trükki, mis raamatust kuni sajandivahetuseni tehti (²1884, ³1890, ⁴1900), samuti 2001. aastal ilmunud ümbertrükk ja üksikute osade kordustrükkid omaaegses ajakirjanduses (vt Laidvee 1978: 122–123), et see oli lugejate hulgas menukas.

On teada, et elu lõpuaastail avaldas Kreutzwald ka ühe tervishoiualase ajaleheartikli pealkirjaga „Praegused haigused“, mis ilmus Sakalas 10. märtsil 1879. aastal ja tegeleb tüüfuse leviku takistamise abinõudega. See peakski olema viimane meditsiinilane kirjutis temalt eesti keeles.

Kokkuvõtteid ja järeldusi

Kreutzwaldi meditsiinialaste kirjatööde temaatiline spekter on väga lai, alates nõuannetest selle kohta, millised peaksid olema eluruumid, kehakatted, toit ja jook, et hoida ja tugevdada tervist ning vältida haigusi ehk sisuliselt alates hügieeni- ja dieteetika-alastest nõuannetest, kuni haiguste diagnoosimise, esmase enesemedikatsiooni, lihtsamate ravimite valmistamise ning esmaabivõtete kirjeldamiseni õnnetusjuhtumite korral. Kesksel kohal on võitlus ebausukommete ja vananenud arusaamade vastu. Tekstist teksti kordub sõnum, et isehakanud nurgatohtritest, imeravitsejatest ja posijatest tuleb eemale hoida ja tõsiste või püsivate hädade korral pöörduda õppinud arsti poole. Kreutzwaldi kirjutised puudutavad peamiselt humanmeditsiini, kuid leidub ka üks töö veterinaaria alalt.

Kui analüüsida teemade muutumist ajas, siis näeme, et Kreutzwald liigub lihtsamatelt ja üldarusaadavatelt hügieeni ja tervishoiuga seotud teemadelt, mis leidsid kajastamist laiadele rahvamassidele mõeldud kalendrites või populaarteaduslikes väljaannetes (nt külma puhta vee kasulikkus, rõugevaktsiini avastamine), järjest komplekssemate juurde, mis hõlmavad ka haiguste diagnoosimist ja esmast ravi. Nõudlikemate teemade käsitlemine on ära toodud õpikutes ja käsiraamatus. Võib kindlalt väita, et tema tekstide temaatilist valikut on kujundanud ka konkreetsed vajadused, näiteks erinevate haiguste puhangud Lõuna-Eestis: rõuged 1840 (Gustavson 1995: 9; Gustavson 1996: 7) ja düsenteeria-epideemia 1846, 1850 (Gustavson 1996: 7). Küllap on teemade muutumine ajas seotud ka inimeste teadlikkuse kasvuga, mis võimaldas tal käsitleda järjest spetsiifilisemaid küsimusi.

Kuigi meile on teada Kreutzwaldi koostatud väljaannete tiraažid, mis on üldiselt suured ja viitavad tema tekstide populaarsusele, ei ole siiski teada, kuidas tema meditsiiniteemalisi kirjatöid konkreetselt loeti ja kasutati. Vaid mõne teose leviku kohta on veidi infot. Näiteks on teada, et väljaannet „Ma-ilm ja mõnda...“ kasutati Tartu- ja Võrumaa koolides kohustusliku lugemisraamatuna ja kirjastaja Laakmann tegi sellest ilma autori teadmata ka kordustrukke (vt Paatsi 1990). Kreutzwaldi loominguga bibliograafiates on toodud infot ajakirjanduses ilmunud vastukaja kohta

lugejatelt „Kodutohtrile“ (vt Laidvee 1978: 122–123), kuid vähe. Küllap leidub teoste leviku kohta viiteid ka Kreutzwaldi enda ja tema kaasaegsete kirjavahetuses ning saksakeelses publitsistikas, kuid see materjal tuleks veel läbi töötada, et tema meditsiiniliste teoste retseptisiooni kohta midagi põhjanevat väita.

Kui paigutada Kreutzwaldi tööd eestikeelse meditsiinilase rahvavalgustusliku kirjasõna taustale, siis näeme, et ta ei olnud sugugi esimene, kes erinevates tervishoidu puudutavates küsimustes sõna võttis. Tema tegevus jätkas juba peaaegu sada aastat varem alanud traditsiooni (Wilde 1766), kuid lisas sellele uusi ja olulisi tahke. Neist olulisemadena võib nimetada talurahvani jõudnud meditsiinilase oskusteabe temaatilist mitmekesistamist, omaaegsete arstiteaduslike seisukohtade tutvustamist talurahvale (nt aadri laskmise taunimine ja erinevate haiguste ennetamine ja ravi, raskemate ja püsivate haiguste korral tungiv soovitus pöörduda õppinud arsti poole) ja nende esitamist rahvapärases ladusas keeles. Mitte keegi varem ei olnud eesti keeles nii ulatuslikke tervishoiunõuandeid jaganud kui tema. Lisaks erinevatele väikesemahulistele publikatsioonidele andis ta välja kolm eraldi kaante vahel kooli- ja aimekirjanduslikku teost. Kreutzwaldi kaasajal ilmus teisigi meditsiinilaseid publikatsioone (vt Annus II, 1995: 739), kuid need olid taaskord kas baltisaksa pastorite (!) tõlked saksakeelsetest allikatest või õhukesed brošüürid üksikteemadel, mida sajandi lõpupoole hakati üha enam tõlkima ka vene keelest, ega pakkunud Kreutzwaldi töödega võrreldes uut kvaliteeti. Alles aastatel 1891–1894 annetena ilmunud doktor Peeter Hellati „Tervise õpetus“ viis eestikeelse populaarmeditsiinilise kirjasõna uuele tasemele. See käsitles lisaks tervishoiule ja haigustele ka inimese anatoomiat ja füsioloogiat ning seda kasutasid käsiraamatuna nii meditsiiniõppejõud kui ka –tundengid Tartu Ülikoolis (vt ka Valdes 1938).

Eestikeelses meditsiinilises rahvavalgustuses kujutavad Kreutzwaldi tööd endast olulist etappi. Need on küll paljuski veel seotud eelneva traditsiooniga, mida kujundasid baltisaksa literaadid; kõigepealt käsitletud teemade poolest (rõugetevastane võitlus, nakkushaigused, mida siiski veel tõhusalt ravida ei osatud, nõuanded varjusurma juhtumiteks) ja ka seetõttu, et enamik töid on kas tõlked või tõlkemugandused saksa keelest. Kuid Kreutz-

waldi tööd osutavad juba tulevastele arengutele eestikeelses meditsiinidiskursuses, mis väljendub nii selles, et meditsiini teemadest kirjutab eesti rahvale eesti soost arst, kui ka selles, et ta kirjutab juba originaalselt, see tähendab omaenda kogemustele ja teadmistele toetudes. Tema „Lühike õpetus tervise hoidmisest“ ja „Kodutohter“ ei ole teadaolevalt tõlked, kuigi kahtlemata ajastu teemakohastest tekstidest mõjutatud, võib-olla neist kompileeritud. Viimatimainitu on ka ainus meditsiinitekst, mis ilmus Kreutzwaldi nime all, kõik teised ilmusid esialgu anonüümselt. Kuigi siin-seal esitab Kreutzwald seisukohti, mis peavad paika ka tänapäeval, ennekõike hügieeni, haiguste ennetuse ja tervishoiu alal, mõistab ka meditsiini mitte õppinud inimene, et tema meditsiinialased vaated peegeldavad oma aja arusaamu ega ole ülekantavad tänapäeva. Selles mõttes väljendab Kreutzwaldi meditsiinialane rahvavalgustus 19. sajandi teadmiste taset. Tänapäeva meditsiin on aga hoopis midagi muud.

Oleme harjunud mõtlema, et Kreutzwaldi rahvavalgustuslikku tegevust tõukas tagant altruism, arstieetikast tulenev tahe abivajajaid aidata, kuid siin-seal leidub vihjeid selle kohta, et ta tõlkis populaarteaduslikku kirjandust majanduslikel põhjustel. „Maailma ja mõnda“ tõlge, mis sai teoks Laakmanni ettepanekul, ei valminud edevuse pärast, vaid „kõht oli kubjaks“ nagu ta ühes kirjas Faehlmannile ütleb (vt Kirjavahetus 1936: 153, Paatsi 1990: 330). Siinkohal tekib veel mitmeid küsimusi, millele sinne artikkel vastust anda ei suuda, kuid mida oleks huvitav teada ja edaspidi uurida: mis ikkagi oli Kreutzwaldi rahvavalgustuslike kirjatööde väljaandmise konkreetseks ajendiks, kust ja kuidas ta tõlgitavad/mugandatavad teosed leidis ja milline nägi välja suhtlus tema peamise kirjastaja Heinrich Laakmanniga (1802–1891), kes oli vaadeldaval perioodil Eesti kõige suurema ja soliidsema kirjastuse juht. See, mis Laakmanni tegevuse kohta seni teada on – nende omavaheline kirjavahetus ei ole paraku säilinud –, lubab arvata, et tema mõju Kreutzwaldi rahvavalgustusliku kirjasõna eesti keelde jõudmisele on olnud üsna suur, alates alustekstide valikust ja tõlkemuganduste keelekasutuse suunamisest (uus vs. vana kirjaviis) kuni teoste kohati poolelijäänud väljaandmise ja korduvate (rööv)trükkideni välja, mis jätsid autorile eksliku

mulje, et tema rahvavalgustuslikud teosed ei levi hästi ja mõjutasid nende edasist koostamist (vt Loosme 1964: 128–137).

Kirjandus- ja kultuuriuurijana huvitas mind ka Kreutzwaldi meditsiinialaste tekstide poeetika, nende kompositsioon, kasutatud kunstivõtted ja keeleline vormistus. Oma tekstides läheneb Kreutzwald käsitletud teemadele süstemaatiliselt, argumentatsiooni loogiliselt üles ehitades – kõigepealt toob ta välja isikliku või kohaliku seose antud tervishoiuküsimusega, siis esitab sümptomite ja vaevuste kirjelduse ning esmased ravisoovitused. Käsitlemata ei jää ka ennetus, mis mõnikord eelneb ravinõuannetele. Teatud vormistuslikku üheplaanilisust aitab elavdada tema tekstide vesteline laad. Ta põimib valdavalt monoloogilisse teksti sisse näiteid lähedalt ja kaugelt, pakub välja mõttelisi dialooge arsti ja patsiendi/tema hooldaja või arsti ja teiste asjassepuutuvate inimeste (mõisnik, kirikuõpetaja) vahel, kasutab rohkesti piltlikke väljendeid, on humoorikas ja oma lugeja suhtes üldiselt heatahtlik. Kuigi neis tekstikohtades, kus tuleb juttu ebausukommetest, võib ta maarahvast ka sarjata. Selliste stiilivõtete rakendamine ei lase tema nõuannetel mõjuda kuivade manitsustena, vaid sõbralike ja muhedate soovitusena.

Lõpetuseks võib öelda, et Kreutzwaldi panus eesti rahva valgustamisse meditsiini küsimustes on kultuuri- ja mentaliteediajaloo vaatepunktist olnud väga oluline, võib-olla on see isegi võrreldav tema panusega eesti kunstikirjanduse edendamisel. Igatahes tuleks seda väärtustada senisest enam. Seda, kuidas hinnata tema tegevust eestikeelse meditsiinilise mõtte arengu seisukohast, oskavad öelda meditsiiniloolased. Kahtlemata on siin oluline küsida, millistest omaaegsetest meditsiiniteaduse vooludest ta mõjutatud oli, milliste autoriteetide töid luges ja kasutas. See on küsimus ka Tartu Ülikooli meditsiiniteaduskonna ajaloo uurijatele. Tervikpildi saamiseks tema meditsiinialastest seisukohtadest, tuleks kaasata ka tema arvukas saksakeelne publitsistika, mille kohta leiab infot bibliograafiates (nt Laidvee 1978: 142–162), ja saksa- ning eestikeelne kirjavahetus, millesse on pikitud samuti tervishoiulaseid tähelepanekuid. See töö seisab veel ees. Kuid loodetavasti andis sinne uurimus juba ärgitust selle mitmetahulise teemaga edasi tegelemiseks.

Kirjandus

- Allas, Üllotsiar 2021:** Variolatsioon, vaktsineerimise eelkäija. – *Horisont* 3 (mai-juuni), 10–14.
- Annist, August; Roos, Jaan; Käis, Johannes 1940:** *Eesti populaarteaduslik kirjandus. Kuidas see on arenenud ja mida pakub see praegu.* Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Annus, Endel (toim) II, 1995:** *Eestikeelne raamat 1851–1900 II R–Y.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.
- Annus, Endel 2000:** *Eesti kalendrikirjandus 1720–1900.* Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Arvelius, Friedrich Gustav 1787:** *Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat.* Tallinn: Iwersen ja Wehmer.
- Berg, Karl Ernst von 1811:** *Uus ABD ehk Lugemisse-Ramat.* Perno: J. G. Marquardt.
- Betti ja Tooms 1846:** – *Maa-rahwa kassuline Kalender.* [Fr. R. Kreutzwald] Tartu: Laakmann [33–68].
- EKA II, 1966** = *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites.* Teine köide. XIX sajandi teine pool. Toim Endel Nirk. Tallinn: Eesti Raamat.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1840:** Rõuge- ehk nõstme tõbest. – *Tarto- ja Wõrro-ma rahva Kalender ehk Tähtraamat 1840. aasta peale.* Tartu: Schünmann, 41–48.
- Gustavson, Heino 1995:** *Friedrich Reinhold Kreutzwald arstina Võrus.* Tallinn: Eesti Tervishoiu Muuseum.
- Gustavson, Heino 1996:** *Võrumaa tervishoiuajaloost aastani 1940.* Tallinn: Eesti Tervishoiu Muuseum.
- Kabur, Vaime (koost) 1982:** *Friedrich Reinhold Kreutzwald 1803–1882: personaalnimestik.* Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium.
- Kirjavahetus 1936** = *Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus.* Trükki toimetanud Mart Lepik. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IV. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Koli-ramat.** Neljas jaggo. *Lühhikenne õppetud terwisse hoidmisest 1854.* [Fr. R. Kreutzwald] Tartu: Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1879:** *Kodutohter. Õpetus, kuda haigedega peab ümber käidama ja neile arsti abi puudusel peab kergitust tehtama.* Jurjev: Schnackenburg.

- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2003:** *Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on*. Faksiimiletrükk on pühendatud Fr. R. Kreutzwaldi 200. sünniaastapäevale. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Kronoloogilisi andmeid 1953:** *Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus*. Artiklite kogumik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 211–254.
- Kõrge, Kuno 1979:** Fr. R. Kreutzwald arstina. – *Nõukogude Eesti Tervishoid* 6, 455–460.
- Külewein, Jakob Heinrich von [1825]:** *Õppetud, kuidas usi-rougid panna* [Riia].
- Laane, Elmut; Suija, Rein 1984a:** Kreutzwald kui arst. – *Edasi*, 1.–4. märts.
- Laane, Elmut; Suija, Rein 1984b:** Fr. R. Kreutzwald kui rahvarst Võrus. – *Tööraha Elu*, 19., 21., 24. juuli.
- Laidvee, Herbert (koost) 1978:** *Fr. R. Kreutzwaldi bibliograafia. 1833–1969*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Loosme, Ingrid 1964:** H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu väljaandmisel. – *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale III*. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, 103–169.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig 1812:** Mihkli Marti maenitsus Eesti-Ma tallo-rahwale, ue rubbide ehk Rougede pannemisse pärrast. – *Eesti-Ma-Rahwa Kalender*. Tallinn: Minuth, [33–48]. Ilmunud samal aastal ka: *Eesti-Ma Rahwa Kalender*. Tartu: Grenzius, [36–48].
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig 1816:** *Terwisse Katekismusse Ramat*. Tallinn: Gressel.
- Marpurg George Gottfried 1806:** *Üts hä Mannitsus kumba kigille Ma-rahwa laste wannambille nöstme ehk herne-pandmisse polest se wastse wisi perrä*. Tartu: Grenzius.
- Mattheus, Ave 2022:** Der estnische Gesundheitskatechismus als Beispiel des deutsch(baltisch)-estnischen Kulturtransfers. – *Baltische Erzähl- und Lebenswelten*. Hrsg. von Maris Saagpakk, Antje Johanning-Radžienė, Rūta Eidukevičienė, Aigi Heero. Berlin, Boston: De Gruyter (Schriften des Bundesinsti-

- tuts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 86) (ilmumas).
- Noodla, Kaja 1986:** Eesti raamatu lugeja XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI*. Tagasivaateid kirjanduslukku. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline kirjandusmuuseum, 8–30.
- Normann, Herbert 1931:** F. R. Kreutzwald'i arstieksameist. – *Eesti Arst* 12, 657–663.
- Nieritz, Gustav 1854:** *Betty und Toms, oder: Doctor Jenner und seine Entdeckung. Lehrreiche Erzählung für Kinder und Kinderfreunde*. 4. unveränderte Auflage. Leipzig: Mayer & Wigand.
- Paatsi, Vello 1990:** Fr. R. Kreutzwaldi „Ma-ilm ja mõnda“: uusi andmeid ja hüpoteese. – *Keel ja Kirjandus* 6, 325–330.
- Reiman, Arnold 1953:** Kreutzwald arstina. – *Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus*. Artiklite kogumik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 187–208.
- Ritson, Tiia (koost) 2004:** *Fr. R. Kreutzwaldi bibliograafia 1982–2003*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Rootsmäe, Lemming 1987:** *Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850*. Tallinn: Valgus.
- Röugepannemisse [1820] = Röugepannemisse õppetuis, mis Keiserlik Põlloarrimisse- ning Maja-üllespiddamisse-Selts Peterburgi linnas on wälja andnud.** S.l, s.n.
- Sippelgas 1843:** Essimenne jäggo. [Fr. R. Kreutzwald] Tartu: Laakmann.
- Sõukand, Renata; Kalle, Raivo (koost) 2008:** HERBA: Histo-ristlik Eesti Rahvameditsiini Botaaniline Andmebaas. Võrguteavik. Tartu: EKM Teaduskirjastus. <https://herba.folklore.ee/> (28.10.2022)
- Taterka, Thomas 2014:** Rahvas ja rahvad. Lätlastele ja eestlastele suunatud saksa rahvavalgustuse põhijooni Vene Lääne-mere provintsidest Liivi-, Kura- ja Eestimaal (1760–1840). – *Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis*. Koost ja toim Katre Kaju. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 21 (28). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 17–67.

- Teejuhataja Ämma-kooliliste õppetuse jures* = Leitfaden zum Unterricht der Hebammen-Schülerinnen im Livländischen Gouvernment [C. E. Brutzeri järgi Fr. R. Kreutzwald] 1852. Tartu: Laakmann.
- Tohver, Liis 1932:** *Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist*. Tartu: G. Roht.
- VA 1990–...** = *Volksaufklärung. Biobibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*. Bd. 1. Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780 (1990); Bd. 2.1–2.2. Der Höhepunkt der Volksaufklärung 1781–1800 und die Zäsur durch die Französische Revolution (2001); Bd. 3.1–3.4 Aufklärung im 19. Jahrhundert – „Überwindung“ oder Diffusion? (2016); Bd. 4 Biografisches Lexikon (ettevalmistamisel). Stuttgart-Bad Cannstatt: frommann-holzboog.
- Valdes, Albert 1938:** Eesti meditsiinilis-kirjandusliku kultuuri arenemisest. – *Eesti Arst* 2, 81–128.
- Warri-rougedest [1815]** = *Warri-rougedest ja kuidas wisi neid pantakse* [Riia: J. C. D. Müller].
- Walther, Justus 1812:** *Lühhikenne Öppetus Eestima Tallorahwa Ämmadele*. Tlk. O. R. Holtz. Tallinn: Gressel.
- Werre-laskmisest 1850:** – *Maa-rahwa kassuline Kalender*. [Fr. R. Kreutzwald] Tartu: Laakmann, 23–26.
- Wilde, Ernst Peter 1766:** *Lühhike õppetus*. Tlk. A.W. Hupel. Põltsamaa: P. E. Wilde.

Ave Mattheus: Kreutzwaldi tohtrõiidüslaine rahvavalgustus

Kirotusõn kaid eesti rahvuslidsõ liikmisõ suurõmehe, 19. aastagasaa üte tähtsambä kirämehe Fr. R. Kreutzwaldi luudu veidemb uuritut ossa, timä rahvavalgustusõ kiräsõnna. Kreutzwaldi tüüd rahva harimisõ ja timä elo parandamisõ hääs, miä naas pääle jo 1840. aastil ja käve kooniq timä elo lõpuni, om peet ettevalmistusõs inne nõudlikumpi ülesandidõ, nigu edimäidsi umapõhaliidsi rahvusliidsi suuriteossidõ (nt rahvuseepos „Kalõvipoig“) luumist. Timä ku eesti inemiisi ilmanägemise laendaja, näide ülevänpidämishoiakidõ ja õigõspidämiisi kujondaja ja niisama tuu ainõvalla

edesiarõndaja pannus olõ-õi veidemb tähtsä. Kreutzwald võtt' ao-kirändüsen, kallõndriin, esiqeräliidsin populaartiidüslüidsin väl-läandin, midä tä esiq alost' ja toimõnd', niisama koolikirändüsen sõnna kõiki teemadõ pääl, miä putudiq talorahva ello, maatuüst ja süümisest kooniq karskusõ ja oppamistiidüseni. Tä oll' saanuq tohtrotiidüse korgõmba koolitusõ ja oll' 44 aastakka umast elost tohtrot. Tuuperäst olõ-õi imeq, et timmä huvidiq ka puhtusõpidä-mise, tervüsheoitmisõ ja tohtrotiidüsega kõüdedüq teemaq. Kuigi säänest statistikast olõ-õi tett, või siski üteldäq, et tohtrotiidüse ala rahvavalgustusõ kiräsõna om timä mitteilokiränduslidsu luudu säsi. Tuu ala käüvq kolm eräle kaasi vaihõl ilmunut välännõt, noist kats kooli opiraamatut ja üts suurõmb käsiraamat, terveq hulk kallendri- ja aokiräjutte.

Kirotus and kõigist Kreutzwaldi eesti keelen ilmunuist puhtu-sõpidämise, tervüsheoitmisõ ja tohtrotiidüse ala kirätõist kronoloogilidsõ ülekaehusõ ja joud järeldüse mano, et nuuq tekstiq kujota-sõq hindäst varahidsõ eestikeelidsu tohtrotiidüse ala rahvavalgus-tusõ diskursusõ tähtsät ossa. Nii kaetuidõ teemadõ (hernetõvõ vastanõ võidõlus, nõvvoandõq vafosurma johtumiisi jaos, võlss-uskmiisi vasta olõminõ) ku ka tekse periolõmisõ poolõst (tõlkõ-mugandusõq säksakeelistsist lättist) kuulus tä viil baltisaksa kirä-miihi 1760. aastil alostõdu traditsiooni ala, a timä töie teemadõ lakjus, vahtsõ ao luudus- ja tohtrotiidüse saisu-kotussidõ kitmine (aadrilaskmisõ jt võlssusokombidõ vasta olõminõ, koolitõduisi tohtrotidõ uskminõ rahvatohtrotidajidõ asõmõl) ja tekste hää kee-lepruukminõ, näütäseq tsihti tulõvaidsi arõngidõ poolõ. Niisama tuu, et tohtrotiidüse küsumüisin harõ rahvast arst, kiä oll' päälegi timäga samast saisisõst ja tund' timä kiilt ni õigõspidämiisi. Kreutzwaldi arvosaamisõq tõpist ja noidõ tohtrotidamisõst jääseq siski 19. aastagasaa tasõmõ pääle ja noid saa-ai üle kandaq tääm-bätsehe aigo. Önnõ timä puhtusõpidämise soovitusõq ja tõpi ärq-hoitmisõ oppusõq ommaq pruugitavaq ka täämbättsel aol. Kreutz-waldi tohtrotiidüse ala kiräsõna pakk viil mitmit põnovit uurmist-sihte, näütüses tuu, kost timä luudustiidüse ja tohtrotiidüse õigõs-pidämiseq peri ommaq, timä pannus ütsikide tõpi ärqtundmisõ ja ravimisõ praktikähe ni eestikeelidsu tohtrotiidüse ala sõnavara edenemiste.

Tähüssõnaq: Fr. R. Kreutzwald; 18. ja 19. aastagasaa eesti kirjandüs, rahvavalgustus, tarbõkirandüs, populaartiidüs, tohtrõtiidüse aolugu, tervüshoitminõ

Märksõnad: Fr. R. Kreutzwald; 18. ja 19. sajandi eesti kirjandus, rahvavalgustus, tarbekirjandus, aimekirjandus, meditsiini ajalugu, tervishoid

Ave Mattheus: Popular enlightenment in the field of medicine by Kreutzwald

The article deals with the reading material for common people in Estonia about medicine and healthcare by Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882), the most significant Estonian writer of the 19th century and the leading figure of national movement. Kreutzwald's educational work among Estonians in terms of medicine and healthcare began in the 1840s and lasted almost until the end of his life. In Estonian literary history, Kreutzwald's popular enlightenment activity is evaluated as a preparation for taking on more demanding tasks, creating the first original national masterpieces (e.g. the national epic "Kalevipoeg"). However, his contribution as a popular educator, a shaper of the behavioral attitudes and mentalities of Estonians, as well as a further developer of the medical discourse in Estonia is no less important. Kreutzwald published his popular enlightenment texts in the press, in calendars, in publications of popular literature, which were initiated and edited by himself, as well as in school literature. In fact, he contributed to all topics related to the life of the Estonian peasantry, from agriculture and nutrition to abstinence and pedagogy. As he had obtained a higher medical education and worked as a doctor in Võru for 44 years of his life, he was very interested in the topics of hygiene, healthcare and medicine. Corresponding statistics have not been made, but it can be claimed that the core of Kreutzwald's non-fictional work is popular enlightenment in the field of medicine and healthcare. This corpus includes three separate publications, two of them schoolbooks and

one voluminous handbook of medicine, numerous calendar and newspaper texts.

This article provides a chronological overview of all of Kreutzwald's writings in Estonian about hygiene, healthcare and medicine, and concludes that they build a very important part of the early medical discourse in Estonia. Both in terms of the topics (e.g. the fight against smallpox, advices in case of seeming death, the fight against superstition) and the origin of the texts (adaptations from German texts), these still belong to the tradition initiated by the Baltic German literati in the 1760s. However, a broad range of topics, the promotion of modern scientific and medical knowledge (e.g. disapproval of bloodletting and other superstitious customs, trusting trained physicians instead of the representatives of folk medicine) and the good language quality of his texts indicate the direction of further developments. It is not less important that Kreutzwald came from the same social class and ethnicity, spoke the same language and knew the mentality of Estonians. However, Kreutzwald's understanding of diseases and their treatment remain at the level of 19th century and is not transferable to today. Only some of his hygiene recommendations and approaches to disease prevention are applicable also today. Popular enlightenment in the field of medicine by Kreutzwald offers further interesting research topics, such as the origin of his scientific and medical views, his contribution to the diagnosing and treating of diseases, and the development of Estonian medical vocabulary.

Keywords: Fr. R. Kreutzwald, Estonian Literature in 18th and 19th century, popular Enlightenment, applied literature, popular literature, history of medicine, healthcare

Ave Mattheus
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
ave.mattheus@tlu.ee

TOIDUST JA JOOGIST DOKTOR KREUTZWALDI ÕPETUSE JÄRGI

MAI MASER

Armastatud poeet dr. F. R. Kreutzwald töötas üle-eelmisel sajandil Võrus ja selle ümbruses 44 aastat arstina. Nagu on öelnud Kreutzwaldi 200. juubeli tähistamisel 2003. aastal dr. Rein Suija, on Kreutzwaldi igapäevane töö tänapäevaks tegelikult unustatud. Hoopiski tema õhtune, öine ja pühapäevane kirjandustegevus on toonud talle tunnustuse. Kuid ta suutis olla arst ja tõeline terviseedendaja ning rahva tervishoiualane koolitaja. Hügieenisoovituste, puhtuse pidamise ja ravi nõuannete kõrval olid tal ka toidu ja söömise osas omad soovitusel.

Kreutzwald ei rääkinud toitainetest, immuunsusest ega antikehadest. Ta aga ütles lihtsalt, et ... „*üks terve inimene ei või toiduta elada.*“ Ka täna ütleme, et hea isu on tervise tunnus. „*Tervel inimesel maitseb toit ja jook...*“ Kasulik teave on avaldatud Kreutzwaldi poolt 1869. aastal – „Kooli raamat. Lühikene õpetus tervise hoidmisest“. Kuigi möödunud on poolteist sajandit, on meie tänapäevaste õpetuste põhitõed ja ka põhimured samad. Ikka leidub neid, kes usuvad rohkem posijaid kui teadust ja ikka leidub neid, kellel on „oma tõde“ ja keda ei saa kõigutada tegema tervisele ja elule häid valikuid.

Kuna igat inimest hoiab elus toit ja eluviis, siis on huvitav võrrelda Kreutzwaldi õpetust tänasega ja veenduda selles, et põhitõed polegi väga palju ajas muutunud! Muutunud on aga sõnakasutus, ning loomulikult kogu põllumajanduse ja loomakasvatuse areng koos elamute kvaliteedi paranemisega tekitab omad hüved ja pahed.

1. Nõuanne – piisav liikumine

Fr. R. Kreutzwald õpetas, mida tuleb süüa ja kuidas tuleb süüa, kuidas ja mida juua ning soovitas liikuda. Ta rääkis, et „*keha lii-*

kumine iseäranis õues tuule käes, kus igal silmapilgul värsket õhku sisse hingatakse, on tervisele väga tulus, seeläbi tõuseb parem söögi isu ja täielikum toidu seedimine, ja kõik väljast- ja seestpoolsed liikmed leiavad toetust“. Selline soovitus oli u 200 aastat tagasi aktuaalne, lihtne ja õige. Vahepeal oleme muutunud oma sõnastustes keerulisemateks, aga tuleme taas tagasi juba Kreutzwaldi poolt antud juhiste juurde. Nii hakkasime 21. sajandil uuesti rohkem rääkima toidusoovituste andmisel ka liikumise vajadusest ning 2015. aasta toidusoovituste pealkirjaks on „Eesti toitumis- ja liikumissoovitused“. (Enne seda, 2004. aastal, nimetasime lihtsalt „Toidusoovitused“, 2006.aastal „Eesti toitumis- ja toidusoovitused“. Ega pealkiri polegi nii oluline, aga inimese füsioloogilised, hormonaalsed, ainevahetuslikud jm protsessid ei muuda oma olemust nii kiiresti, muutuvad vaid meie arusaamad, mõtlemine ja majanduslikud võimalused. Tänapäevaks oleme muutunud ehk liiga konkreetseteks ja soovitame liikuda nädalas keskmise koormusega vähemalt 150 minutit.

2. Nõuanne – korralik magamine

Toidu kõrval on väga oluline öine korralik väljapuhkamine, magamine. Fr. R. Kreutzwald kirjutab: „*Kes rahulikult tahab magada, see ei tohi mitte täis kõhuga puhkama minna ega õhtul kanged jooki juua“.* ... „*Rahuline magamine on kallis asi“.* Sama soovitus jätkame täna selliselt, et ei soovita 2 tundi enne magama minemist tugevasti süüa. Ei soovita ka süüa raskesti seeditavat toitu. Hügieenireeglite juurde kuulus ka soovitus, et vanad ja lapsed ei magaks koos ning samuti mitte haiged ja terved.

3. Nõuanne – ära usu ravitsejaid ja posijaid

Ääretult oluline on võtta kuulda „õigeid“ nõuandeid, tänapäeval üleeme, et teaduspõhiseid soovitusi. Kui arste oli vähe, polnud just harva, kus inimesed uskusid isehakanud ravitsejatesse ja posijatesse ning arstina oli väga raske, kui mitte võimatu, nende poolt tehtud kurja hiljem heastada. Fr. R. Kreutzwald kirjutab: „*Ena-*

masti igas külas elab üks nurjatu vanamoor, kes silma arstimist tuseldab ja nägemist kustutada püüab“. Kreutzwald suhtub meelepahaga posijatesse, kes olid maainimese silmis kõikvõimsad. Mõned ei jaksanud oodata paranemist ja tehti järeldus, et „Arstirohi on sitt. Aga mis vana Tungla Eit ja Junkro mamma annavad, see aitab kohe!“... „Need arstivad tüüfust õllekannutäie piirituse ja pipraga, lasevad tiisikuse puhul aina aadrit ja käsivad neelata klaasipuru, teiste tõbede vastu aga käsivad sisse võtta püssirohtu, tärpentiini või tuletaela.“ (Tuletael oli kuivatatud ja pehmendatud kasekäs, mille külge löödi tuleraua abil säde – nii süttis leek.)

Nii nagu oli siis, on ka praegu piisavalt isehakanud „tarku“. Muutunud pole see, kus hariduse saanud inimesed ikka ja jälle pöörduvad „Tungla Eide ja Junkro mamma“ õpetuse poole. Ideede andjate nimed on teised, aga kõik kordub praegu samuti kui oli rohkem kui 150 aastat tagasi. Ikka ei võta osa inimkonnast kuulda teadlasi, asjatundjaid ja peame taas kordama Kreutzwaldi sõnu. Näiteks kõik teame, et ikka leidub inimesi, kes lausa sõjaka järjekindlusega ei tunnista immuunkaitset ja ei vaktsineeri end koroonavastu.

4. Nõuanne – ole mõõdukas

Juba Fr.R. Kreutzwald täheldas, et igasugune liialdamine võib haigeks teha. Kuna oli väga vähe laboratoorsete uuringute võimalusi, siis aitas diagnoosida korralik anamneesi võtmine ja elukogemus. Üks järeldustest, mis ta tegi juba 19. sajandi keskel, oli: „Tähelepanemine näitab, kuidas üks terve inimene äkitselt haigeks võib saada: kangest vihastamisest, hullust möllamisest, üleliigisest söömisest ja joomisest, äkilisest palava keha jahutamisest ja mõnest muust säärasest juhtumisest.“ Eriti täpne on tänapäeval tippsportlaste nõustamine nii treeningute kui ka toitumise osas. Mõeldakse nii heade tulemuste saamisele kui ka terve olemisele ja terveks jäämisele.

5. Nõuanne – kuidas süüa

- Söö vastavalt vajadusele. Vajaduse määrab kulutamine. Tänapäeval teame, et inimeste energia ja toitainete vajadused on erinevad ning muutuvad elu jooksul. Süüa tuleb nii palju kui kulutad ning raskema kehalise töö tegijad, näiteks ka sportlased vajavad toidust saadavat energiat rohkem ja nende päevane kaloraaž on suurem. Ka meestel on see suurem kui naistel. Kuid sama tõde soovitas ka Kreutzwald järgida, öeldes et „*Töötegitajal ei ole iial isu puudust. Tühja kõhuga maitseb toit kõige magusam*“. Kuna palju oli kehalist tööd, siis „tugevam“ toit jäeti meestele ja raskema töö tegijatele.
- Söö tasakaalustatult. Vanadel aegadel peeti liha söömist jõukuse näitajaks, kuid Fr. R. Kreutzwald soovitas rohkem süüa köögivilju, kuna need on odavamad kasvatada ning hoiavad seedimise korras ja soosivad ka üldist tervist. Sinna juurde soovitataks võtta maitseks tunduvalt vähem liha. „*Kuigi sul on palju ilmlikku vara, söö rohkem taimset toitu, vähem kala ja liha*“. Palju söödi ka järvekala, mereäärsetel maa-aladel ka merekala. Kuna säilitamisvõimalused olid halvad, siis kasutati soolamist ja soolakala oli põhiline suvine särve. Teadlased leiavad, et praegu süüakse kala liiga vähe. Muutunud on ka kalade valik. Oli aeg, kus moonamehed Palmse mõisas pahan-dasid, et ei antaks soolalõhet rohkem kui kolmel korral nädalas! Köögiviljade sortiment on samuti aegade jooksul suurenenud. Peale selle on kaubanduse elavnemine toonud kaasa köögiviljade transportimise mitmete maade taha. See kõik on rikastanud toidulauda ja tinginud konkreetsete toidusoovituste andmise.

Eesti toitumissoovitusi uuendatakse regulaarselt ja eraldi tuuakse välja päevas vajalike põhiliste toitainete vahekord, kusjuures eraldi ka leiva söömise vajadus ja on rõhutatud loomsete ning taimsete valkude vahekorra kinni pidamist. Nagu Kreutzwaldi ajal, on praegugi oluline kriitika suunatud sellele, et süüakse liiga palju rasvast liha. Loomsete rasvadegta liialdamisega on seostatud meie elanikkonna suur südamehaiguste esinemissagedus.

Soovitused on muutunud täpsemaks ja tänapäeval soovitame süüa kala kolm korda nädalas, ühel päeval aga ka rasvast kala, millest saame südamele kasulikke oomega-3 rasvhappeid.

- Väldi liigsöömist. Juba rohkem kui 150 aastat peeti vajalikuks hoiatada liigse söömise eest. Alati ei olnud süüa piisavalt, kui aga näiteks tapeti siga või saadi kätte jahiloom, siis söödi liha korraga liiga palju. Kreutzwald rõhutas, et mõõdukalt võib süüa kõike. *„Paras jagu on kõige mõnusam kosutaja. Mis ülearu kõhtu topitakse, seda ei jõua kõht ära seedida ja mis jääb seedimata, sellest tuleb inimesele viga ja kahju.“* Tänapäeval soovitame rasvase kõrval mitte liialdada magusaga. See ei olnud eelmistel sajanditel arvestatav, kuna ei kasvatatud nisu, suhkrut ei olnud ning saiakeste söömisest ei unistatudki, küll aga olid mesilased ja tarbiti mett.
- Söö mitmekesiselt. Selline soovitus oli omal kohal, kuid väga suurt toiduainete mitmekesisust ei olnud. Esmalt oli vaja jagu saada näljahädast. Toidu hulk sõltus maa harimisest, viljasaa-
gist ja kariloomade õnnest. Ikalduste korral oli nälg. Marju korjati metsast ja alles hiljem hakati kasvatama viljapuid. *„Kehval ei ole palju muud särvet (leiva jätku) kõrvale võtta, kui vilja ja piima, ja sagedasti lõpeb leivapalake käest otsa. Aga kui üks noukas alati liha tahaks süüa, ja muud särvet leiva kõrva ei võtaks, siis teeks ta oma tervisele kahju“.* Toidu mitmekülgne valik kindlustab keha energiaga ning ka kõigi vajalike vitamiinide ja mineraalainetega.

6. Nõuanne – mida süüa

Kreutzwaldi ajal põhiliseks toiduks oli **leib ja särve** (leiva-jätk, toidu vara). Eraldi hinnati kartulit, sest kartuli kasvatamisega lõppes näljahäda. 19. sajandi esimesel poolel oli viljaikaldusi, möllas veel katk ja rukist ei jätkunud aastaringselt söömiseks. Kas keedetud või riivitud toorele kartulile pandi rukkijahu juurde ja küpsetati leivakakke. Kartuleid nimetati kõige mõnusamaks leiva-jätkuks ja neid pidi nii palju maha panema, et aasta otsa perele

toitu oleks ning kevadel seemet küllalt järele jääks. Leib aga oli ja on kõige tähtsam toit, mis annab jaksu. Kui kõht on tühi, siis näljane unistab leivatükist. Fr. R. Kreutzwald õpetab, et leib peab olema hoolsalt läbi küpsetatud, *muidu sünnib taigasest leivast tervisele kahju*. Ta hoiatab, et soe ja korraga palju söödud värsket leib paneb kõhu valutama. Tänapäevani on soovitus, et mao probleemide korral ei tohi süüa värsket leiba, vaid kuivatatud või krõbeleibasid.

Fr. R. Kreutzwald ütles ka, et halb on liiga palju püülijahust pannkooke või klimpe süüa.

Tuntud leib, mis on ka Kreutzwaldi muuseumis külalistele küpsetatav delikatess, on tohtri soovitatud põdrasamblaga leib. Ka Masing räägib „Pühapäeva vahelugemistes“ soome rahvast, kes nõmmesamblaid pruugivad leiva jätkuks.

Nõmmesamblaleiva retsept. Nõmmesamblale valage peale keev vesi ja laske seista paar päeva. Valage vesi ära ja kuivatage sammal praeahjus krõbedaks. Jahvatage kohviveskiga peeneks. Võtke kaks osa samblaid ja üks osa rukkijahu. Segage veega, kergitage, lisage pisut soola, mis parandab mörkjä maitse. Küpsetage.

Mida juua

Kreutzwald soovitab: „*Kõige tervem ja mõnusam jook inimesele on puhas selge vesi.*“ See on parim soovitus aegade jooksul.

Kokkuvõtteks

Kreutzwaldi soovitude lihtsus tegi need rohkem kui 150 aastat tagasi hästi arusaadavaks ja need on arusaadavad tänagi ning lastevad eristada tõde ebausust.

Täna soovitame samuti süüa taimset ja loomset päritolu toitu. Kreutzwald teadis, et leib on kõige alus ja põhitoit, mida on vaja iga päev. Leiva kõrvale aga *särve* tuleb „*kasude-riigist* ja *ellajate-riigist.*“

Kasutatud kirjandus

ETL 2017 = Eesti toitumis- ja liikumissoovitused. Tallinn.

Gustavson, Heino 1995: Friedrich Reinhold Kreutzwald arstina Võrus. Tallinn.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1896: Koli-ramat. Neljas jaggo. Lühhikenne õppetud terwise hoidmisest. Tartus.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1844: Kodutohter. Üks vana raamat. (Maalehe Raamat).

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953a: Maailm ja mõnda. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn,

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953b: Varasemaid eestikeelseid kirjutisi (1841–1857). 1841. Leivast ja leiva-jätkust, 223–227.

Mai Maser: Söögist ja joogist doktor Kreutzwaldi oppusõ perrä

Friedrich Reinhold Kreutzwald tekki üleminevä aastagasaa Võrol ja tuu ümbre 44 aastakka arsti tüüd. Nigu om ütelnüq Kreutzwaldi 200. juubõli tähistämisel 2003. aastaga dr. Rein Suija, om Kreutzwaldi egäpääväne tüü täämbätses pääväs tegeligult ärq unõhtõt. Hoobis timä õdagunõ, üüsine ja pühäpääväne kirändüstitüü om toonuq tälle kittüse. A tä mõist' ollaq tohterõ ja töölinõ ter- vüseedendäjä ni rahva tervüshoitmisõ asõn koolitaja. Kreutzwaldi soovitusist puhtusõpidämise ja tervüshoitmisõ, aga ka söõgi ja süümise kotsilõ, andki ülekaehusõ seo kirotus.

Tähüssõnaq: Fr. R. Kreutzwald, rahvavalgustus, tarbõkirändüs, populaartiidüs, tohterõtiidüse aolugu, tervüshoitminõ

Märksõnad: Fr. R. Kreutzwald, rahvavalgustus, tarbekirjandus, aimekirjandus, meditsiini ajalugu, tervishoid

Mai Maser: On food and drink by the teachings of doctor Kreutzwald

Friedrich Reinhold Kreutzwald worked as a doctor two centuries ago in Võru and nearby for 44 years. As Dr. Rein Suija said during the celebrations of Kreutzwald's 200th anniversary in 2003, Kreutzwald's daily work has been forgotten by now. His literary activities he carried out at nights and on Sundays have brought him recognition. But he managed to be a doctor and a true health promoter, and trained people in the field of healthcare. This article provides an overview of Kreutzwald's recommendations concerning hygiene and healthcare, as well as food and eating.

Keywords: Fr. R. Kreutzwald, popular Enlightenment, applied literature, popular literature, history of medicine, healthcare

Mai Maser
Muru 4, Puhja 61301
Elva vald, Tartumaa
mai.maser@gmai.com

ME KÕIK OLEME KREUTZWALDI SINELI HÕLMA ALT TULNUD

URMAS BEREZKI

Vene kirjanduses omistatakse Dostojevskile ütlus „me kõik oleme Gogoli „Sinelist“ tulnud“. Kuigi Dostojevski ei ole seda lauset kunagi otse öelnud, viitab ta oma esimeses jutustuses „Vaesed inimesed“ tõesti Gogoli „Sinelile“, s.o oma eelkäija loodud traditsiooni jätkamisele. Sisuliselt tähendab see vene kirjanduse kaanon järgi seda, et 19. s. klassikaline vene kirjanduslugu kulges paljuski Gogoli rajatud radadel ning tema poolt tõstatatud teemad jäid kümneteks aastateks juhtivateks teemadeks vene kirjanduses.

Eesti kirjandus arenes küll hoopis teisi radu pidi, ent selle tõus kvaliteedilt uuele tasandile sai alguse samuti 1830. aastatel, kui „Kalevipoja“ kogumise ja koostamise idee tasapisi hoogu võtma hakkas. Selle teostajaks sai lõpuks Friedrich Reinhold Kreutzwald, kelle tähtsusele ja teose mõjule eesti rahva kujunemisloos vaatame nüüd juba hoopis teise pilguga kui näiteks sada aastat tagasi. Tuglas ja teised väljapaistvad Eesti intellektuaalid suhtusid omal ajal Kreutzwaldi „Kalevipoega“ väga kriitiliselt ning teatud kitsamast, esteetilisest seisukohast võis neil ka mitmeti õigus olla. (Annist 2005: 41) Sellele vaatamata, niiöelda suurt pilti silmas pidades, võime siiski tõdeda, nagu Jaan Undusk oma Felix Oinase teose „Surematu Kalevipoeg“ järelsõnas, et see oli just Kreutzwaldi loodud narratiiv, mis eesti rahvale identiteedi andis. (Undusk 1994: 148-149) Kalevipoeg ei ole lihtsalt rahvapärimate, muinasjuttude, muistendite ja Kreutzwaldi loomingu süntees, see pani liikuma midagi nii kirjanduses kui ühiskonnas. Kuigi Kreutzwald ise oma teose mõjusse ei uskunud, arvates, et eestlastel seisab ees paratamatu saksastumine (Undusk 2003), ei tegele diskursuste ja narratiivide loomine mitte ainult ajaloo kirjeldamisega, vaid suudab muuta ka ajaloo käiku. Sellele tuginedes võiksime siis ehk õigustatult öelda Dostojevskile omistatud ütlust parafrapeerides, et tegelikult oleme me kõik Kreutzwaldi sineli hõlma alt tulnud.

Ilmselt ei olnud see ajalooline paratamatus, et eestlased üldse ajaloo areenile tõusid ja sinna iseseisva tegijana, ajaloo subjektina püsima jäid. Teistel asjaoludel või teistsuguse narratiivi omaksvõtmisel oleks võinud minna ka hoopis teisiti. Kreuzwald ju isegi oma „Kalevipoja“ väljaandmiseks valmistudes (1857) väljendas veel oma umbusku eesti rahva kultuurilisse uuestisündi (Undusk 1994: 148) ning nagu mainitud, pidas ta tõenäoliseks eestlaste saksastumist¹ (Tarvel 2018: 151–153, Jansen 2007: 362–365). Seevastu Ado Grenzsein, tõenäoliselt olude sunnil ja senise saksa orientatsiooni vastukaaluna, soovitas lähenemist võimsa Vene impeeriumi valitseva etnose kultuurile (Jansen 1999: 116). Ja samas näib, et Eesti maarahvas oli selleks ajaks juba oma tee valinud. Seda tol hetkel ehk endalegi teadmata ja teadvustamata olid nad valinud Kreuzwaldi kirjandusliku, mitte intellektuaalse narratiivi.

Saime selle kohta hiljuti kaudse vihje Eestimaa “kadunud poja”, 1895. aastal Siberisse rännanud eestlase järeltulija kirja pandud mälestustest, mis annavad aimduse selle kohta, kuidas maarahvas end tol ajal määratleda võis. Oskar Meltsase äsjaavaldatud teos „Piirita Siberimaa“ (Meltsas 2022), sai algselt kirja pandud 1970. aastatel, ent peegeldab tegelikult 19. sajandi lõpul Eestist väljarännanud inimeste tõekspidamisi ja arusaamu. Autor kirjeldab oma teoses 1895. aastal Otepää, Sangaste, Põlva ja Urvasse kandist kaugele Tobolski kubermangu suundunud Eesti talupoegade uue asunduse rajamist keset Siberi metsikut loodust ja patriarhaalset Tsaari-Venemaad kuni aastani 1914, esimese maailmasõja alguseni. Uute põldude ülesharimine ja talude rajamine kulges seal käsikäes väikese, enam-vähem suveräänse eestikeelse ja -meelse külaühiskonna loomisega, mille põhjal ei teki mitte mingisugust kahtlust, et nad kehtestasid ennast eestlastena.

¹ Enn Tarvel toob näite, et saksastumine võis jätkuda isegi kuni 19. sajandi lõpuni. Ühiskonnas toimivad aeg-ajalt paralleelselt üksteisele vasturääkivad protsessid. Milline neist lõpuks domineerima jääb, sõltub paljudest asjaoludest. Sellele viitab ka eesti haritlaskonna tollane kaksikidentiteet, mille üle arutleb Ea Jansen oma raamatus „Eestlane muutuv asjas“.

1909. aastal Siberi eestlaste külas Zolotaja Nivas sündinud autor on oma teose kirja pannud vanematelt ja teistelt külaperedelt kuulnud sadade ja sadade mälukildude põhjal, täiendades ja sidudes neid oma tähelepanekute ja selgitustega. Kuigi Meltsase toeses kasutatud suuline traditsioon oli lühemaajaline, joonistub sellest siiski välja teatud paralleel Kreutzwaldi „Kalevipojaga“. Mõlemad on sündinud suulisele pärandile tuginedes ja vaatamata väiksemale ajalisele ja ruumilisele raamistikule, on ka Meltsase kirja pandud uskumuste, hoiakute, vanemate rahvalaulude ja tavade puhul tegemist põlvest põlve kestnud, sajanditevanuse pärandiga. (Bereczki 2022: 175–183)

Oskar Meltsase „Piirita Siberimaad“ lugedes tekib lugejal teinigi paralleel Kreutzwaldi maailmaga. Vaatamata lugudes jäädvustatud ohtratele koomilistele seikadele kumab tema kirjeldatud Siberi Eesti asunduse sünniloost läbi väljarändajate peaaegu et üliinimlik sooritus², mis ei jää sugugi alla ennemuistsete vägilaste tegudele. Kuigi tegemist on ainult 120 aastat tagasi toimunud sündmustega, tunduvad kirjeldatav arhailine eluviis ning Eesti oludega harjunud lugeja jaoks tihti uskumatuna näiv looduslik keskkond pigem eelajaloolistena, andes lugudele koguni müüdi-pärase hõngu. Nii loobki kujutlus kahe üksteisest kauge ajastu vahel paralleeli, tekitades illusiooni nagu oleks meie väljarändajadki

² Rahvakild, kes Eestist Siberisse ja ka mujale Venemaa avarustesse välja rändas, teostas midagi sarnast, nagu Daniel Defoe Robinson kauge ookeani asustamata saarel, kes oma teadmiste, oskuste ja enesedistsipliini abil lõi endale elamisväärse elu ja keskkonna, tõestades muuseas vaimu ülemvõimu mateeria üle. Sarnaselt Robinsonile teadis ja tundis meie väljarändajate põlvkond veel kõike, mida karmides tingimustes elujäämiseks vaja. Kui abitud me tegelikult nendega võrreldes oleme, näitavad mõned lähiajal toimunud elektrikatkestused. Väljarändajatel polnud aga kaasas midagi muud peale kirve ja voki, hinges eesti jonn ja meeles maarahva aastasadadega akumuleerunud teadmised maaharimisest ja käsitööst. Neil oli enam-vähem kõik olemas selleks, et taastoota oma eestikeelne ja -meelne tsivilisatsioon ning taluühiskond. See taluühiskond loomulikult ei sarnane meie praeguse kõrgtehnoloogilise ühiskonnaga, aga sellelt tasemelt on pelgalt ühe ainsa sajandiga võimalik jõuda meieni, mis on inimkonna ajaloos tühine aeg.

pärit kaugetest aegadest, põlvenedes nõ „Kalevite kangest rahvast“.

Selline järeldus tundub olevat igati kooskõlas „Kalevipoja“ lugude tekkimise oletatavaks vaimseks ajendiks olnud ja mingil moel kollektiivses mälus talletatud kogemustega eelajaloolisel ajal tehtud üliinimlikust tööst põldude rajamisel ja harimisel, võitlusest vaenlasega ning võimalikest meretagustest kaubandus- ja röövretkedest. (Annist 2005: 316–334)

Ajalookirjutamine on kasvanud välja ilukirjandusest. Meltsas pani kirja tõestisündinud lugusid, teisisõnu kirjutas ta ajalugu. Sündis aga hoopis kirjandusteos. Kreutzwald kirjutas seevastu teadlikult eepost ehk ilukirjandust, kuid kõrvalproduktina sündis ka ajalugu, mida saab siduda kaasaegse eesti rahva väljakujunemisega. Isegi kui esmalt tekkis ainult suhestumine oma minevikku, mille puhul polnud tähtsust, kas tegemist on tegeliku või müütilise ajaloo, oli oluline, et „Kalevipoeg“ oli ennemuistsetesse aegadesse ulatuv maarahva pärimus, mis sisendas lugejale eneseteadvust ja uhkust oma mineviku üle. (Oinas, Felix 1994: 138) Tõenäoliselt selles võtmes peaksimegi mõistma Kreutzwaldi balti-saksa literaadist sõbra dr Georg Julius von Schultz-Bertrami sõnu Eesti Õpetatud Seltsi 1839. aasta koosolekul: „Anname rahvale eepose ja ajaloo ja kõik on võidetud!“ (Undusk 2003) Schulz-Bertrami ennustus osutus tõeks, sest kuigi järgnevatel aastakümnetel sündinud „Kalevipoeg“ ei kirjelda päris ajalugu, viis ta talurahva helgemaid päid selle teadvustamiseni, et neil on oma kangelased ja oma lugu.

Meltsase Siberi eestlaste saaga peaks meis samamoodi teadvustama, et kuigi väljarändajate lugu lõppes füüsilisel tasandil kaotusega, tähendas see moraalsel tasandil võitu. Pean silmas seda, et kuigi teos ilmus esmakordselt aastal 2022, oli see kirja pandud keset halli nõukogude aega, mil tundus, et nõukogude imperium võib püsida veel sajandeid. Selles kontekstis annab Meltsase „Piirita Siberimaa“ usku helgemasse tulevikku, sest kui korra Zolotaja Nivas oleme sellise teoga juba hakkama saanud, saame sellega soodsa võimaluse korral hakkama ka tulevikus.

Oskar Meltsase lapselapse väitel oli ta vanaisa „Kalevipoega“ lugenud, kuid otsese kirjandusliku mõju asemel näib neid ühendavat pigem see, et Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ on alates 19.

sajandist muutunud osaks kaasaegse eesti rahva sünniloost (Undusk 1994:148) ja nõ kirjandusgenoomist. Väljarändajad kaugel Siberis ei saanud teha midagi muud, kui jutustada edasi seda „Lauluisalt“ päritud vana lugu, mis neil reisipaunaga kaasa tuli.

Kasutatud kirjandus

- Annist, August 2005:** *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg“*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Bereczki, Urmas 2022:** *Järelsõna*. – Oskar Meltsas: Piirita Siberimaa. Tallinn: Tänapäev, 175–183.
- Jansen, Ea 2007:** *Eestlane muutuv asjas*. Tartu: Kirjastus Eeesti Ajalooarhiiv, 362–365.
- Jansen, Ea 1999:** *Uus katse hinnata Ado Grenzsteini rolli Eesti ajaloos*. – Tuna 2, 116. https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2016/10/ArukaevJaanus_Uus_katse_TUNA1999_2.pdf (05.03.2022)
- Meltsas, Oskar 2022:** *Piirita Siberimaa*. Tallinn: Tänapäev.
- Oinas, Felix 1994:** *Felix Oinas: Surematu Kalevipoeg*. Tallinn: „Keele ja Kirjanduse“ Raamatusari nr. 1, 138.
- Tarvel, Enn 2018:** *Eesti rahva lugu*. Tallinn: Kirjastus Varrak, 151–153.
- Undusk, Jaan 1994:** *Järelsõna. Rahvaluuleteksti lõppematus*. – Felix Oinas: Surematu Kalevipoeg. Tallinn: „Keele ja Kirjanduse Raamatusari“ nr. 1, 148-149.
- Undusk, Jaan 2003:** *Eksistentsiaalne Kreutzwald*. – Eesti Ekspress, 5.12.2003. *Järelsõna. Rahvaluuleteksti lõppematus* <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/69083125/eksistentsiaalne-kreutzwald> (05.03.2022)

Urmas Bereczki:

Vinne kirjandüsen om Dostojevskilt peri ütelüs „miiq kõik olõ Gogoli „sinelist“ tulnuq“. Tuuga mõtõldas, et klassikalinõ vinne kirjandüslugu om kujonuq pallõgi Gogoli sõkutuid rato piten. Ku taa

Eesti elo pääle ümbre kõbistaq, sis võisiq seo ütölüs kõllaq „miiq kõik olõ Kreutzwaldi sineli hõlma alt tulnuq“, selle et tuu oll' arvadaq timä „Kalõvipoig“ ja tuuga luud lugu, miä eesti rahvalõ hindätiidmise and'. A hindätiidmine tukõ suurõn jaon õkva tuu pääle, kuis mi kõnõlõ umma luku tuust, kiä mi olõ, kost mi tulõ ja kohe mi lää. „Kalõvipoja“ ilmuminõ löi eestläisile uma narraatiivi, uma luu, ja muuf' tuuga ka aoluu käüki. Esiki ku „Viro laulik“ esiq umma luku usu-us ja arvas, et eestläisil olõ-õi päsemist šaksastumisõst, jäi maarahvas iks umilõ juurilõ truvvis. Kunas eestläseq jälq uma aoluu subjektis saiq, om rassõ täpsähe üteldäq, a kaudõdsõ vihjõ tuu kotsilõ saamiq üte Eestimaa „kaonu puja“, 1895. aastagal Tsiberihe rännänü eestläse perrätulija kirjä pantuist mälehtüisist. Oskar Meltsasõ ildaaiq avaldõt teos „Piirita Siberimaa“ näütäs, et Kreutzwaldi lugu oll' tuus aos niivõrd kimmähe juurdunuq eesti rahva sünnülukku ja niüldäq kirändusgenuumi, et joudsõ ka kavvõn Tsiberimaal ku mitte õkva „Lauluesä“ stiilin, sis vähämbält timä annõtun helüstün vahtsit legende sünnütäq.

Tähüssõnaq: Kreutzwald, „Kalõvipoig“, Eesti aolugu, eesti kirändüs

Märksõnad: Kreutzwald, „Kalevipoeg“, Eesti ajalugu, eesti kirjandus

Urmas Bereczki: We all came out from beneath the skirt of Kreutzwald's overcoat

In Russian literature, the saying “we all came out of Gogol's Overcoat” is attributed to Dostoevsky. It means that the classic Russian literature has mainly proceeded on the paths that Gogol founded. Adjusted to Estonian context, it could perhaps be formulated as “we all came out from beneath the skirt of Kreutzwald's overcoat”, as the Estonian nation obtained its identity most probably from his “Kalevipoeg” and the narrative created by it. Identity is, for the most part, based precisely on how we tell our story of who we are, where do we come from and where do we go to. The publication of “Kalevipoeg” created the

own narrative, own tale, for Estonians, thus also changing the course of history. Even if the “Viru bard” himself did not believe in his own narrative and considered the Germanization of Estonians inevitable, the rural people stayed true to their roots. It is difficult to say when did Estonians become the subject of their history again, but an implicit suggestion can be found from the memories written by a “lost son” of Estonia, the descendant of an Estonian who travelled to Siberia in 1895. “Siberia without a border”, a recently published work of Oskar Meltsas, demonstrates that Kreutzwald’s narrative had, by then, taken root in the birth story and in the so-called literary genome of Estonian people so deeply that it could generate new legends even in the faraway land of Siberia; if not directly in the style of the “Father of Song”, then at least in the key he provided.

Keywords: Kreutzwald, “Kalevipoeg”, Estonian history, Estonian literature

Urmas Bereczki
Ungari Suursaatkond
Maakri 19/1, 1045 Tallinn
urbe@kallama.ee

VÕHU LUUQ JA LAALUQ –
SIBULA JAANI VÕROKILNE VASTAKOSTMINE
ESTI RAHVUSROMANTISMILE

URMAS KALLA

Ku 1888. a. ilmu Jakob Hurda üleskutsmine „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele“ („Olevik“, 22.02.1888), sõs oll' edimäidsi vastajidõ siän Jaan Sibul (ka Sibbul¹; illatsõmb vafo-nimi Ivan Narodny; eloaastagaq 1869-1953) Veriora vallast, tol aol õnnõ 18-aastanõ nuurmiis. Timä saadõtuid kirjo Hurdalõ ja muud siin artiklin uurmisele tulõvat matõrjaali hoiõtas põrõlaq Esti Kirandusmuuseumi Esti Rahvaluulõ Arhiivin. Edimädsele hindä vanavarasaadõtisele manopantun kifän kirotas Sibul (ERA: H III 11, 769): „Alandlikult julgen teile ainult mõnõ vana sõna ehk vana laulu siist Rāpina kihlkonnast saata arvates: ehk on nad kõlbmata. Osalt olen ma Veriora murdes kirjutanud; sest ehk see küll Rāpina kihelkonnas ollev vald on; on siin ommeti ise keele murre. Vana Jumaliku valitsejad Võhud; keda ma siist rahva suust osalt oma esivanemate kirjatest olen leidnud; saan ma hiljem Teile saatma; sest et ma rahva suust selle täientuses arvamisi püüan saada.“

Panõmõ siin tähele, et Sibul nimetäs vaeht Rāpinä kihkonna valdo keelepruuke vaihõl². Tä and ka teedäq, et om löüdnü rahvasuust, a osalt ka „oma esivanemate kirjadest“ vana jumaliku valitsõja Võhu. Tuuga om Hurdalõ süüt vällä heedet. Vanavara aadāmiis haard tuust kinniq. Tä kirotas postilehen „Olevik“ (28.04.1888) üten uman arvoanmisen: „J. Sibul Veriora vallast

¹ Kaeq: Saaga EAA.1269.1.767:297?1546,421,245,49,0; Hurdalõ saadõtuint kifon tä nimetäs hindä Johannes Sibul, „Eesti regilaulude andmebaas“ and umin lättenäütāmiisin sama nime.

² Vaeht om tõtõstõ olõman ja Rāpinä rahva keelen kuuldaq täämbādseni pääväni, õnnõ Sibula kifaviiin tuud joht nätäq olõ-i. Innekõkkõ või Sibul ollaq mõtõlnu tuud, et innitse Rāpinä valla keelen muutusõq perätsilpe korgõq vokaaliq sakõstõ madalambast (*ˈpühkiq* ~ *ˈpühkeq*, *mehitsit* ~ *mehitset*, *ˈastuq* ~ *ˈastõq*, *ˈtüühü* ~ *ˈtüühõ*), a ināmbūsele Veriora vallast om sārne muutus vōõras (Kaarheit 1953, Keem 2002: 14).

Räpina kihelkonnast on kaks vana rahvalaulu ja mõned vanad sõnad saatnud, oma tunnistuse järele koguni arglikult. Armas naaber! Äрге olge siin asjata arg. Nimelt oleks väga tähtis asi, kui Teie vanast „Võhandust“ ehk „Võhudist“³ laiemat teadust võiksite anda, nagu loodate.“ Midä Hurt siin ei ütleg, om tuu, et üte noist laalast om tä löüdnü ollöv „Modernes Fabrikat“⁴, nigu tä saadõtulõ tekstile mano om kirotanu. A või-ollaq om tuu otsus peri illatsõmbast aast.

Samal, 1888. a. saatki Sibul Hurdalõ muu siän ka teedüst tuu „jumaliku valitseja“ kottalõ ja kirotas sinnäq mano: „Saadan siin mõnõd raasukesed vanast Võhu'st, mida ma ka edaspidi oma nõdra jõu järele tahan rahva suust üles kirjuta; keda Võhandu ümbre kaudu küllalt veel leida on. Soovida oles, et mitmet selle korjamisele oma nõu ühentas ja täijelisema pildi vanast kaduma minevast mälestusest võis ära pästa“ (H III 11, 777). Hurt märk „Postimehen“ (01.12.1888) üten järgmädsen arvoanmisen: „Tõist korda saatsivad: 1. J. Sibul Räpina kihelkonnast 1. jutustuse ja 6 laulu (2 postpgn.). Täname ja loodame, et Räpina poolt veel tuleb.“ A midä Hurt noist kättesaaduist „raasakõisist“ võõse arvataq, saamõ teedäq Sibula kirast (H III 11, 789/91), miä om üten pant järgmädsese saadõtisele: „On auu Teije küsimise pääle, lühitelt järgmist otsust anda: Laul ise ei ole suguki Räpina kihelkonna vana põlve vaimu laps; vaid olen tad õnnekaupa oma esivanemate järele jäänud paberitest leidnud; kes ise aga Põlva kihelkonnas Navi külas elasivad. Esite kahklesin tad üleskirjutuse tarbes mitte kohalise olevad, sest et ta liig puudulises vana aeja kirja viies kui ka luule käänus oli üles tähentatud, – vabantage, et siin õigest teest kõrvale olen käändnud – ja silusin enam Räpina nüüdse keelemurde järele. – Sama suguses ülekohtus olen vana "Võhu" lauluga ümbre käinud. Aga viimase kohta tean ütelta et neid veel nimelt Räpina kihelkonnas küllalt olemas on, ehk ma küll neid jõudu pittit tahan üles korjata.“

³ Hurt om pidänüq Sibula kirän „Võhud“-sõna lõpun saivat punkt-komma i-tähest ja lugõnuq vällä „Võhudi“.

⁴ „vahtsõ ao tetüs“ (saksa k.)

Midä Hurt tuust seletüesest mõtöl, tulõ-i Rahvaluulõarhiivi lät-tist vällä. 1889 saat Sibul Hurdalõ viil mõnõq laaluq, vannosõnno ja üte jutu. Noist laalast ütele („Näeme kaeme“ (H II 32, 951/2 (3)); kq Lisa) om Hurdal mano kirotõt: „On ära rikutud, ei kõlba trükki.“Paistus, et Sibula läbikäimine Hurdaga päält tuu saatmise ka lõppi ja nuur kifamiis otsust´ umaluudut rahvaluulõ sildi all mitte inämb vällä pakkuq. Sama saadõtise hulgan om Sibula kiri postilehe „Olevik“ toomõndusõlõ (ERA: H II 32, 957). Sääl tä kuulutas: „Vaiksel vabal vaheaejal, unustes päevatõöd ja pala-vust, istub põllumees nurme nurgale ja vaatab vaiklise rahuga üle uinuvade vilja väljade ja metsa salgude; mida kõik kumer taiva võlv ja rohiline muru pind henda vahele vaotab. Nähtused mis kirjul kujul ta silmale ette maalivad püüab ta sõnatesse sõlmida ja riasse riimida. Läeb see tal’ sugu korda; siis saadab ta kohe omad ahtakesed vabad vaimu vihud – Teile – auulise aeja lehe toime-tusele – kes terasid tolmust paremine tuulutab – lootes: ehk võite neid vähegi tarvita. – „Selle kifalõ om alla kirotõt „J. Talune Räp-pinas“. Tuu vaõnõni saasõgi timä aokifanikunimest, mink all tulõvaq vällä (a-st 1892 pääle) artikliq postilehin „Olevik“ ja „Virmaline“ (Kitvel 2017: 16-17). Timä edespititse elokäägi kot-talõ pakk teedüst Toivo Kitveli raamat „Kolm nime – üks mees“, midä ei saaq külq tiidüslidsest uurmistüüst pitäq. Sõski om sääl raamatun valgustõt timä tüüd Koolitõdun Esti Seldsin (1893. a. pääle), mis näütäs, et rahvaperändüs jäi Jaan Sibula jaost ka edes-pite tähtsäst ainevallast (Kitvel 2017: 21). Olku viil üteld, et timä velest August Sibulast (1878–1936) sai ildampa Räpinä kihkonna üts tähtsämbit rahvaviise korjajit. Üten viisega jõuse Augusti käest arhiivi ka hulka laalusõnno (kaeq näütüesest internetist: „Eesti regilaulude andmebaas“).

Sibul olõ-i muudõki aakõnõ korrespondent, kiä om Hurdalõ (vai tõisi illatsõmpi koranduisi jaost) saatnuq nii rahvasuust saa-dut ku „tävvendedüt“ rahvaluulõt ja pääle tuu viil puhtani hindä luudut. Hääst näädüesest om siiäq kõrvalõ tuvvaq Hans Anton Schults (1866–1905), Hurda kifasaatja aastil 1892-1903, kedä omaq uurnu Richard Viidalepp (1982) ja Katre Kikas (2005). Ka timmä julgust´ Hurt läbi aokifandusõ, ka timä naas saatma kõrrast inämb hindä muudõtut ja vällamõtõldut matõrjaali ja kitte Hurda küsümiisi pääle, et tuu kõik om korat rahva käest. Tä pand´täpsehe

kirja umakandi Järvämaa kiilt ja pidi tuu maakonna inemiisi kõgõ õigõmbist estlâisist, kiä mälehtëseq innitse põlvõ perändüst kõgõ päfõmbahe (Kikas 2005: 63).

Uurmisetüü tsihiq, matõrjaal ja viis

Edesi võtassi tsihist uuriq vällä rahvaperändüse ja hindäluudu vaihõkõrd Sibulal. Perän pakussi vällä lätteq, kost tä uma loomatiüü jaost om härgütüst saanu, ja kaessi veetse ka tuud, mink poolõst timä luudu uman aon silmä paistus ja kuis tuu passis võro kirandusõ pilti. Uurmise all olõssi kõik laaluq ja jutuq, midä Sibul om Hurdalõ saatnuq. Noid kaessi kõrvusi teedüssega, midä pakvaq kirandus ja Rahvaluulõarhiiv, säälhulgan innekõkkõ Eesti Regilaulude Andmebaas ja (kotussõjutta osan) Lõuna-Eesti pärimuse portaal. Laaluvärsse uurmise man om abist andmõbaas „Runoregi“⁵. Tuu nõal saasõ üles löüdäq uurmisealotside tekste värssele vastavaq ja ligidädseq värsiq, midä omaq arhiivile saatnuq tõõsõq korjajaq.

Rahvaperändüs ja hindäluudu Sibula saadõtiisin

Midä sõs oll' Sibula saadõtu kraami siän niisäräst, miä herät' Hurda tähelepanmist ja härgüt' timmä perrä urma, märtseq omaq noorõmehe tiidmise lätteq? Kiravaehtusõst tull' joba vällä Võhu nimi. Heiki Valgu arvamise perrä om sii olnu üts Võhandu jõõ nime sünonüüme (kinnütüesest külq õnnõ Mihkel Veske aokirartikli aastast 1884; Valk 2013: 12-13). Särtse nimega tegeläst mi esti rahvaperändüsen ei trehväq, vähämbält olõ-i Valgul timäst juttu ja ei kaeq tä vasta ka rahvaluulõarhiivi matõrjaalest (rahvausu ja kotussõjutta kartoteegiq) ega varratsõmbist uurmiisist (Eisen 1919, Masing 1995). Kost tä om võet ja kas timäga kõõdetü luuq

⁵ Runoregi om õdagumeresoomõ leelolaula andmõbaas, kohe sisse om võet pääle ülestähendedü suusõnalidse perändüse ka rahvaluulõst vällä kasunuid teossit nigu „Kalevala“, „Kanteletar“, „Kalevipoeg“. Andmõbaas pakk ka algoritmõ tuu jaost, et sarnatsit värsse ärq tundaq ja nättäväst tetäq. <http://runoregi.rahtiapp.fi/#about>

ja laaluq omaq puhas vällämõtölus vai om timä nimi pant mano rahvasuun alalõ püsünüle perändüsele? Vastussõ löüdmisest kaemõ Runoregi abiga, kuis klapisseq Sibula saadõtuq laaluq ja jutuuq kokko Võromaa muu rahvaluulõga.

Hurdalõ om Sibul saatnu kokko 17 laulu (üts näist jutu „Sõatarõ’ ja taevaskua” sisen), kõik vana rahvalaalu (leelolaalu) vormin. Noist 2 („Näiokene noorekene“ ja „Näijole“) omaq väega ligidädseq tõsëndiq. Jutta om saadõt 3. Kõik taa matõrjaal om ärq tuud artikli lisan.

Andmõbaasen (Runoregi ja Eesti regilaulude andmebaas) olõvide tõisi laulaga kõrvusäädmine lupas arvataq, et 8 laulu võissi põhiosan tõtõtõ ollaq peri rahvasuust. Niiq omaq (Sibula päälkirjoga) „Hummogu“, „Vaese latsõ laul“, „Kosäa laul“, „Sõa laul“, „Vaesõ latsõ laul“, „Näeme kaeme“, „Näijokene noorekene“ ja „Näijole“. Inämbjago näist omaq pikembäq liitlaaluq, tuu tähendäs, et nääde alajaotuisi kaetas leelolaalu tiidüslidsen jagamisen ku umaette tüüpe („Vaese latsõ laul“ näütüsesest sais kuun tüübest „Varra vaesõstlatsõst“, „Imä havva pääl“, „Tütär vette“). Et neid laalutüüpe säältkandi rahva siän tunti, ja inämb-vähämb sammo värssega, om nätäq tuust, et näid omaq kas Räpinä kihkonnast vai naabride mant (kõrvalkihkonnõst ja Setomaalt) saanuq ka tõsõõq korjajaq. Ei saaq kinmähe üldäq, kas Sibul esiq om hindä koratuisi laula jakanuq ja tävvendänüq. Värsiq, midä tulõ ette õnnõ timä saadõtuisin laalan, võõvaq jo ollaq ka rahvalaulja looming. Siinkottal tuussi kats näädüst värsse kottalõ, miä võõvaq ollaq Sibulal mano luuduq. Laalun „Näeme kaeme“ omaq riaq: „targa liina tammistuhe / puhta külä puiestiku“. „Targast liinast“ ega „puhtast küläst“ ei näütäq kõnõlõvat ütski rahvalaul. Minikagiperäst om Hurt sii laalu mano märgüsesest kirotanuq kogoni: „On ära rikutud, ei kõlba trükki,“ olkõq et muud hullu pääle mõnõ võlssi kirotõdu (laulja käest võlssi kuultu?) sõna tuu laalu man vällä ei paistuq. Tõõne näädüs tulõ laalust „Näijokene noorekene“. Sääl andas näiolõ nõvvu lüvväq manotükjät miist piidsa ja vasaraga ja kitetäs viil pääle: „Sys ei tõsõ piigal pillikest / kahitusõ kurvastusi / mängost mõrotad mälehtüst.“ Säräst pikembät „psükoloogilist“ sõnasäädmist vanan rahvalaalun ei trehväq. Üts imelik lugu om tuu laaluga viil: tulõ vällä, et sarnatsõ laalu, õnnõ põhæsti keelen ja veetse lühembä, om 1898. a. Hurdalõ saatnu

Anton Suurkask (ERA: H I 9, 466 (67), kihkond tiidmädä). Egäle tuu laalu rialõ vastas rida Sibula saadõtust laalust „Näijole“. Ei mõistaq muud arvataq, ku et või-ollaq om olõman märnegi trükü-läteq, kost mõlõmbaq kirasaatjaq (kasvai läbi „vaihõjakka“) omaq sii laalu saanu. Vai sõs om Sibul esiq neid leelovärsse ildampa aokirandusõn vällä annuq. Sibula saadõtuist katõst ligidädses tõõsõndist om Hurt kokko pannu üte laalu, mille tä om võtnu „Setokõisi laula“ II kõütehe (Hurt 1905) üten märgüssega: „See laul on enesele oma algupäraste ehete asemele rohkesti uuema aja hilpusid ümber pannud. Neli rida jättis väljaandja koguni maha; nad ei sündinud ei keele ega mõtete poolest sugugi laulu sisse.“ Nuuq neli rita omaq Hurdal hindäl mahaq tõmmatuq joba tälle saadõtun „Näijolõ“ originaalin (kq Lisa). Nääde siän om meeles joba tutva „mängost mõrotad mälehtüst“ ja kolm rita laalu lõpuosast. Tuussi siin laalu lõpu äraq kõrvusi Suurkask Antoni põhãesti variandiga (nulkklammõrdõ sisse om märgit Hurda alalõjätet värs).

Sibul	Suurkask
huuli võõrast vaotamata [mehega mättäl magamata]	huule võerast vajutamata
sys ei tuulõh tuhja tuhinad	ei tunne siis tuulde tuhinat
käigoh ei kahjo kahinad	ega käigu kahina

Nii sõs jääse perrä viil 9 laulu, miä näütäseq olõvat puhtani Sibula hindä luudu: „Illos igä“⁶, „Liugu“, „Kalõvipoig“, „Võhu I“, „Võhu II“, „Võhu vette viieti“, „Äijo“, „Vihma näe es viiel aastal“ ja värsiq kotussõjutust „Sõatarõ’ ja taevaskua“⁶. Niiq ei käüq sisult õigõlõ ütegi teedäqolõva leelolaalutüübi ala ja neede värsiq omaq niipallõ esiqmuudo, et ka Runoregi abiga või löüdäq vastussõq õnnõ mõnõlõ ütsikulõ.

Aga et neede laula sisust arvo saiaq, tasos inne kariaq Sibula kotussõjutta. Noist näeme, et Sibul tarvitab külq rahvajutta ainet (Sõatarõ, kääpäq, Võukülä liinamägi, Tamula ja Vagula järve

⁶ Sii laalu kottalõ kääsegi Hurda innpuulnimetet märgüs „Modernes Fabrikat“

rändamine), aga tõst jutuq esti pseudomüüdistü maailma, midä tä om esiq tävvendänü vahtsidõ luka ja tegeläisiga.

Kõgõ tähtsämbäst tõsõs jutt „Võhu“, mink tagapõhast om Võhandu (Võu) jõõ pühästpidämine. Tuu kottalõ võõse Sibul saiaq teedüst Veske 1884. a. artiklist, kos lövvüs ka jõõnimi Võhu (Valk 2013: 12-13). Jutu päätegeläne Võhu om Sibulal ütte köödet pseudomüüdistüst tutva Taaraga ja rahvalaula Äioga (Sibula kirapildin Äijo; Äio nimme om löüdäq ka Räpinä rahvalaalan, näütüses EKMS 8° 4, 24/5 (7)). Nimetädäs viil Ukut, kiä muusiän om olõman Sibula kodokandi rahvamälehtüsen (Valk 2013: 21–27). Kõõgi Sibula luuduidõ laula tegeläseq tulõvaq ette ka timä jutun vai omaq jututegeläisiga märtsengi vaihõkkõrran. Nii om katõ laalu („Liugu“ ja „Kalõvipoig“) tegeläseq Liugu, kelle „taadikõsõst“ om Taivas (Taara?). Timäga umakõrda putus kokko Kalõvipoig, kedä mälehtädäs ka ikulaalun „Võhu vette viieti“ ütten Võhuga. Tõõsist eräle saisvaq „Russi Papa“ jutu tegeläseq, kiä võõvaq kõik ollaq Sibula luudu. Jutt sais „Võhu-korpusõst“ lahun ka tuu poolõst, et om tuudu aoluun ligembäle. Ütine om õnnõ tegeläisi köödüs Võhandu jõõga.

Leelolaula luumise man om Sibul läbi pruumnu mitmit žanre. Pakussi sisu ja vormi perrä näütüses järgmäst jagamist: märgotamine katõkõnnõ kujol („Võhu“ II, „Kalõvipoig“) vai hindäette („Illos igä“), palvus („Võhu“ I), ikulaul („Võhu vette viieti“), lüroepika („Liugu“). „Äijo“ võissi ollaq oppusõ- vai tarkusõsalm, „Vihma näe es viiel aastal“ innemb lühkene eepiline laul, jutu „Sõatarõ’ ja taevaskua“ sisse pant Ruusalinda kuulutus jälq inämb lüüriline.

Sakõstõ ei piäq Sibul kinniq leelo värsimõõdust: ei Kreutzwaldi „kalõvipojavärsist“ ega lõunõestilidsest rõhulidsebast värsimõõdust (neede kottalõ kaeq: Sarv 2008). Ummõtõgi kand Sibula hindäluuduid laula kinmäst rütmitunnõq, miä lask noid lukõq nigu vabavärsin luulõtuisi. Aga nigu leelon iks, om siin olõman ederiim ja rööbite sõnasäädmine (parallelism), olõ-i ka üle mitma värsi juuskvit lausit vai vaihõlõtsusatusi kõrvallausit, nigu om „Kalõvipojan“. Külh omaq rahvaleelolõ võõraq Sibulal ettetulõvaq pikembäq sõnamõistuisi märgotusõq, miä tõtõstõ „Kalõvipoiga“ miilde tulõtasõq.

Mõotusõq ja umamuud Sibula luudun

Kiä omaq olnu Sibula mõotajaq neede jutta ja laula luumise man? Ku kaemõ Sibula luudut kõrvusi Esti müüdilidse kifavaraga, sõs lövväme ütist nii Kreutzwaldi „Kalõvipojaga“ ku Eiseni pseudümüütliidsi juttaga, miä ummakõrda omaq saanu mõotust Faehlmannist (Tedre 1994). Joba 1882 oll' Eisenil vällä ant „Esiwanemate warandus“, miä kinmähe om Sibulalõ tutva olnu, ja 1883 – „Endise põlve pärandus“. Pakussi, et proosan om Sibul üle võtnu nimelt Eiseni kirotamisviie. Ku lukõq Eiseni jutussit ja sinnäq kõrvalõ Sibula ummi, sõs paistus vällä, et lausidõ takti ja ederiimi tarvitamise poolõst lääväq stiiliq küländ ütte. Müüdaminnen nimetäs Sibul uman jutun „Sõatarõ' ja taevaskua“ Eisenilt peri luku Peipast ja Rannapurast (Eisen 1882: 7–14)“. „Kalõvipojast“ võõvaq ollaq üle võõtu mõnõq tegeläseq: jummal' Taara, sõnomatuuja Siur (Kreutzwaldil Siuru) ja kangõlanõ Kalõvipoig (laalun „Võhu vette viieti“ nime all Kallõv). A näütäs nii, et Sibul olõ-i tahtnu ummi iinkäüjide päält mahaq kirotadaq. Innemb om timä luudun tundaq tahtmist tõstaq Kreutzwaldi põháesti „Kalõvipoja“ kõrvalõ ka umakandi lugu. Toda inämb, et jutuq ja laaluq omaq kirja pantu rikkan umakandi võro keelen. Kreutzwaldi „Kalõvipoja“ tegemiisist om Võromaa pia vällä jäänü. Õnõ viimäse luu sõatapõluisi peetäs säälkandin (om nimetet ka Võhandut) ja Võromaa piirile, Koiva viirde, kakk Kalõvipoig hinnäst sõs, ku om kuningavõõmü käest annu. Nii om sõs Sibul täütü tühävõitu kotussõ Kreutzwaldi eeposõ „maakaardi“ pääl.

Eräle tähelepanmist tahtvaq Liugu-tegeläsega laaluq („Liugu“, „Kalõvipoig“): kas om sääal Eiseni vai Kreutzwaldi mõio? Eisenil om jutus „Linnutee“⁷ (Eisen 1883: 15–21), kos päätegeläne, Vanataadi tütar Lindu, põlg ärq taivadsõq kosilasõq. Liugu ütles Kalõvipojalõ (kah nigu kosilasõlõ) uma esä kottalõ: „Taivas om mu taadikõnõ.“ Ilma Eiseni Lindut tiidmäda võissi tuud muudõ pitäq õnnõ ümbreütlemisest vaenõlats-olõmise kottalõ. Või-ollaq tunistas Lindu-luu püsümist Sibula meelen ka tuu, et „Liugu“-laalu takastpuult tõõsõn rian sais: „Lindu ragi siiä' ravvast liina...“

⁷ Ü. Tedre perrä (KK 1994/6, 338 (märgüs)) „Tähemõrsja“ laalu tävven-det ümbreseletüs.

Midä ots Liugu põhamaalt? Paistus, nigu elässi säääl timä kosilanõ, kelle tarõ tä peräkõrd löüdki üles. Siin nigu olõssi ütist Eiseni Linduga, kiä võtt vasta virmaliisi kośaq, ja ku tälle perrä ei tuldaq, sõs taht esiq minnāq põhamaalõ kosilaisi üles otsma. A Lindul olõ-i siivo, tä hoobis tõstõtas Vanaesä käsü pääle taivahe. „Kalõvipoja“ tegeläsel Siurul (Taara tütre; kq „Kalevipoeg“, 20. lugu) jälq omavaq siivoq, a timä lindas külq põhja, külq lõunõhe ja kaes maailma, mitte ei otsiq elokotust ega eloseldsilist. Nii et ku Kreutzwaldi ja Eiseni motiiviq omaki olnu virgutajast, sõs ter- vet „Liugu“-laalu käüki ei olõq Sibul joht laañanu. Sama lugu om „Kalõvipoja“-laaluga, miä om katõkõnõq Liugu ja Kalõvipoja vaihõl (umbõs nigu Kalõvipoja ja Saarõ näio vaihõl Kreutzwaldi eeposõn), a sisu poolõst jääse küländ segätsest. Liugu ei tahaq Kalõvipoja hellämist, a Kalõvipoig vastas tälle targutamisega, minkast om rassõ arvo saiaq. Vastussõn olõssi nigu lubamist, et tä näiot ei putuq, aga ka käkitüt erootikat ja märnegi pimehüse ja valgusõ dialektika.

Umaette saijsa jutu „Russi pappa“ mõotajast pakussi viil 1883. a. ilmunut Peeter Südda raamatut „Väikene vana varanduse vakk ehk Saaremaa vägimees Suur Tõll“. Eisen seletäs uman uurmisen Suurõ Tõllu kottalõ, et Südda raamatu perrä kand vägimiis umma maaharaotut pääd kangla all (Eisen 1927: 80), ja ka Russi-papa tege inne surma tuudsamma.

Sibul ja võro kirāndus

Märne võissi ollaq Sibula Jaani (nigu timmä tahassi kodotsõlt kut- suq) kotus võro kirāndusõn? Mart Velsker kirotas „Võro kirān- dusõ kujonõmisluun“ 19. ja 20. aastagasaa vaehtusõ võro kirān- dusõ kottalõ: „hakkab vägisi kujunema ettekujutus, et võru kir- jandusega tegelemine muutus sel ajal rahvalaulikute, folkloristi- de, pööraste revolutsionääride ja külähullude pärusmaaks“ (Vels- ker 2021: 20). Kuis sünnüs särtsehe seltskonda Sibul? Tarto toht- riq olliq tä meelegaigõst tunistanu (Kitvel 2017: 28-29) ja ildampa sai timäst ka „pööräline revolutsionäär.“ Ka rahvaperändüsega oll' täl kinmäs kokkoputmine. Jääse üle viil silmätāq, mink poolõst tä kirātüüq ummamuudo omaq.

Võromaa rahvaluulõkorjajaq (nigu Esti umaq laembalki) omaq siin-säääl iks tarvitanu müstifikatsiuni (näütusest pakk ka August Sibul vällä üte Kalõvipoja-laalu: ERA: EÜS VIII 170 (52)), a nii lajalist umakandi müüdistüt nii mitman žanrin ma kinkalgi tōõsõl olõ-i löüdnü. Ei tiiäq tōõsil olõvat olnu ka suunt luvvaq umakiilset leelovormin luulõt. Näütusest Märt Siipen (1846-1917), Eiseni tähtsä korrõspondent Rõugu kihkonnast (peri sõski Mulgimaalt), om kirotanu pikembä ederiimilidse luulõtusõ „Lugulaul“, a tuu olõ-i joht lõunõestikiilne ja om stiili poolõst ligemb hoobis „Kalõvipojalõ“ (Kikas 2015).

Tuu, et lugu vai laul pakutas vällä ku kinkagi tōõsõ luudu („vanast käsikirjast“) vai rahvasuust saadu, om ollu harilik ka kirandusõn. Romantismi valmistusao kuulsa näädüs omaq „Ossiani laaluq“, midä James Macpherson (1736–1796) üteli ollõv löüdnüq nii rahvasuust ku vanost papõridest. Ku võttaq ligembäst aost ja ruumist, sõs tuu, midä Kreutzwald hindä kofatuisi seto laula pähäq Neusile saat, om periselt tä hindä luud kraam. Ja peräkõrd om tä nii „Kalõvioja“ alosmatõrjaali ku „Kalõvipoiga“ hinnäst tahtnu näädätäq ku õigõt rahvaluulõt (Annist 1936). Ka Sibul toosõ rahvasuu kõrval mängo „esivanemate kirjad“. Tä nigu annassi tuuga mõistaq, et säääl või ollaq alalõ viil vanõmbat teedüst, midä rahvas ei pruugiq inämb mälehtädäq. Niisamadõ piässi Sibula hää võro kiil panma lugõjat uskma, et tegemist omgi rahvaluulõga. Nigu näime, om Sibula saadõtisen mito umakandi rahvalaulu, pääle tuu viil laula ja jutta, kos rahvaluulõst peri motiiviq omaq kokko siätü Sibula hindä luuduisiga.

Nii nigu näütusest Kreutzwald om pruumnu leelovärsi vormin edesi andaq säräst elotarkust vai filosoofiat, midä vanast rahvalaalust löüdüq ei olõq, nii pruum tuud paarin laalun tetäq ka Sibul. Nuuq mõttõq, midä tä vällä taht üldäq, jääväq sõski hämarist. Või-ollaq omaq timmä rõõmustanu hääq ederiimiq ja kujondi, midä tä mõttidõ sõnnasäädmise käägin om löüdnü, ja tä om pannu nuuq kõik laalu sisse. Tuu kottalõ 2 näädüst:

„Päivä tulõõi’ tuulõ tuvvõh
Õdak üö orjamiseh
Tähti taiva tahtõmiseh
Vihma vilu viitemiseh

Võhu om päivä paistõmish
Vihma pilve viitemish
Uku om üö uinumish
Taara tähti tõsõmish
Taara ka mõttõ mõistõmish.“
(„Võhu“ I)

„Arm om elo essütäijä
Häbü om häelmõ häötäijä
Jälge ei jää' järve lainõtõhe
Tähte ei vette veerevähe. -
Üöl omma katõ' kasulatsõ'.
Üts om pümmeh pelgämätä
Tõõne valgõst varjamata
Noil omma' tüö' miä tegemätä
Mõttõ tie'ki' tiidemätä.“
(„Võhu“ II)

Paistus, nigu tahassi Sibul hinnäst usutavambast tetäq viil üte viguriga, miä olõ-i ilokirändüsele (kasvai Kreutzwaldile) võõras: pakkuq vällä tunmada „vana“ sõna ja andaq ka tollõ tähendus. Tä tarvitab katõn laalun sõnna „varaja“ ja and umaette sõnaseletüsen (ERA: H III 11, 776) teedäq, et tuu tähendäs 'vana Eesti neijude Mõrsja riie'⁸. Ummõtõgi ei lövväq mi sedä sõnna ütestki muust Võromaa rahvalaalust ega ka esti rahvakiili sõnaraamatist (Väike murdesõnastik, Eesti murrete sõnaraamat). Külq om sõna olõman hoobis iinpuulnimetedün laalun, mille om Hurdalõ (a pallõ ildampa) saatnu Suurkask. Sääal om rida: „vasarat varaja vainolta“. Kas om Sibul kostõgi (mõnõst laalust?) kuultulõ sõnalõ tähenduse esiq vällä mõtõlnu ja võtnu tuud (või-ollaq hoobis võlssi kuultut) sõnna ildampa ka üten hindä luudun laalun pruukiq?

Võro keele juunt hoit Sibul niivõrd kinmähe, et tarvitab näütüesest ilma *d*-helütä *us*-liidet („hääüs“, „pühäüs“, „vagaus“; üte kotussõ pääl külq „häädüse“ 'voorused'). Veedüq om täl sõnno, midä võissi pitäq umatettüist („uinuline“ 'unenäoline?', „vattu-

⁸ Siin ja edespite omaq ülemäidsi kommõ vaihõl sõnaseletüseq põhjaesti kirakeelen

ma“ ’vahutama’), ja nuuki sünnüseq kokko võro keele säädüsi-ga. Timä võro kiil lätt häste kokko Räpinä kihkonna lõunõosa (säälhulgan kodotsõ Veriora valla) keelega (kq märgüst 2). Önnõ proosapalon om ütsikit sõnno vai grammatiliidsi vorme, miä võis- si ollaq peri Sibula edevanõmbidõ keelest Põlva kihkonna lõunõ- otsast („pümme“, „pümeüs“, lühkene infinitiiv „tänitä“). Arva- taq, et Sibula keeletarvitusõlõ om sõski toest olnu ka tarto kiräkiil, midä timäaigsest kirasõnast viil lukõq sai (kq näütüesest Tõth 36– 54).

Nii sõs om Sibula „Võhu-korpus“ üten paari erälesaisva pala- ga („Illos igä“, „Russi Papa“) üts õge mitmänaoline tükükene võrokiilset loomingut. Miä putus Sibula taktilist proosat vai proosaluulõt, sis tuu man või tähele pandaq, ku rikas om timä võro sõnavara. Eski ilotamine takti ja ederiimiga ja umahussõnno üle- tarvitamine ei rikuq pilti perüs äräq. Sibula luuduin leelolaalan om rito, miä tõmbasõq tähelepanmist ku hääq poetilidseq löüd- miseq. Pantagu tähele särtsit ütlemiisi nigu: „pettüs sääl om per- remeh, / üle kohus kubijah“ („Äijo“); „istõ yks oša ossa pääle, / kastõ haanä haro pääle“ („Võhu“ II). Vai võttaq vaesõ põhamaa pilt „Liugu“ laalust:

„Hangõ’ sääl mäe harni
Suvi om sääl viil sündümätä
Pallav päiv sääl paistõmata
Sääl omma puu’ki kiä purõlõsõ
Haanäa’ki kiä halvastõ elässe“

Ilosit kujondit om ka proosaluulõn: „ku’ sõa ratta’ rahuh el- livä“ („Sõatarõ’ ja taevaskua“; „sõa ratta“ ’vaenuvanker’); „kuu jäi kullõma, tähe kari kaema“ („Võhu“).

Võõme külq kahitsõdaq, et noorõ kiramehe luudulõ tulõ es tävvendüst, miä olõssi võro kirandusõlõ huugu annuq; a üteliisi näeme siist, kuis võro kõnnõkeele (ja vast ka tarto kirakeele) sõnavara laske sünnütädäq kiratõid, miä keele rikkusõ poolõst jää ei mahaq tollõaigsen talna kirakeelen luuduist peräromantiliidsist jutast ja värsest.

Tarvitõit kirandus

- Annist (Anni), August 1936:** *F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“.* II osa: „Kalevipoja“ saamislugu. Tartu. – Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused. B. Humaniora XXXIII.
- Eesti murrete sõnaraamat:** <http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html> (08.05.2012).
- Eesti regilaulude andmebaas:** <https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>? (24.10.2022).
- Eisen, Matthias Johann 1882:** *Esiwanemate warandus: Kohalised Eesti muinasjutud. I. anne.* Tartu : Schnakenburg. – Eesti Rahva-Biblioteek 15.
- Eisen, Matthias Johann 1883:** *Endise põlwe pärandus. Esimene anne.* Tartu: Schnakenburg. – Eesti Rahva-Biblioteek 21.
- Eisen, Matthias Johann 1919:** *Eesti mütolooia.* Tartu: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatu-kauplus.
- Eisen, Matthias Johann 1927:** *Tõll ja ta sugu.* Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Hurt, Jakob 1888:** *Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele.* – Olevik, 22.02.1888.
- Hurt, Jakob 1888:** *Kolmas aruanne Eesti vana vara korjamisest ja keelemurrete uurimisest.* – Olevik, 28.04.1888.
- Hurt, Jakob 1888:** *Seitsmesteistkümmnes aruanne Eesti vana vara korjamisest ja keelemurrete uurimisest.* – Postimees, 01.12.1888.
- Hurt, Jakob 1905:** *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega. Tõine köide.* Helsingi: Soome Kirjanduse Selts; võrgun: <https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/setu/laul/laul2/>
- Kaarheit, Salme 1953:** *Räpina kihelkonna Veriora valla murdekogumise päevik.* Käsikiri Eesti Keele Instituudi arhiivin (kotsussõjuhatas ES P321).
- Keem, Hella; Käsi, Inge 2002:** *Võru murde tekstid.* Tallinn: Eesti Keele Instituut. – Eesti murded 6.
- Kikas, Katre 2005:** *Järvamaalastest eestlaseni ja tagasi: H. A. Schultsi allikakäsitlusest.* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum – Aega otsimas. Pro Folkloristica XII, lk 51–66.

- Kikas, Katre 2015:** *Mis kuulsin rahva suust se panin kirja... Mõlder Märt Siipseni kirjalikust pärandist.* Tartu: Tartu Ülikool. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIII-XIV (2013-2014), lk 33–53.
- Kitvel, Toivo 2017:** *Kolm nime - üks mees: lugu Verioralt pärit kirjanikust, kes Atlandi tagant Eesti vabariiki toetas.* Tallinn: Külim.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1961:** *Kalevipoeg. 1. [kd.]: tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1963:** *Kalevipoeg. 2. [kd.]: tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lõuna-Eesti pärimuse portaal:** <https://www.folklore.ee/lepp/> (24.10.2022).
- Masing, Uku 1995:** *Eesti usund.* Tartu: Ilmamaa.
- Runoregi:** <http://runoregi.rahtiapp.fi/>
- Saaga:** <https://www.ra.ee/dgs/explorer.php>
- Sarv, Mari 2008:** *Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooni-protsessis.* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus. – Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetised 26.
- Tedre, Ülo 1994:** *M. J. Eiseni tee folkloristikasse (I).* – Keel ja Kirjandus nr 6, lk 335–345.
- Tóth, Szilárd Tibor 2019:** *Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutslaffi grammatikast (1648) „Kodolaste raamatuni“ (1913).* Tallinn: Tallinna Ülikool. – Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid.
- Valk, Heiki 2013:** *Püha Võhandu rahvausundis ja -pärimuses.* Tartu. Õpetatud Eesti Selts. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2013. <https://oes.ut.ee/wp-content/uploads/Valk1.pdf> (08.05.2012).
- Velsker, Mart 2021:** *Võru kirjanduse kujunemislugu.* <https://wi.ee/wp-content/uploads/2021/09/kirjanduslugu.pdf> (08.05.2022).
- Viidalepp, Richard 1982:** *Jakob Hurt ja Hans Anton Schultz.* – Keel ja Kirjandus nr 5, lk 252–261.
- Väike murdesõnastik:** <http://www.eki.ee/dict/vms> (08.05.2012).

Urmas Kalla: Võhu lood ja laulud – Jaan Sibula võrukeelne vastus eesti rahvusromantismile

Jaan (Johannes) Si(b)bul (hilisem pseudonüüm Ivan Narodny) (1869–1953) on noorpõlves (aastail 1888–1889) saatnud Jakob Hurdale regivärsilisi laule ja proosaluulevormis jutte, mis on tema poolt välja pakutud ehtsa rahvapärimsena. Kui neid saadeti liigemalt uurida, siis selgub, et ehtsate rahvalaulude kõrval on selliseid, mida Sibul on täiendanud enda poolt loodud ridadega, ja teisi, mis on puhtalt tema looming. Juttudes on kokku segatud Võromaa kohamuistendid ja Sibula enda loodud taust – selline „müüdistik“, kus on kõrvuti rahvausundist või kirjandusest pärit tegelased (Taara, Uku, Äijo) ja Sibula fantaasiast sündinud kujud (Võhu, Ruusalinda, Liugu). Peategelaseks on tõstetud Võhu, Taara kasupoeg, kes kannab peaagu sama nime nagu läbi Räpinä kihelkonna voolav püha Võu (Võhandu) jõgigi. Ühes laulus kohtame ka Kalevipoega, ühes jutus on nimetatud tegelasi M. J. Eiseni raamatust „Esivanemate varandus“. Kui vaadelda Sibula omaloomingut kui tervikut, siis on tunda soovi luua Kreutzwaldi eepose ja Eiseni juttude kõrvale omakandi lugu, mis tugineks küll eelkäijatele ja laenaks nende vormivõtteid, kuid poleks nende pealt maha kirjutatud; seda enam, et lood ja laulud on kirja pandud rikkas omakandi võru keeles. Soov on jäänud küll sinnapaika ja Sibula kirjatööd on pöördunud teistele radadele, kuid tema rahvaluulejäljendused väärivad tähelepanu kui varase võrukeelse kirjanduse näited.

Tähüssõnaq: Ivan Narodny, võro kirändüs, võro leelo (regivärss), pühä Võhandu, kotussõjutuq, pseudomütoloogia, Matthias Johann Eisen, Jakob Hurt

Märksõnad: Ivan Narodny, võru kirjandus, võru leelo (regivärss), pühä Võhandu, kohajutud, pseudomütoloogia, Matthias Johann Eisen, Jakob Hurt

Urmas Kalla: Võhu tales and songs – Jaan Sibul’s answer in Võro to Estonian national romanticism

Jaan (Johannees) Si(b)bul (subsequent pseudonym Ivan Narodny) (1869–1953) has sent in his youth (in the years 1888-1889) to Jakob Hurt runo songs and tales in the form of prose poetry, which he presented as genuine folk tradition. On closer inspection of these sent pieces, it appears that besides genuine folk songs, there are songs, which Sibul has supplemented with lines created by himself, and some that are entirely his work. The place myths of Võromaa and the background created by Sibul himself have been mixed in the tales – a “mythology” where characters from the folk belief or literature (Taara, Uku, Äijo) exist side by side with persons arisen from the fantasy of Sibul (Võhu, Ruusalinda, Liugu). Võhu, Taara’s stepson who bears almost the same name as the sacred Võu (Võhandu) river that flows through the Rāpina parish, has been made the protagonist. In one of the songs, we also meet Kalevipoeg, in one of the tales, characters from M. J. Eisen’s book “The Forefathers’ Treasure” have been referred to. Looking at Sibul’s own creation as a whole, one can see his wish to create a local tale to side with Kreutzwald’s epic and Eisen’s tales, which would be based on the predecessors and borrow their methods form-wise, but would not copy them; especially considering that the tales and songs have been written in the rich local Võro language. Although this wish was left there and Sibul’s writings took other directions, his imitations of folklore deserve attention as examples of early Võro literature.

Keywords: Ivan Narodny, Võro literature, Võro runo song, holy Võhandu, tales of places, pseudo mythology, Matthias Johann Eisen, Jakob Hurt

Urmas Kalla
Võro Instituut
Tarto huulits 48
65609 Võro
urmas.kalla@wi.ee

Lisa⁹

Õigõq rahvalaaluq

H III 11, 785 (2) > Rápina khk., Veriora v. - Johannes Sibul
(1888)

Hummogu

(Rápina murdes)

Tulli üles hummolgkula
Varra iks inne valgõ'õta
Mia mull tüö edimäne?
Sorrõ hiussõ sugimine
Käppe jala kangmine
Ala känge auu jala'
Pääle känge päävä jala'
Lätsi mõtsa kõndimahe
Hummolkuhe hulgimahe
Näije kaara kasuvad
Hellä herne häitsevad
Karksi sisse kakkumahe
Kakki põllu kaunis
Kidsi põllu kiriväs
Panni helme' kivi pääle
Kaala raha kannu pääle
Tulle varas varikust
Võtt' iks helme' kivi päält
Kaala raha kannu päält
Kahõo kaunist kaalarahast
Suurõmb varga vaesusõst

⁹ „Lisan“ omaq tekstiq antu Sibula kiraviien, õnnõ „w“ asõmõlõ om pant „v“. Lättenäütämiseq omaq särtseq, nigu and „Eesti regilaulude andmebaas“. Nulkkammõrdõn om pakut segätsehe kirotõduidõ synno võõmalikkõ varianté. *Autori märgüs.*

Vaeselatsõ laul

Imäkene armakene
Esäkene kallikene
Jätid maaha maräa suuru
Põrmatulõ põlvõ korgu
Es iks mõista putru süvvä
Es iks mõista taari juvva
Seije pudru puistsi puohu
Jõie taari kaltsi kaala
Tulõ üles imäkene
Tulõ üles esäkene
Tulõ ütes tunnis üles
Astu utes aastajas! -
Ei või tõusta tütrekene
Muld mul all muld mul pääl
Muro mul kasvas mulla pääl
Aro hain jo havva pääl
Sini lilli silmä pääl
Kullerkupu' kulmu pääl
Tõuse tõuse imäkene
Tõuse tõuse esäkene
Muro ma sööda mullikale
Aro haina härjätele
Sini lilli lehmätele
Kuller kupu lammastele
Ei või tõusta tütrekene
Manast tulla maräakenõ
Kos ma istu sääl ma ikõ
Kos ma saisa saina' likõ'!
Kül saa küla karäa juvva
Valla varsu oijutella! -
Imäkene armakene
Esäkene kallikõnõ
Võinu' minno vette viiä'
Võinu' minno kaivo kanda. -

Tütrekene kallikõnõ
Kuis vei ma vette uma vere
Kuis kanni ma kaivo uma kannõtu!
"Es kül külä minno näe'
Es kül külä minno tiija'
Kas ma kasvi kadastikuh
Vai ka kõivo mõtsa siseh
Kui ma nüüd sis suurõs saije
Kül sis külä minno nägi
Kül sis külä minno tiese
Tõuse tõuse imäkene
Tõuse tõuse esäkene
Tõuse mu pääda päsemähe
Tõuse mu silmi silimähe
Anni vakka valmistama
Kirstu kaanta kinnitämä"
Jummal su pääda päseku
Jummal su silmi siliku
Anni vakka valmistagu
Kirstu kaanta kinnitägu
Liivah makka lina tekij
Havvah makka hamme tekij
Selle poisi minno põlgva
Selle naase minno naarva
Et mul põll ol pakõline
Hamõh ol mul halvost linost.

H II 32, 950/1 (2) < Räpina khk. - J. Sibbul (1889)

Koõsalaul

Velekene noorõkõnõ
Kui läät naista kosjumalõ
Kutsu minno kosimahe
Ma tunne varsti tuima näijo.
Tuimal tutt om otsa ieh
Laisal laja' laba jala'

Vedeläl vüö madalah
Kuräal musta' silmä kolmu'
Tigõtal no' nina terräv
Velekene noorekõnõ
Läke sinnä' talole mi'
Kon om kolmi noorikida
Üts ol pikkäle pingi pääl
Tõnõ laja lavva pääl
Kolmas kunot kumo pääl
Velekene noorekene
Läke sinnä' talole mi'
Kon om kolmi pere näijot
Üts tulle tarrõ kussi kulpi
Tõnõ tulle tarrõ panni patta
Kolmas tulle maitsis suola
Velekene noorekõnõ
Läke sinnä' talole mi'
Kon om kolmi näidsikida
Üts iks olle vetta toomah
Tõnõ olle puije peräh
Kolmas tulle lauda manta
Velekene noorekene
Võta sedä näijokesta
Kes iks tulle lauda manta.

H II 32, 954/5 (5) < Räpina khk. - J. Sibbul (1889)

Sõa laul

Sõvva laiva jõvva laiva
Kunas nuo' laiva' saisma jäävä?
Sallo¹⁰ laiva' saisma jäävä?! -
Oh sa versti veneläne
Las ma kae kodo poolõ
Kes sääl kottoh kündinessi?

¹⁰ Saar Peipsis Võhandu suus

Kündinessi kõndinessi
Liivakula liikunõssi?
Veli kottoh kündinessi
Liivakula liikunessi.
Velekene helläkene
Lunasta mo sõast vällä!
Minkas ma so lunasta?
Sull om kottoh kolmi ruunõ
Üts iks anna muo pääl vällä
Tõnõ anna tõlgujallõ
Kolmas vasta kostijalle
Ku' sa iks ei anna' muo pääl vällä
Üts kül sis saagu susi süömä
Tõnõ saagu sullõ jäämä
Kolmas saagu ärä koolma -
Seo om sõitja sõa ruuna
Taa jäl vele verevaiva
Tuo inne kulda kodo kosti.

H II 32, 955/6 (6) < Räpina khk. - J. Sibbul (1889)

Vaesõ latsõ laul

Näge võõras tulõvata
Nurmõ otsah olõvata
Tulle kül iks kodo suurõ süöjä
Neläntiku meelähtäijä
Poolõ pätsi poolõntaija
Panni ta iks pingi pimehehe
Pangi ta pani valgõhe
Pangi' ku tinasta tettü'
Vitsa ku vasõsta valõtu'
Mõttõl no' jo näijo maaha istu
Ega kül näijo maaha istu'
Mul no' vesi kavvõst kanda
Kivi küle alta kiskomine
Mäe küle alta kandõmine

Nägi no vihas vele naane
Liia kuri lellänaane
Haari timä kivi kesältagi
Haari halo vanijalta
Keeraht ta mulle keset päädä
Lasi ta mullo lagipäähä
Veri ta iks vällä veerässiki
Kos ta no sääлта veerässiki?
Valgõhe hammõhe,
Kos ta sääлта veerassiki?
Puutõhe punatsõhe,
Kos ta no sääлта veerässiki?
Kõrikahe veeritsehe,
Kos ta no sääлта veerässiki?
Kulla no kängä kondsa sisse.
Kos ta no sääлта veerässiki?
Esä no hellä morolõgi.
Miä jo sinnä' pääle kasvi?
Pühä püdse kõllõ kõivo
Kiä võttis maasta pühä püdse
Tuod vei pilv no Pihkõvahe
Kandõlas no Kaali maalõ.

Räpinä murdõh kirotõd
Rahvalooming siät umaluuduga

H II 32, 945/7 (1) < Rápina khk. - J. Sibbul (1889)

Sõatarõ' ja taevaskua'

Palo vallah Süvähavva külä kottal Võhandu veereh om inämbiste kogoni kokko sadanu sõatarõ saina'. Edimält viil ku' sõa ratta' rahuh ellivä', ehitivä Võhandu pervi pereka külä' ja perekonna'. Koh nüüd korgõ' taivaskua' ja sügävä' sõatarõ' saisva', kasvi' sis sille' puu' ja puhmu', kelle ala pühä Võhule ohvrid tuudi. Koh nüüd Tambla ja Vagola järve' vattusõ', kasvi tuul aol kanarik ja kastõhain. Ruusalinda, kadonu' Võhu kasutõtär maanu' tuul aol vao pääl väsümust. Säält tulnu' perituult ilmadu pimme' pilve'.

Kaarna jäl' kaenu' kastõhainast ni' tänitänü: Kasutütär, kasutütär vago om valgõ! Kasu tütär kaenu' pimme' pilve' inne olnu valgõ vao kottal – jäänü' jälki' magama. Kaarna kaenu', tahtnu' küll viil tänita' a' nännü' et vii-vaamü jo vihah vihõlnu' ni' hõõganu' tagomatsõ pilvele: „Tambla tambla tagane Vagola vaos pääle!“ Tuust saani jäänüki' Tambla ni Vagola järvis pühä Võhandu vangih hoitjis. Ruusalinda tõsnu' kül' viil Vagolah vii pääle kullah hilkavide hiustõga; a' vaonu' jäl' valusalt vii-vaamõ käte vahelõ. Alati tuulsamal aol tulõ kasutütär ööse kuuvalgõh Vagolast kaema kas Võhandu viil vangih om. Paari kõrra jo meelütännü' mehe' tõsõ pettuse viisi vii alt vällä, et Võhandu om vangipõlvõst vallalõ. Kasutütär tõsnu' üles, kaenu' et kõik viil om vihatsõh vangipõlvõh, ni vaonu laultõh Vagolahõ tagasi: -

Ei minno pettä' pere poiga
Ei minno pettä' pere tütär
Pettä ei' vällä perve pääle
Vii ei' vällä vanijalta
Ilmah mull ei ole immä
Elo sieh mull umma essä!
Sõvva sõda veere verda
Sõvvas sõda sijä saardõ
Veeres verda sijä vette
Veeres et vesi lääsvereväs
Võhandu all saas võidijas
Sisap mull muutus musta põlvõ
Otsa saas sis oräa põlve
Sisap ma otsis oro' läbi
Sisap kaes ma kaivo' läbi
Kas om vara vielä varõoh
Uhke kirstu unõhtusõh

Tuust aost ei tulõ inämb Ruusalinda Vagola alta päävävalgõhe. Timä elänü' paetsõ kooba seeh Rääsnä külä kottal, koh nüüdegi raudpeepele' ja osa varandust vafoh olõvad. Pääle tuu ku Vagola ja Tambla olli' tulnu' olle kah kuninga tütär Rannapura põhia nõia Peipia sälgä likõ liniku laotanü nii et pühä Võhandu hoobis katsi vaelide vangipõlvõ saie. Järvi võõras vesi segäs hindä pühä

Võhanduga ja kakk kallastõ külest ilosa' puu' ja puhmu', mäe' ja luha' maaha. Ruusalinda nimme om väikene Ruusa mõisa inne viil Võhandu veereh meeleh hoitnu'. Viira mõisa man om viil süld viis-kuus kumõra' sõatarõ saina' korgõh; lagi om inne sisse sadanu'. Säääl elänü „suurõ sõa“ aigu kuus perekonda kuuh kolm aastaiga. Tõnõ sõatarõ om Süvähavva küläst mõni vago mäele poolõ. Mõlõmbide sõatarri läbi juusk läte, kost siseh eläjä' sis vett saiva'. Noodõ sõatarri kottal omma' kolmõ' kääpä'. Üte' üteldäs Rootsi, tõsõ Venne, kolmada' Eestlāsil ollõv. Ütest kääpäst kääväd iks pööripäävä üüsed halli särgiga ilma päätä' inemine vällä. Mõni verst kääpist kavvõmbah om Sillaotsa palo. Keset pallo om nüüd viil üts perätü jämme pedäjäkand, kiä aasta kolmõkümne iist olõvat viil kasunu'. Kannu mant olõvat iks õdagide õigõ' sakõst oigamist kuult. Halli mäntliga miis minevad sis õkva tuu kannu mano; ikvat alati ütäl aol hummokutsõ aoni' säääl. Küsüvat sis umma päääd perrä ja minevad jälki, ku kiäki ei vasta, kääpähe tagasi.

H II 32, 951/2 (3) < Räpina khk. - J. Sibbul (1889) tüübinimed kontrollimata

Näeme kaeme

On ära rikutud, ei kõlba trükki.

Näeme kaeme näeme kaeme
Kas om moro puista puhas
Puista puhas lastast lakõ
Aadäa tieda aganita.
Sis om näijo poosäst puhas
Poosäst puhas lastast lakõ
Aadäa tieda asõmõta
Olõi kõndnu kõlgusõhe
Ajanu' tied aganiku
Om iks kulda kõnõlnu
Hõpõ eita elänü'
Om iks marsnu maranahe

Targa liina tammistuhe
Puhta küla puiestiku
Toda võit nättä näijokõsõh
Toda võit kaija kallikõsõh

H II 32, 959/60 (7) < Rápina khk. - J. Sibbul (J. Talune)
(1889)

Näijole

Vana rahva laul. Rápina murdes.

Näijokene noorekene,
Kui lääd kottost kõndimahe
Hummokuhe hulgimahe. -
Käigul om kumme käänatust
Tiel omma tuule tiidemätä!
Võtta piitska pihussa
Vasarad varaja varole:
Tule pois sinno puttunõma,
Võõras tielta toukanema,
Naise mies sinno narrima,
Küla kelmi kiusama.
Pea sys piitska peossa
Vasarad võtta varajalt:
Puttujale pane pihta müödä,
Narrijale nakko müödä;
Kelmi kintsu kriimusta;
Et ei näe säitsmel nädalel
Kuule õi', kuvvel aastajal;
Et jääs mättäle mädänemä
Häbül hainalõ hallitama.
Sõs ei tõsõ piigal pillikest
Kahitsuse kurvastusi,
Lillel om sys viil lõhnamista
Kui omma häelmü häönemätä!
Hain om sys nägus närtsümäta,

Kui om kaarih kuijomata;
Aga näijol noorõkõsõl,
Sys om silma solkimata
Armum nurme närtsümätä;
Kui om poisist puttumatta,
Kalli käesta kaetamata,
Mehega mättal magamata.

H III 11, 771/2 (1) < Räpina khk., Veriora v. Johannes Sibul
(1888)

Näiokene noorekene

(Räpina murdes)

Näijokene noorekene
Kui lääd kottost kõndima
Käigul om kümme käänatust
Tiel omma tuule tiedemäta
Võtta piitska peossõ
Vasarad varaja varole
Tulõ pois sinno puutunõma
Võõras tielta toukanõma
Naase mies sinno narrima
Külä kelmi kiusama
Piä sõs piitska peoh
Võtta vasarad varajalt
Puttujale panõ pihta pitteh
Narrijallõ näko müödä
Kelmi kintso kriimusta
Et ei näe säitsmel nädälil
Kuulõ'õi kuvvõl aastajal
Et jääs mättäle mädänemä
Häbül hainalõ hallitama
Sys ei tõsõ piigal pillikest
Kahitsusõ kurvastusi
Mängost mõrodad mälehtüst

Hain om sõs nägus närtsümätä
Kui om kaarih kuiomata
Päivä om sys pallav paistanõma
Kui om pilvist paotamata
Lillel om sõs viil lõhnamista
Kui omma häelmü häödümätä
Aga neitsil noorekesel
Sõs om silmä solkimata
Armumurmõ närtsümätä
Kui om poisist puttumata
Kalli käesta kaetamata
Huuli võõrast vaotamata
Mehega mättäl magamata
Sõs ei tuulõs tühja tuhinat
Käiguh kahjo kahinad.

H III 11, 794/6 < Rāpina khk., Veriora v. - Johannes Sibul (1888)

Russi papp

(Rahva suust.)

Hädä olle inemise sugu ilmast inämbäst häötännü; perrä jäänü' sugu elli pelüh laanõ pümeüseh riismise ja sya rüövmise peräst.

Sääl tulle õnnõ tuulõ tuvõh põhäa puolt suur syah sõdija vihas võiduh vidäjä – Russi papp – Papp russ'. Igime järve veereh olle illos elo maja. Võhandu veereh vasitsite väräjite takkah vainu viha varõo paik. Vana hõppõ hiiroh hiusõh tähe tark Praalu elli paar pini kuormat – Harak-liinast Russi papa elo paigast kavvõmpah – Kyah – kivitside kindmite muure takkah.

Tetti Kyah hummogu vasitsid väräjid vallalõ; sys olle Harakliina värävä vahelõ kattõ pinikuorma kaugõhe kuulda. A' tetti Harakliinah ildampa väräjid vallalõ – sys Praalih (Kyah) mägi pauk vasta ynnõ.

Pikkä silla syah, koh kastõ haanäa ladva' vere siest vällä haaru õs kaoti' Russi papp sõdija' edimäst kõrd õnnõ. Päävä sõrm siest viel verist nurmõ viimäst kõrd.

Päälik and armuta vastatsille asõnd nii kavva ojovah vere ojah, ku' kuri käsi uma kihä pääst lühembäs lõigas. Halõstamata vihah haard viel raotu pää üskä Harak-liina umalõ sugulõ võidu tähes tuvõh. Essünü' tielt ynnõ kõrvalõ. Viel viimätseh elo puu viluh seletänu suu võidu synno.

Võu külä kottal om viel korgõ kummõr kalmu kuhilik [kühi-lik?] koh üteltäs – väkkev võidu valitsõija varõoh vahtvad. Hara-kiina asõmõst ei tijä kiäki' inämb kõnõlta. Praalist ynnõ paistva' pikkä' mäe rinna' mustitsõ mälehtüse vahelõ; kiä esi' Palo vallah mõtsa sügäväh varõoh unõhtusõh uinus.

Umaluudu

H II 32, 952/4 (4) < Räpina khk. - J. Sibbul (1889)

Liugu

Liugu lindas et libises,
Lindas et suvi jäi sälätaadõ
Maru haanäa' hango taadõ.
Liugu oll liialt linnanu'
Ülipallõo paenu';
Tulle vasta põhäa varõs
Kavvõ külä kaarnakõnõ.
Liugu sis linnõlt küsümä
Pesitäjilt perimä:
Kohe om paiko pagõjille
Varõopaigos vaivolõ?
Kohe om kottus kosijille
Tarõ põhäa targolõ?
Sinnä no' lindas Liugu lindu
Lindas et mäe' jääsi madalambas
Taiva veere' tasatsõmbas
Hällü jäij kodo häelmihe
Suurdõ orgo ohakihe. -
Linnu' sis liialt seletämä
Üli pallõo pajatama

Üli pallõo paigast paha
Kottusesta liialt kurja:
Sääl omma mäe' kiä kivitse'
Mäe saina' savitsõ'
Varõopaiga' paesta
Külmä om sääl kümni küündride
Hangõ' sääl mäe harääni
Suvi om sääl viel sündümätä
Pallav päiv sääl paistõmata
Sääl omma puu'ki kiä purõlosõ
Haanäa'ki kiä halvastõ elässe
Liugu kuuld kurbõ kuulutuisi
Liialt paha pajatuisi
Ummi mõttid mõõtõlõma:
Uma kõrv om kõnõlõja
Uma silm om seletäijä
Uma käsi kaeja
Tõõne om hain kiä haroline
Tõõne oss kiä ohakine! -
Liugu nakka-es vasta vaidlema
Häälta tühält häötämä
Vaielus om vanno naaste vara
Tülü om tühi tüöriist
Liugu nakkas lindama
Põhää poolõ pakkõma
Lõüse maa madala
Mäe kingo kivitse
Lõüse põhää targa tarõ
Varõo paiga paetsõ
Pae varõoh olõõs paha
Külmäh rieh es riidlõmist
Lindu ragi siijä ravvast liina
Pehmist sulist pesäkest.

H III 11, 774 (2) > Rāpina khk., Veriora v. Johannes Sibul (1888)

Illos igä

(Modernes Fabrikat)¹¹.

Olle meil inne illos igä
Illos igä kenä kasu
Pikkä piono põlvõkõnõ!
Māngu' olli sõs magusamba,
Kāugu' kulda kenembä'.
Sõs olli mõtsa mõõtõmata,
Uma nurmõ nuusimata,
Uma hädüs häönematä. -
Nüüd lät' ilo indsetämä
Kenä kasu kollõtama!
Hädä nüüd om hällüga säläh;
Puudus püttüga puusa pääl!
Hädüs om hädäh häönü;
Vana' viisi' valuh vaonu.
Uma tüö om tegemätä
Uma elo elämätä! –

(Veriora murdõh)

H III 11, 779/81 < Rāpina khk., Veriora v. - Johannes Sibul (1888)

Võhu

(Mustõpõlvõ mälehtüs. Rāpinä murdõh.)

Kavva elli rahvas rijuh ja tülüh tühju asju peräst. Egah hāmārüseh
olli' hädä'; egah viluh viletsüse'.

¹¹ J. Hurda kirjutatud märkus.

Taara nägi taivast rahva rahutust ja vigaliisi viletsüst. Kuulde kurbuisi tuulõh tulõvad, kaibamiisi kandlõh kahisõvad. Vagal pööripäävä üöl tõije Taara taivast üsäh vaka valitsõijad alla, inemisile õigust opama ja rijulise rahva rüppü rahu rapputama.

Imestüseh tulli' inemise' kokko, vagausõ kuninkad kullõma taiva tarka kaema. Oro iloh, kedä Uku uinulise uhkusõga üle uhte, istõ Võhu tulõ veereh, selet rahvallõ rahu põlvõ pühäüsest, mustitsist sya sõdimisist – selet et kuu jäi kullõma, tähe kari kaema. Uni tulõ õs kuuljille kolmulõ kuninga kullatsõ kõnnõ kõlinid kullõltõh.

Häädüse' lätsi vaga kuninga valitsusõh häitsemä: Kivi jätti maaha kõndmist järve paigast pagõmist. Piiga kelle palgõlõ Võhu hõbõnõ hyng puttu pande oro' iloh imestämä, mäe kingu' kenätust kaema.

Tulle põvva poig muro pinda piinama vilä põldu vindsutama; sys kohend Võhu kullatsõ roobiga pilvepinnukõisi paksõмбаhe paisuma ja korgõmpa kohisõma.

Äijo nägi rahva rahu põlvõ. Vihast inemiste elo vagausõ ehitäjä üle; kelle ieh oro puu' orõsiva [or'siva?, orisiva?] ja kellest lilli luha' lukku peivä'.

Saate salajalt surma nooli Võhule süämehe. Kuu nakkas kurbust kuulutama, päiv pahantust pajatama. Kivi' kaoti' kurbusõh kasumista, kelle pääle vaga valitsõja veritselt vaiju! Inemise sugu kogosi kurvalt ümbre kuulja kuninga.

Leina laul laot hindä läbi lakõo laani – pimehide taiva pilvi.

Ikku pisa' pilluva' inemiste silmist, kogoval kohinal oro vilu ohakihe. Pisara' kogosi' korgõmpa laoti' hindä lakäamba.

Oro pehmed põhja pitteh oiju silmä vesi oja viisi, kohisi jyõ vuo viisi!

Taara kuulde kurba kõminad üle taiva tulevad. Siur olle edimäne sõna tuoja, kaarna tõõne kurbusõ kuulutaja. Kõval välgu värinäl astõ Taara alla. Lõüse kasupoja kuolu, taiva targa tappõtu.

Pisarille naksi' inemise' Taarad pallõma: „Puhu viel hyngu ta haava sisse, luo' viel ello ta luije sisse. Ku' ei luo' sys luppä tõnõ; luppä tõnõ taivast tulla', vagausõlõ valitsõijas, hääüsele hoitjas, rahvalõ kulda kuningas!“ Taara sys tuulõh seletämä pääväpaistõh pajatama: „Võiei tõist siijä' inämb tuvva' parembad siijä' panda' Tuo säääl“ juht juttul jyõ pääle silmäviest kogonu' vuo pääle „ol-

gu' teele valitsõjas vaguesõh, õnnistusõs õigusõh; tõbõh tervüses
olgu' hädä häötäjäs, elo tuulõ tuojas!“

Kahistõh kattõ Taara, kõnõkõminid inemisile maaha õnnis-
tusõs puhkõh, pümme pilve piiri taadõ. Valu vaikusõ' vaotiva'
inemiste ihkamisi viel sys; ku' Taara silm taivast tasatsõlt alla
höppõ halli Võhantuhe paistõ.

Alah vie viluh, virgu viel Võhu salalisest surma unõst. Tõsõs
õnnõ surmaüöl lainõ ladvolõ inemisile elo tied ehitämä. Puistasa'
[puistasõ?] viel viegi vilust hääüise häelmid rahva sekkä; kelle ot-
sast unõhtusõ ubina' ynnõ maaha uhtuva'!

H III 11, 781/2 (1) < Räpina khk., Veriora v. - Johannes Sibul
(1888)

Kalõvipoig

Kiä mu' puusa puttunõssa
Liikõmista liigutas
Varajasta vaotas
Armuhällü häälitse
Kõlba ei' kulda ma kuningallõ
Karüus ei Kalõvi pojälõ
Kõlba ei' mäng no' mättästelle
Luba ei armu luhälõ
Olõ no' vaiva vaenõlatsi
Liugu ma tütar leina lasta
Taivas om mu taadikõnõ
Kuu mu kulda kosilanõ
Kalõvi poig sys pajatama
Kõvõmbahe kõnõlõma:
Kulda lindu leinalasta
Tüttar tühä talosta
Uutku ei' tuulõ tulõmiisä
Kae' kah tuulõ kaomist
Päivä tulõ õi' valgot tuvõh
Õdak üöd oräatõh
Pääväl no' yks omma pümmeh mõtõ

Üöl valgõh varõopaik
Tie ei' ma maija mättä ala
Liina piiga liikõmihe
Sukku viil varaja varoolõ
Myõka om mehe mõõdu puu
Armuhain latsõ hoiija!

H III 11, 786 (3) < Rāpina khk., Veriora v. - Johannes Sibul
(1888)

Võhu I¹²

Võhu tõsõ' vihma veeretämä
Pisarida pühkmä
Võhu vao' valli vähantämä
Kurvastusi kuijotama
Tulõ' õigust õnnistama
Kastõ põuda karastama
Kevä' kündi külvimähe
Suvi saaki salvimahe
Aasta andi ni' anomahe
Heitmä hõpõtsõ luhitsaga
Puistama kullatsõ kulbiga
Päivä tulõõi' tuulõ tuvõh
Õdak üö orjamiseh
Tähti taiva tahtõmiseh
Vihma vilu viitemiseh
Võhu om päivä paistõmiseh
Vihma pilve viitemiseh
Uku om üü uinumiseh
Taara tähti tõsõmiseh
Taara ka mõttõ mõistõmiseh.

¹² „Võhu“-laalalõ om artikli autor rooma numbriq mano pannu, et näid
saassi artikli tekstist täpsehe juhatadaq. *Autori märgüs.*

H III 11, 786/7 (4) < Rápina khk., Veriora v. - Johannes Sibul
(1888)

Võhu vette viieti

Kallõv kalmu kannõti
Võhu vette kallõv kalmu
Häädüs hädä haraalõ
Murõ mängo mängiti
Leina laulo laulõti
Võhu väkkev kallõv kangõ
Mõlõmbid mie' mattame
Kaomahe katame
Kallõv viska sõa särki
Võhu võidu vanikud
Kallov tuo' kulda kannusida
Võhu võidu võttemid
Sõs jääs lein mie' lepikuhe
Murõ mäng mie murolo

H III 11, 787/8 (5) < Rápina khk., Veriora v. - Johannes Sibul
(1888)

Äijo

Äijo ei anna anomah
Äijo ei liibi linikuhe
Viise vaski värävähe
Tammitsõhe tanomah
Kivitse kirstu keske'ele
Ahilihe aija vierde
Kammitsahe rauda kattõlahe
Oräas hädä ohiliku
Viise üöl ütessäl
Kuvvõl kuuluomisel
Üle kuvvõ kuningriigi
Viiekümne kihelkonna
Viise maaha mana alla
Kalmu tallo kasuma

Surma suohu sugõnoma
Sääl omma kambrõ' kaljusta
Asupaiga' paesta
Vangi maja' vasõsta
Viha om sinnä vidäja
Kuri sinnä külviä
Pettüs sääl om perremeheh
Üle kohus kubijah

H III 11, 788 (6) < Räpina khk., Veriora v. - Johannes Sibul
(1888)

Vihma näe es viiel aastal

Kastõd kuvvõl keväjäl
Haina oll haljalt hinge heitmäh
Kõrsi kasuvalt kuijomah
Kiä oll vihma viibitjä
Kastõ kaala köütjä
Äijo oll vihma viivitjä
Pikse pilve pidäja
Äio oll nurmõ närdsütjä
Kastõ kaala köütjä
Võhu om Äijod ähvärdännü
Nurmõ nõida nuhelnu'
Kastõ' nüüd om kassutamah
Vihm nüüd nurmõ nuumamah

H III 11, 793/4 (1) < Räpina khk., Veriora v. - Johannes Sibul
(1888)

Võhu II

Vohu vaenõ väsunü'
Päävä tüöst tüdinü'
Istõ yks osää ossa pääle
Kastõ haanää haro pääle
Kuu tull' tääd no' kumartama

Pümmeh asju avaltama
Võhu kuult sys küsüma
Taiva nõialt nõudõma:
Koh omma' ossa' viel otsimata
Armuh puuh viel puttumata
Koh omma hää' viel häitsemätä
Hädä kaalast kakkõmata
Koh ynnõ tüö' miä tegemätä
Kattõst pääle kasumata'
Sinnä no' säes sys säitsmide aido
Säitsmide aido avaride
Üts olõs ait no' otsijallõ
Tõõne ait no' löüdjällõ
Kolmas ait olõs küsüjällõ
Neläas nõu andijallõ
Kolmi viel jättä näid kostõmata'
Selle et neläd [nelõo?] jäi nõudõmata'
Kuu sys kumah kuulutama
Umil sõnol seletämä:
Puul ei olõ' ossa' uma'
Armuh ei sõrmõ' viel süämeh
Arm on elo essütäijä
Häbü om häelmõ häötäijä
Jälge ei jää' järve lainõtõhe
Tähte ei vette veerevähe. -
Üöl omma kattõ' kasulatsõ'.
Üts om pümmeh pelgämätä
Tõõne valgõst varjamata
Noil omma' tüö' miä tegemätä
Mõttõ tie'ki' tiedemätä.

VÕRO KEELE DIGIVARAQ JA KEELETEKNOLOOGIA – VÕIMALUSÕQ JA PRUUKMINÕ

JÜVÄ SULLÕV

Mitmilõ ohostõduilõ ja marginaliseeritüile keelile keeleteknoloogilidsõ toe luumist iist vidänud Norra keeletiidläne ja keeleteknoloog Trond Trosterud om ildaaigo ütelnüq, et väikeisi kiili man saa-ai jäiäq luutma suuri keeleteknoloogiafirmadõ pääle. Ainugõnõ võimalus nailõ keelile määnestkigi keeleteknoloogilist tukõ saiaq om tuu nailõ esiq luvvaq (Trosterud 2020).

Tan andaski ülekaehus, kuis tuu luuminõ võro keele puhul käünüq om. Kõgõpäält kias võro keele digiressurssõ ja keeleteknologia arõngut tuu edeaoluust kooniq täambätseni pääväni. Tuu tähendäs ülekaehust läbi ao edimäidsist võro keele sõnastuist ja fondõst kooniq kõgõ keerolidsõmbidõ vahtsidõ rakõnduisini.

Kõgõ tunnõtumb ja inämbpruugit võro keele digirakõndus om kimmähe võro-eesti-võro võrgosõnaraamat synaq.org / võrosõna.ee (VEV), minkahe om ummakõrda integreerit mitu muud rakõndust, näütüses mitmõq korpusõq ja kunsthelüq. Lähkümbän tulõvigun saa sinnäq kõüdetüs ka massintõlgõq. Nii om võrgosõnaraamatust kujonüq ummamuudu võro keele võrgoväreht ehk portaal, mink pruukmisvõimaluisi ja pruukmisstatistkiat seon kirotusõn kõigi muiõ tegemiisi ja rakõnduisi kõrval vähä pikembähe tutvustõdas ja analüüsitäs.¹

¹ Võro keeleteknoloogialõ ja digivarolõ om Võro Instituut saanuq tukõ riigi programmist Eesti Keeleteknoloogia projektiga „Võro ja seto keelekorpus“ (EKT 13) ja katõ jakuprojektiga: „Võro ja seto integreeridüq keeleressursiq“ (EKT 85) ni „Võro ja seto integreeridüq keeleteknoloogia ja keeleressursiq“ (EKTR7). TÜ om saanuq seos tüüs tukõ Eesti-Norra ütistüüprojektiga „Saami-Eesti keeletehnoloogia-alane koostõ: sarnased keeled, ühesugune tehnoloogia“ (EMP160) ja EKI projektiga „Kõnesünteesi täiustamine ja kasutusvõimaluste laiendamine“ (EKT 84). Sõnaraamatidõ ni muiõ kõüdetüisi töie jaos om tukõ saad viil mitmist muist lättist.

Võro keeleteknoloogia ja digiressurssõ teema pääle olõ viimätsil aastil pidänüq mitu ettekannõt konvõrendsel ja seminäärel Riian, Tokholmin ja Räisäkun/Rezeknen. Häämiil om noidõ ettekandidõ perrä noq peräkõrd üts võrokeeline ülekaehusartikli vormin kirotus kokko pandaq.

Vähä (inne)aoluku

Edimädseq väikuq sõnastuq ja keeleoppusõq

Edimädseq väikuq võro keele sõnastuq ommaq peri võrokõisi keelelidse heränemisao peris algusotsast, 1980. aastidõ lõpust ja 1990. algusõt. Noist edimäne oll' Enn Kasagu kokkopant võro luudustiidüse sõnastik „Lühkene võro-eesti loodusõtsäpendämidse sõnastik“ (Kasak 1990, kq ka Kasak 1997), kon lövvüs päämädselt füüsiga- ja astronoomiasõnavarra.

Ku tuu edimädse võrokiilse Kaika suvõlikooli ettekandidõ kogomigun ilmuu sõnakogo oll' puhtahe tiidüsterminoloogilinõ sõnastu, sis järgmäne väiku võro keele sõnastu, „Eesti-ugala lühisõnastik“, miä ilmu „Võro-seto tähtraamadu“ 1993. aastaga numbrõ kaasi vaihõl (VST 1993), kujot hindäst joba vähä laemba haardõga, a iks viil väega kitsa mahuga eesti-võro sõnastikku. Tuuhu oll' eesti keele sagõhussõnastu perrä valit eesti keele tuhat sakõmbat sõnna ja lövvedüq noilõ võrokeelidseq vastusõq.

Aastak päält tuud ilmu ka võro kirjakeele edimäne väiku praktilinõ keeleoppus (Jüvä 1994), kon muuhulgan olliq ärq tuuduq ka võro kirakeele tähtsämباق tunnusjoonõq. Keeleteknoloogilidsõ arõngu jaos om tuu märkmist väärt tuun mõttõn, et keeleteknoloogiatüü parõmbas õnnistumisõs om hariligult iks vaia, et keelel olnuq olõman määnegi, kasvai kuigivõrdki standardiseerit kirälik kujo ehk kiräkiil.

Edimädseq tegemiseq päält Võro Instituudi luumist

Aastagast 1995, ku luudi Võro Instituut, naas õkva vahtsõ huuga pääle kõgõsugumadsõ võrokeelidse kiräsõna välläandminõ, midä

tetti algusõst pääle värskilt kokkopantuisi ja kokkolepütüisi võro kiräviie ja kiräkeele säädüisi perrä. Võro Instituudi üts edimäidsi töid oll' muidoki võro sõnaraamadu kokkopandminõ. Võro-eesti sõnaraamatut naatigi kokko pandma jo 1996. aastagal ni trüküst tull' tuu vällä 2002. aastagal (Iva 2002a).

Tüü käügin luudiq 1997. aastagal muuhulgan ka edimädseq spetsiaalsõq **võro keele fondiq**. Noid oll' hädäste vaia nii sõnaraamadu ku muiõ võrokeelitside raamatidõ ja tekste, ka näütüses 2000. aastagal ilmuma naanu võrokeelidse aolehe „Uma Leht“ välläandmisõs, päämädselt tuujaos, et pehmehüsmärgiga täheq (đ ı ı́ ḿ ń ŕ ś v́ jt) trükün õigõ ja ilosa kujoga vällä näütäsiq ja sõnaq, koh naaq seen ommaq, pehmehüsmärgi peräst jäletühe katski lahutus es saanuq: nt *palló*, mitte *pall'ó* vai *ko'ás*, mitte *kor'ás'*. (Iva 2007.)

Ku innemb oll' seod hätä lahendõt kas kujondusprogrammi TEX lakjo võimaluisi pruukmisõga vai sis MS Wordin vm tekstiprogrammõn tähevaihidõ ütekaupa kokkotõmbamisõga (*Format* > *Font* > *Character spacing* > *Condense*), sis säält pääle sai pruukiq umaette võro fontõ. Võro fontõ luumisõs pruugiti spetsaalsõt fontõ kirotamisõ programmi Fontographer. Nuuq edimädseq võro keele tarviduisi pääle kobistõduq fondiq olliq Times New Roman Võro ja Arial Võro.

Võro fontõ mugavas pruukmisõs saiq tüütäjile, kiä kirodiq võrokeelist teksti, tettüs egäüte puutrihe Wordi programmi kipõq-klahvivaotusõq (*shortcut keys*) kõiki tähti jaos sama kõrra perrä: *akuut + täht*. Nii et kirotamisõ aol näütüses tähe ı́ saamisõs, es olõq vaia tuud tähetabõlist valima naadaq ega ka tähevaihit kokko tõmmadaq, nigu tuud oll' tett inne, a oll' vaia õnnõ sõrmlavvast tsõksiq *akuut + l*.

Tuugisama väiku asi oll' tuu ao võrokeelitside kirotajidõ jaos tegeligult peris suur keeleteknoloogilinõ revolutsiuun. Sõnaraamadu tegemises, midä tetti kah Wordiga, sai lisas luudus terveq hulk spetsiaalsit makrosit, miä panniq teksti paari klahvivaotusõga õkva sääntsehe fonti ja kiräsuurustõ, nigu vaia.

Naidõ esiqeräliidsi võro fontõ ja makrodõ päämäne hädä oll' muidoki tuu, et naid sai mugavahe pruukiq päämädselt õnnõ Wordin ja õnnõ sis, ku naaq fondiq vai makroq olliq pruukja puutrihe paika säedüq. Et naidõ võro fontõ kotus tähetabõlin lää-äi tege-

ligult kokko ei UNICODE'i ei muiõ sümbolisüsteemidega, sis välänpuul Võro Instituudiga köüdetüisi võro keele kirotajidõ kitsast tsõõri ja inämbüisi ka välänpuul Wordi ommaq naidõ tähti asõmal ekraani pääl nätäq hoobis muuq, võlss täheq, nt tähe ı asõmal i ja tähti ı ja ı asõmal ç ja æ. Miä vöi muidoki sünnütäq umajago segähüst. (Kq joonis 1.)

Font: TNVoro

ı	°	»	¼	½	¾	ƒ	Ɔ	Á	Ĥ	Ć	Ä	Å	Ɔ	Ɔ	É	ˆ
Ž	Ŕ	Ĝ	Í	Ĭ	Ĺ	Š	Ń	Ŵ	Ó	Õ	Ö	×	Ɔ	Ɔ	Ɔ	ˆ
Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ	Ɔ
ğ	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı

Joonis 1. Võro keele fondi Times New Roman Võro tähetapõl tähti valimisõs MS Wordin. Tabõlist (tan om õnnõ osa tabõlist) om nätäq pehmehüsmärgiga tähti, nt ı, ı, ı, a ka ütsikit muid sõnaraamadu jaos tarviliidsi diakriitiliidsi märkega tähti, nt ı, nigu tuud om vaia sõna *kuul* täpsämbäs kirjäpandmisõs: *kuul*.

Võro-eesti sõnaraamadu edimäne võrgokujo

Edimädses suurõmbas ilmavõrgost vabalt kättesaadavas võrokeelitses digiressursis sai Võro-eesti sõnaraamadu edimäne võrgokujo. Tuu sai võrko üles paar aastakka päält sõnaraamadu trüküst ilmumist, aastagal 2004. Üles sai taa Kirändüsmuuseumi serverihe folklore.ee ja timä programmiirjäs ja võrgokujondusõ luujas oll' Indrek Zolk. Ülevän om taa sääl täämbädse pääväni (kq Iva 2002b), a otsminõ tuuga vähämbält seo kirotusõ kokkopandmisõ aigo inämb es õnnistuq. Tuuperäst om parhilla tuu pääl ka suur ja selgehe nätäq link, miä vii täämbädse päävä võro-eesti-võro võrgosõnaraamadu mano (kq joonis 2).



Joonis 2. Võro-eesti sõnaraamadu edimäne võrgokujo (aastagast 2004) üten ildampa mano pantu lingiga, kost päses täambädse päävä eesti-võro-eesti sõnaraamadu mano.

Võro Vikipeediä

Aastagal 2005 luudi võrokiilne Vikipeediä. Jo mõnõ aastaga peräst oll' sääl artikliid mitu tuhat. Parhilladsõs um noid jo päält 6000. Milles võro Vikipeediäst keeleteknoloogia man juttu tulnuq tetäq, om tuu, et teno umakeelidse teksti suurõlõ hulgalõ (taa om parhilla kimmähe kõgõ suurõmb võrokiilne võrgolehistü) ja hääle kvaliteedile (võro Vikipeediä om keelelidselt kõrraligult toimõndõd) om taa väega tähtsä läteq umakeelitside tekstikorpuisi luumisõs nii keeleuurmisõs ku umakeelidse keeleteknoloogia arõndamisõs. Õnnõ Vikipeediä tekste pääl põhinõs näütüses KORPi võro keele korpus (kaeq Korp). Tuu ummakõrda om ildampa saanuq võro keele morfoloogiaautomaatõ arõndamisõ põhilidsõs aloskorpusõs. Võro Vikipeediäst saa lukõq lähkümbähe illaskidsõst õkva toolõ pühendedüst kirotusõst (Jüvä 2021).

„Võro kiräkeele sõnamuutmiskõrd“

Aastagast 2007 om peri muq uma doktoritüü „Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem“. Keeleteknoloogia kontekstin om tuu tähtsä

tuuperäst, et sääl om ant nii nimi- ku tegosõnno kotsilõ tiidusline sõnamuutmissüsteemi seletüs üten sõnno klassifikatsiooniga sõnatüübes, miä om ütsjago täpsämb ku Võro-eesi sõnaraamadu sõnatüübiq. Naaq sõnatüübiq üten sõnamuutmisõ seletüsega omaki ildampa saanuq põhilidsõs alossõs võro keele morfoloogia- automaadi luumisõ ja arõndamisõ man.

Taa doktoritüü edesõna om ka muq teedäq edimäne kotus, kon kõnõldas võro keelele infoteknoloogilidsõ toe luumisõst: „...tahtnuq uskoq, et taa võinuq käümä tougadaq uurmistüü võro keelele infoteknoloogilidsõ toe luumisõs.“ (Iva 2007: 8.)

Eesti-võro sõnaraamat

Võro keeleteknoloogia innealuu viimätses päätüküs võinuq pitäq „Eesti-võro sõnaraamadu“ ilmumist aastagal 2014 (Faster, Org, Kalla, Iva 2014). Võrrõldõn „Võro-eesi sõnaraamaduga“ om tegemist pallõ põhialigumba ja mahukamba võro sõnavara kogoga, miä om ka põhilidsõs alossõs aastak päält taad vällätulnulõ elektroonilidsõlõ ülevõrgo „Võro-eesi-võro sõnaraamatulõ“ (kq lähkümbähe Männamaa, Iva 2015), miä võtt kats edimäst võro sõnaraamatut kokko ja om võrrõldõn varahadsõmba võrgosõnaraamaduga jo tävveste vahtsõ tasõmõga võro keele digiressurs.

Inneaoluust aolukku

Edimädseq võro keele EKT projektiq

Võro keele edimäne erälde võro keeleressursõlõ ja keeleteknoloogialõ pühendet projekt, miä sai ka aastit tukõ Eesti riikligust keeleteknoloogia programmist (EKT) sai algusõ 2011. aastagal ja kesõ kooniq 2014. aastagani. Tuu oll´ projekt „Võro ja seto keelekorpus“. Nigu nimestki nätäq, es olõq projekt piiret õnnõ võro keelega, a taa raamõn tetti tüüd ka seto keele korpusõ luumisõga. Projekti tsihis oll´gi ette valmistaq võro ja seto keelele keeleteknoloogilidsõ toe luumist läbi võro ja seto keeleressursõ kogomisõ ja süstematisiirmise ütitses keelekorpusõs.

Edimädseq võro keele korpusõq saiq projekti raamõn pruukjilõ kättesaadavas jo aastil 2012-2014. Nuuq olliq võro ja seto kiräligu keele korpuisist aokirändüskorpus (Uma Lehe korpus ja aolehe Setomaa korpus), ilokirändüskorpus ja võro-eesti rüüpkorpus. Lisas noilõ luudi tuu projektiga ka võro ja seto suulidsõ keele korpus. Egäleütele naist korpuisist luudi uma otsimoodor, miä olliq ja ommaq kiräligu keele korpuisil kõigilõ vaba manopäsemisega, a suulidsõ keele korpusõl salasõnaga õnnõ uurmistüü jaos. (Kaeq ligembähe Iva 2014.)

Täämbätsel pääväl omgi suulidsõ kõnnõ korpus ainugõnõ, miä om jäänüq eräle korpusõs. Kõik tõõsõq, ehk kiräligu võro ja seto keele korpusõq ommaq ildampa integreeridüq võro-eesti-võro sõnaraamadu mano.

Võro ja seto keelekorpusõ projekti raamõn tetti üten eesti-võro rüüpkorpusõ luumisõga ka edimädse võro-eesti-võro (riiglipõhidsõ) massinümbrepandmisõ katsõtusõq, mink päämädses arõndajas oll' tukõrd Ants Aader. Noidõga jouti küllh avaligult kättesaadava võro-eesti-võro massintõlkõrakõndusõ prototüübini, a õnnistunus tuud tüüd siski pitäq ei saaq, selle et massin oll' väega algõlinõ ja tuu ümbrepandmiskvalitiit väega kehv, et mitte üteldäq, allpuul egäsugust arvõstust.

Võro keele paralleelkorpus			
Otsi tekstidest Otsi sõnaraamatutest Allikad Tekstid			
Tulemused:			
Sõne oli: " käü "			
tõõ nr	lause nr	lause	lause
4	17	Olivia käü imä ja esägaq egäl puul mere veeren ja kontsõrdil.	Olivia käib emme ja issiga igal pool mere ä kontserdil.
4	18	Näil käü mõnikõrd ka lell külän.	Neil käib mõnikord lell külas.
5	25	Tõnõkõrd käü inemine tuud puud kaeman.	Mõnikord käib inimene seda puud vaatama
5	31	Tä käü inemisega järve veeren är ja tagasi tullõn om puu jäl uma kotussõ pääl olõman.	Ta käib inemisega järve ääres ära ja tagasi jälle oma koha peal platsis.
6	17	Tõnõkõrd käü inemine tuud puud kaeman.	Mõnikord käib inimene seda puud vaatama
6	23	Tä käü inemisega järve veeren är ja tagasi tullõn om puu jäl uma kotussõ pääl olõman.	Ta käib inemisega järve ääres ära ja tagasi jälle oma koha peal platsis.

Joonis 3. Edimäne võro-eesti rüüpkorpus aastagast 2014.

Võro keele paralleelkorpused ja masintõlked

Tõlkemasina kommentaarid

Üks, kaks, kolm, tuhk ja tolm.

tõlgi

- Võru ja eesti (ka mõningad inglise) keelsed [paralleeltekstid](#) ascii teksti kujul, UTF8 kodeeritud kommentaarid või tekstiosad, mis ei allu joondamisele.
- Võru ja eesti keelsed korrektselt joondatud paralleeltekstid [andmebaasis](#). Andmebaas võimendatud Masintõlkeks kasutatav digitaalne sõnaraamat põhineb Võro - Eesti ja Eesti - Võro sõnaraamatil.
- Tõlkemasina ja paralleeltekstide kirjeldused on [lehel](#). Hetkel pole tõlkemasina lähteteksti ja lähtetekst on siiski failidena avalikult vaadatav.

Joonis 4. Võro-eesti-võro edimäne (riiglipõhinõ) massintõlkõ kat-sõrakõndus üten massintõlkõ ja rüüpkorpusõ seletüisiga aastagast 2014.

Keelekorpusõ projekti mano kuulu algusõst pääle ka vana „Võro-eesti synaraamadu“ võrgoversiooni ja vahtsõ „Eesti-võro sõnaraamadu“ matõrjaali päält vahtsõ ütidsõ võro-eesti-võro võrgosõnaraamadu edimädse kujo luuminõ. Tuu tüü välläärõndajas tehniklidsembä poolõ päält (võrgosõnaraamadu tüüpõhimõttidõ vällätüütämine ja programmiirmine) sai Tarto Ülikooli tuuaignõ võro keele tudõng Kaur Männamaa. Vahtsõnõ võrgosõnaraamat sai kõrraligumbahe teos aastagal 2015, kuigi mäantselgi kujol tüüf tuu joba 2013. aastagast pääle (Männamaa, Iva 2015).

Lisas katõ sõnaraamadu ütteliitmisele luudi tan edimäst kõrda ka sõnaartiklidõ kullõmisõ võimalus. Tuujaos loeti sõnaraamadu võro-eesti jao tarbis helüga sisse kõik sõnaartikliq. Tuuvasta eesti-võro jaon, miä om pallõ suurõmb, loeti sisse õnnõ eesti sõnno võrokiilseq vastusõq. Näüduslausit ja sõnno käändmiisi es loedaq.

Lisas luudi sõnaraamadu mano rakõndus, miä lupa egälütel, kiä taht ja hindä sõnaraamadu pruukjas kirjä pand, sõnaraamadu sõnno uma helüga üle võrgo sisse lukõq. Sõnaraamadu kõiki ossõ, muuhulgan ka vällänägemist ja viimäte nimmatut rakõndust, om ildampa pallõ edesi arõndõ. Tuud, määne näkk vällä võro-eesti-võro võrgosõnaraamadu edimäne kujo, näütäs järgmäne pilt.



Joonis 5. Võro-eesti-võro võrgosõnaraamdu päälehe vällänägemine aastagal 2013.

Võro ja seto keelekorpusõ tüü edimädses jakuprojektis sai EKT projekt „Võro ja seto integreeridüq keeleressursiq“ (2015–2017). Kuigi tuu oll' päämädselt korpusi edesiarõndamisõ ja sõnaraamaduga kokkoköütmise projekt, luudiq tuul aol kuuntüin EKIGA ka edimädses võrokeelidseq süntiishelüq ja integreeridüq ka nuuq võro sõnaraamaduga.

Täämbäne päiv

Täämbädses päävä võro keeleressurssõ- ja keeleteknoloogiatüü päämädses tsihis om pakkuq pruukjasõbraligu elektroonilidsõ keelekeskkunnaga tukõ võro ja seto keele tarvitamisõs ja edendämises. Tuud tüüd om kõgõ viimätsil aastil tett võro ja seto keelekorpusõ projekti töösõ EKT jakuprojektiga, miä kand nimme „Võro ja seto integreeridüq keeleressursiq ja keeleteknoloogia“ (2018-2022). Tüü päätsihs om võro ja seto keelevara ütteköütmine läbi võro-eesti-võro elektroonilidsõ sõnaraamadu (VEV), a samal aol ka sõnaraamadu hindä ja muu keelevara ja rakõnduisi edesiarõndaminõ.

Keeleteknoloogilidsõlt om taan projektin saanuq ütes suurõmbas tüütsihs võro keele morfoloogiaautomaadi edesiarõndaminõ. Tuu automaadi (võro FST) luuminõ naas pääle jo 2013. aastaga Eesti-Norra ütistüüprojektiga, kon Norra Arktiga Ülikooli (ehk

Tromsø Ülikooli) saami keeleteknoluugõ ja Helsingi ülikooli tiidmiisi ja saami kiili jaos jo luudu tehnoloogia iinkujo perrä luudi morfoloogiaautomaat ka võro keelele. Projekti Eesti osapoolõs oll' Tartu ülikuul, a kaudu ka Võro Instituut. Projekti raamõn luudi lisa morfoloogiaautomaadilõ ka saami keeleopikeskkunna Oahpa! võrokeeline kujo – Opiq võro kiilt! Tuunsaman projektin alostõdu võro keele morfoloogiaautomaadi ja opikeskkunna edesiarõndaminõ omgi olnuq Võro Instituudi seoniaoni kestnü tõõsõ jakuprojekti ütes päämädses keeleteknoloogilidsõs sisus.

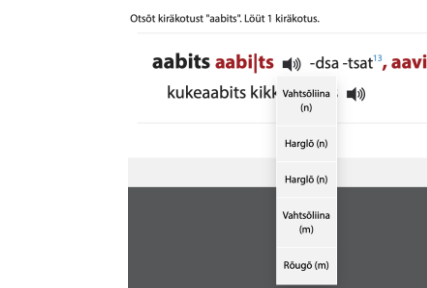
Üteliisi om jakuprojektin tennüq suurõ vahtõndusõ läbi võro-eesti-võro võrgosõnaraamat, kohe ommaki noq tõtõstõ pia kõik tõõsõq olõmanolõvaq võro ja seto keeleressursiq (kõik korpusõq) ja keeleteknoloogilidsõq rakõndusõq integreeridüq. Sõnaraamat om nail viimäsil aastil saanuq ka vahtõ, selge ja lihtsä kujõndusõ, miä passis väega häste ka mobiiltelefonin pruukmisõs (kaeq jõonist 6).



Jõonist 6. Võro-eesti-võro võrgosõnaraamadu seeniq kõgõ vahtõsõmb avalik kujo.

Edesi arõndõt om ka üle võrgo helüülesvõtõmisõ rakõndust. Üle interneti sõnno sisselugõminõ om tett lihtsämbäs, kipõmbas ja mugavambas. Pallõdõlõ sõnolõ om lisa ütele, kõigil sõnol jo olõman olnulõ helüle (Rõugõ mehehelü), sisse loet viil helle, näü-

tüises katõ Harglõ naasõ helü² ja lisa viil muidki, üle võrgo sisse-
loetuid harvõmbit ja juhusligumbit helle.



Joonis 7. Sõnaartikli *aabits* om näüdüs sõnaartiklist, mink võro vastusõq ommaq uma helüga sisse loeduq väega mitmil võro keele kõnõlõjil, kiä ommaq peri keeleala esiq nukõst.



Joonis 8. Sääne näütäs vällä võro võrgosõnaraamadu helü üle võrgo ülesvõtõmisõ rakõndus.

² Nii Rõugõ mehehelü umanik Agu Vissel, kiä um sisse lugõnuq kõik võro-eesti sõnaraamadu sõnaartikliq ja kõik eesti-võro sõnaraamadu võro sõnaq, ku ka Hargõ naasõhelle umaniguq Mariko Faster ja Triin Toom, kiä ommaq sisse lugõnuq umbõs viiendigu eesti-võro sõnaraamadu võro sõnost, ommaq saanuq uma tüü iist tasso naist samost EKT projekttest.

Helü üle võrgo ülesvõtmisõ rakõndusõ luumisõ man om iinkujos olnuq baskõ iistveet üleilmalinõ ja väega mitmõkiilne helüsõnaraamat Forvo (FRV).

Võro-eesti-võro võrgosõnaraamadu statistikat

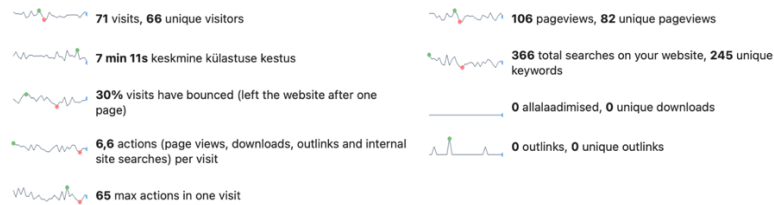
Võro-eesti-võro võrgosõnaraamat om selgehe kõgõ pruugitavamb võro keele rakõndus. A kuq pallõ tuud sis periselt tarvitõdas, kiä nuuq pruukjaq ommaq ja midä nä sõnaraamatust otsvaq? Nailõ küsümiisile saa üttele-tõist vastadaq, ku kariaq sõnaraamadu pruukmisstatistikat.

Joonisõ 9 päält näge, et näütuses 2022. aastaga lehekuun om sõnaraamatut pruuknuq egä päiv kongi 40–90 inemist.



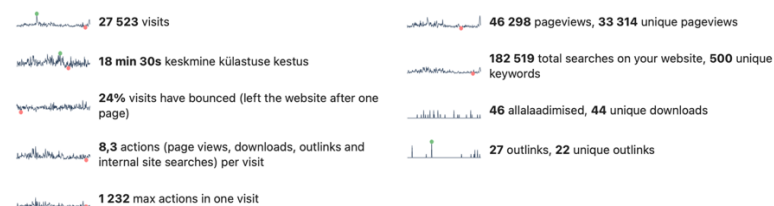
Joonis 9. Sõnaraamadu pruukmiisi graafik läbi lehekuu 2022.

Edesi saa kariaq mitmõsugutsit täpsämpi andmit sõnaraamadu pruukmiisi kotsilõ üttele kimmäl pääväl. Tuus pääväs om tan võet üts johuslinõ päiv – 2022. aastaga piimäkuu 1. päiv. Nigu nätäq, ommaq tuul pääväl sõnaraamatut kaenuq 66 inemist kokko 71 kõrda. Sõnaraamadu üte kaemisõ aig om olnuq keskmädselt 7 sekundit. Samal aol 30% kaemiisist ommaq õnnõ üte lehe kaemisõq, ku sõnaraamadu lehe pääl om külh käüt, a säält arvadaq olõki-i edesi midägi otsit. Ku sõnaraamatust om midägi otsit vai kaet, sis noid otsmiisi vai kaemiisi om üte käümiskõrra joozul tett keskmädselt üle kuvvõ kõrra, a kõgõ inämb 65 kõrda. Otsmiisi om tuul pääväl tett kokko 366 ja otsit om 245 esiqsugust sõnna. (Kaeq joonist 10.)



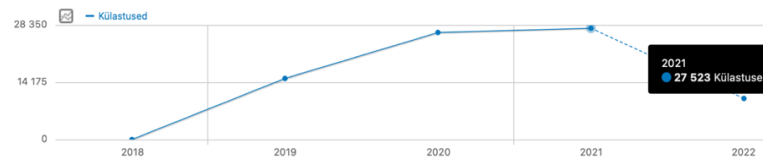
Joonis 10. Sõnaraamadu pruukminõ ütel pääväl (01.06.2022).

Edesi ommaq tan samaq andmõq sõnaraamadu pruukmisõ kotsilõ läbi terve aastaga. Tuus aastagas om tan võet 2021. aastak. Nigu nätäq, om aastaga joosul sõnaraamadu lehe pääl küt päält 27 ja poolõ tuhandõ kõrra. Kekomädselt om üts käümine olnuq 18 sekundit pikk. Käüjit, a mitte midägi otsjit om olnuq 24%. Otsmiisi om aastan olnuq kokko päält 182 000 ja otsit om 500 esiqsugust sõnna.



Joonis 11. Sõnaraamadu pruukminõ ütel aastagal (2021).

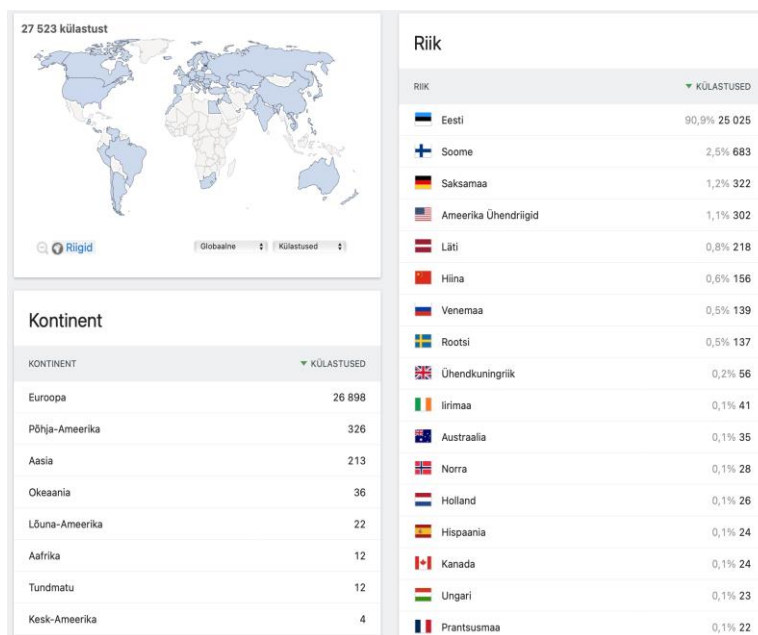
Ku uuriq sõnaraamadu kaemiisi kolmõl viimätsel aastagal, sis egä aastaga om kaemiisi arv kasunuq. Edimält om kasuminõ olnuq äkilidsemb, a katõl viimätsel aastagal kasunuq õnnõ veidükese ja joudnuq 2021. aastagal 27 ja poolõ tuhandõ kaemisõ mano.



Joonis 12. Sõnaraamadu pruukminõ kolmõl viimätsel aastagal (2019–2021).

Ku kariaq sõnaraamadu pruukjit viimätsel täüsaastagal (2021) ilmajakõ ja riike perrä, sis ilmajakõst om pruukjit muidoki kõgõ inämb Euroupast (pia 27 000). Perrä tulõvaq Põhja-Ameeriga ja Aasia, kumbki paari-kolmõsaa pruukjaga. Muin ilmajakõn om egänüten pruukjit õnnõ paarikümne ümbre, ja kõgõ veidemb, õnnõ neli, om näid Kesk-Ameerikan.

Riigest om kõgõ inämb, päält 90%, pruukjit muidoki Eestin. Perrä tulõvaq Soomõ 2,5% ni Šaksamaa, Ameeriga Ütisriigiq ja Läti egäüts 1% ümbre. Tõisist riigest om pruukjit riigi pääle puul protsõnti (Hiina, Vinnemaa, Roodsi) vai viil veidemb. Näütüses riike pingõria kümnenändän riigin, Iirimaa, om olnuq aastaga joo-sul 41 pruukjat, miä om 0,1% sõnaraamadu kõigist tuu aastaga pruukjist.



Joonis 13. Sõnaraamadu pruukjaq ilmajakõ ja riike perrä aastagal 2021.

Mis sõnno sõnaraamatust otsitas

Ku kaliaq, mäantsit sõnno sõnaraamatust otsitas, sis 2021. aastaga kõgõ otsitumba q sõnaq (tegeligult kimmäq sõnavormiq, midä om otsit) ommaq järgmädsest tabõlist nätäq. Ku suurõ ja väiku tähega otsmisõq kokko arvõstaq, sis om kõgõ otsitumb sõna *tere*. Tuud om otsit kokko 415 kõrda. Tõõsõ kotusõ pääl om sõna *tolmuimeja*, midä om otsit 395 kõrda. Esiqhindäst olõ-õi tuu imeq, ku mi tiia, et *pudsunudsija* om üts võro keele kõgõ populaarsõmbit sõnno. Vähäkese siski üllät, et taa sõna kogonistõ nii popp om. Kolmas om tegosõnavorm *olema*, midä otsiti 235 kõrda ja neläs sõna *koer* 270 otsikõrraga. A ku sõna *olema* ala rehkendäq ka timä vorm *on*, sis om külh hoobis *olõma* kõgõ otsitumb sõna, tuud om kokko otsit 559 kõrda.

Huvitav om, et ku otsisõnno edetabõli ladvan ommaq muido kõik eestikiilseq sõnaq, sis noidõ hulgan om küländ korgõ kotusõ pääl ka ütsainugõnõ võrokiilne otsisõna *tsuhkma* (194 kõrda). Ei mõistaq joht arvadaq, mille nimelt säänest sõnna võrokiilsist kõgõ inämb otsiq om tahet. Põnnõv om ka tuu, et õkva tuu sõna perän tulõ sõna *Suitsusaun* (otsit 189 kõrda), miä om arvadaq külh märk tuust, et UNESCO perändüste kuuluv Võromaa savvusann om tõtõstõ väega tunnõt asi, miä pallõdõlõ inemiisile suurt huvvi pakk.

Tapõl 1. Sõnaraamatust kõgõ inämb otsiduq sõnad aastagal 2021.

VÕTMESÕNA	OTSINGUID	TI	VÕTMESÕNA	OTSINGUID		VÕTMESÕNA	OTSINGUID	
olema	235		hea	172		kass	122	
Tolmuimeja	226		tolmuimeja	160		üks	114	
on	217		minema	156		illus	108	
see	217		mis	151		Kass	108	
Tere	210		Koer	140		On	107	
tere	205		aitäh	135		kui	105	
tsuhkma	194		ei	131		hommik	104	
Suitsusaun	189		ema	130		Mina	103	
mina	185		koer	130		nüüd	103	
tegema	175		ilus	123		maja	101	

Umaette põnnõv pilt paistus, ku kariaq, mis sõnno om kõgõ inämb otsit üte päävä joosul. Tan om tuus pääväs piimäkuu 1. päiv 2021. Nigu nätäq, ommaq tuul pääväl kõgõ otsitumbis sõnos trehvänüq *palun, aitäh, Lepp, Tamm* ja *tere*.

Tapõl 2. Sõnaraamatust kõgõ inämb otsiduq sõnaq ütel pääväl, 01.06.2021.

VÕTMESÕNA	OTSINGUID	VÕTMESÕNA	OTSINGUID	VÕTMESÕNA	OTSINGUID
palun	3	hakka mu sõbr...	1% 1	järgmine	1
aitäh	2	harilikult	1% 1	kaitse	1
Lepp	2	harva	1% 1	kaklema	1
Tamm	2	Head!	1% 1	kala	1
tere	2	headaega	1% 1	kes	1
andeks	1	Headööd	1% 1	kivvi	1
demograaf	1	härg	1% 1	koer	1
demograafia	1	Ilusaid unenäg...	1% 1	koju minema	1
demograafiine	1	inimene	1% 1	kolmteist	1
ehk	1	istuma	1% 1	kolmteists	1

Sõnaraamat vai ümbrepanmismassin?

Viil põnnõvamb om tastsamast tabõlist 2 nätäq, et sõnaraamatust otsitas mitte õnnõ ütsikit sõnno, a peris sakõstõ ka mitmõsõnaliidsi fraasõ vai lausit. Näütüses tuul pääväl om otsit sääntsit: *hakka mu sõbraks, headaega, Headööd* (minkagiperäst kokkokirotõdult), *Ilusaid unenägusid* ja *koju minema*. Tuu näütäs, et sõnaraamatut ei pruugitagiq sakõstõ inämb periselt ku sõnaraamatut, a oodõtas, et tuu olnuq ümbrepanmismassin.

Seoniqoniq om olnuq nii, et mitmõsõnaliidsi otsmiisi pääle saa inemine vastussõs õnnõ teedüse *olõ-õi säänest kiräkotust*. Tuust või muidoki pruukja pettädäq. Tuuperäst otsustimiq inemii-sile seo kotusõ päält vasta tullaq ja integriiriq sõnaraamatuhe sisse ka ümbrepanmismassin. Sõnaraamadu avaligun kujon olõ-õi tuud viil ülevän, a prooviversioonin joba tüütäs lahendus, kon mitmõsõnaliidsilõ otsisõnolõ andas vastus ümbrepanmismassin

abiga. Et võro massintõlkõ tulõmus olõ-õi siiäni siski viil egä kõrd peris õigõ ja hää, sis tähüstedäs tuu hellembä värmiga, märgüsegä *massintõlgõq* ja hoiatusõga: *NB! Massintõlgõq ei pruugiq egä kõrd ollaq peris õigõ ja täpsä*. Kaeq joonist 14.



Lõüt 1 sõnaartikli ja 3 sõnna

Massintõlgõq: Aitüma ja hääd päivä edesi!

NB! Massintõlgõq ei pruugiq egä kõrd ollaq peris õigõ ja täpsä.

aitäh aitéh , **(.)aitjumma** , **.tennäsiq** 

Joonis 14. Sõnaraamadu otsmistõ integreerit massintõlgõq, miä nakkas tüüle mitmõsõnaliidsi otsisõnno kõrral.

Asotuisi- ja riikevaihõlinõ kuuntüü

Kuigi võro digiressurssõ ja keeleteknoloogia päämäne vidäjä asotus om olnuq Võro Instituut ummi EKT projektiga, om tegeligult pia kõik taa ala tüü olnuq üts suur kuuntüü tõisi asotuisiga, ja mitte õnnõ Eestist, a ka välämaalt. Võro Instituudi põhilidsõq kuuntüüasotusõq ommaq olnuq Eestin Tarto Ülikuul ja Eesti Keele Instituut, välämaal Norra Arktiga Ülikuul Tromsøn ja Soomõn Helsingi Ülikuul.

Nigu jo iinpuul juttu om olnuq, oll' Tarto Ülikuul aastit osalinõ Eesti-Norra keeleteknoloogia ütisprojektin, mink Norra osalisõq olliki Tromsø saami keeleteknoloogia, kinka üten võtiq tüüst ossa ka Helsingi Ülikooli keeleteknoloogia inemiseq ja Võromaal Võro Instituudi inemiseq. Säantsen ütistüün omgi käünüq **võro keele morfoloogiaautomaadi** (Võro FST) ja tuu pääl põhinõvidõ

rakõnduisi (Oahpa! / Opiq võro kiilt!, võro õigõkiräkontrolli rakõndus ja võro sõrmlavvaq) luuminõ. Niisama om taast kuuntüüst sündünüq võrokiilse Vikipeediä tekste korpus KORPi korpusikeskkunnan.

The screenshot shows the KORPi corpus search interface. At the top, there are navigation links: Tänapäevased tekstid | Ühestatud | Võrukeelsed | Vadjakeelsed | Opiqutekstid | Keeleõppe korpused | veel. The main header features the EKRR logo and the KORPi logo, with a search bar containing 'Võro vikipeedia tekstid valitud — 263.98K üksust 263.98K sõne hulgast'. Below the header, there are tabs for 'Lihtne', 'Laiendatud', 'Edasijõudmüle', and 'Võrdle'. A search input field contains 'kiil' and an 'Otsi' button. Below the search field, there are checkboxes for 'ka' (algsosa, lõpuosa, tõstatundetu). A KWIC section shows 'tabamusi lehel: 25', 'sorteeri korpuse sees: leitud sõna(de) järgi', and 'Statistika: pane kokku: sõna'. The main content area is titled 'VÕRO VIKIPEEDIA TEKSTID' and shows search results for 'sentence- Võro kiil, V'. The results include: 'v, Kauksi Õlle jt Võro kiil om soomõ-ugri kiili õd' and 'umeresoomõ lõunarühmä kiil, V'. The URL at the bottom is 'https://korp.keeleressurssid.ee/?mode=vro'.

Joonis 15. Võrokiilse Vikipeediä tekste korpus KORPi korpusikeskkunnan, miä om lõütäv ka Eesti Keeleressurssõ Keskusõ ressurssõ hulgast.

Riikevahõlidsõ kuuntüü üts silmäpaistvambit näüdüssit om muidoki Võro, Tarto, Tromsø ja Helsingi ütistüün luud ja edendet **võro keele kavvõstopmisõ keskkund Oahpa! / Opiq võro kiilt**. Keskkund põhinõs umalt ülesehitüselst jo inne taad luuduidõ saami keeleõppmisõ programmõ pääl (*Oahpa!* omgi põhäsaami keelen *Opiq!*). Võro Oahpa kõik sõnamuutmisõ jago põhinõs ummakõrda võro keele morfoloogiaautomaadi ja tuust edesi arõndõduisi automaatõ pääl. Nii et kõik sõnamuutmisõ harõtuusi sõnavormiq ommaq taan opikeskkunnan automaatsõhe genereeridüq. Tuu tähendäs, et seo opiprogramm peegeldäs üteliidsi ka võro morfoloogiaautomaadi parhillast tasõt ja kvalitiiti. Et tuu olõ-õi viil lõpuni hää ja et tuud parhilla iks viil edendedäs ja parandõdas, sis või ka sõnamuutmisõ harõtuusin (Morfa-S, Morfa-C) ette tullaq

võlssi genereeritud sõnavormõ. Tuuperäst omgi sääntsise harõ-
tuisi man verrev hoiatus, et seo om prooviversiuun, kon või ette
tullaq viko. Samal aol olõ-õi sääntsit viko sõnavaraharõtuisin
(Leksa, Numra) ega ka fonoloogiaharõtusõn Fona, kon sõnavara
om ette ant vai (Numran) eräle vähämbä automaadiga genereerit.

Ku kõik tõõsõq harõtusõq (Leksa, Morfa-S, Morfa-C, Numra)
ommaq sama nime all ja lähkü sisu ja vormiga olõman ka Oahpa
saami keelin algversioonõn ja pallõdõn tõisingi keelin (mh ka
eesti keelen), sis fonoloogiaharõtusõn Fona om unikaalnõ – taa omgi
luud õnnõ võro Oahpa jaos ja taad Oahpa ütengi tõõsõn keelever-
sioonin olõman olõ-õi. Fona sisus ommaq võro vabahelükokkoõla
harõtusõq. Võro Oahpa kotsilõ loeq ligembähe artiklist Uibo jt
2015.

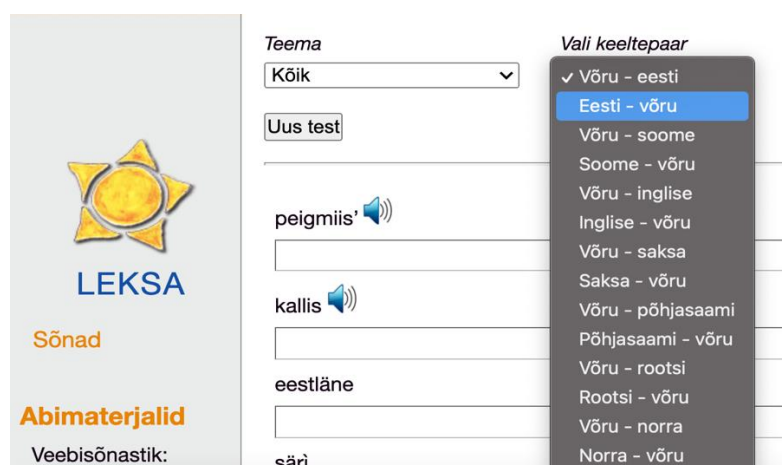


Joonis 16. Saami keeleopmiskeskunna Oahpa! võro keele op-
misõ versiooni Võro Oahpa ehk Opiq võro kiilt! edeleht.

Nigu joonisõ 16 päält nätäq, saa Võro Oahpan vaihtaq ka lehe
pruukjapalgõ kiilt ehk kiilt, minkan harõtusõq opjalõ edesi annõ-
tasõq ja vallalõ seletedäseq. Noid pruukjapalgõ kiili, mink vaihõl
valli, om neli – lisaq võro keelele ka eesti, soomõ ja inglüse kiil.
Nii et kõiki Võro Oahpa harõtuisi saa tetäq vähämbält nelä keele
toega.

Säidse kiilt ja 14 keelepaari

Viil suurõmb keelevelikidõ võimalus om Võro Oapa sõnavara-harotusõ Leksa man. Nigu joonisõ 17 päält nätäq, om tan võimalik valli q säitsme keele ja 14 keelepaari vaihõl: võro-eesti, eesti-võro, võro-soomõ, soomõ-võro jne. Et Oahpa om alguperätsehe tett saami kiili opmisõs, sis olõ-õi imehtäq, et säält ka võro Oahpa valikuhe ommaq joudnuq esiki paariq võro-põhja saami ja põhja saami-võro. Niisama om säält Skandinaavia riigikiili, a ka šaksa ja inglise keele valik. Nii et võro sõnavarra saa oppiq esiki šaksa, norra ja põhja saami keelen, ni ka ümbrepöötühe, kõiki naidõ säitsme keele sõnavarra saa taan harotusõn oppiq võro keelen.



Joonis 17. Võro Oahpa sõnavara opmisõ harotusõ Leksa keelevelikin om säidse kiilt ja 14 keelepaari.

Võro keele kunstheliü

Päält Tarto, Tromsø ja Helsingi ülikooli om Võro Instituudil olnuq hää kuuntüü ka Eesti Keele Instituudiga. Tuud joba võro sõnaraamatidõ kokkopandmisõ ja pallõdõ muiõga tegemiisi man. Keeleteknoloogia kontekstin om tuu olnuq innekõgõ EKI kõnnõ-

sünteesi tüürühmäga võro süntiiskõnnõ luumisõ man. Nii ommaki edimädseq võro süntiishelüq (vai ka puutri- vai kunst- vai robothelüq, nigu naid mõnikõrd võro keelen kutsutas) luuduq EKIn Võro Instituudi ja EKI ütistüün kokkopantuusi kõnnõkorpuisi ni võro fonoloogia ja foneetiga taustatiidmiisi perrä.

Niimuudu ommaq luuduq kats edimäst võro keele kunsthellü. Nuuq ommaq mehehelü ja (kümneaastadsõ) tüärlatsõ helü. Muidoki ommaq nuuq helüq kuigivõrd kunstliguq nigu kunsthelüq iks olõma tüküseq, a võrtõldõn sama ao ja tasõmõ eestikiilside hellega ommaq nuuq siski peris hää tasõmõga, arvosaadavaq ja küländ loomuligu kõlaga.

Võro sünteeshääle näide

Originaal

Tereq! Täämbä mi kõnnõlõ tan võro keele as'ost.

Hääl: sulev Loe

0:04 / 0:04

Joonis 18. EKI ja Võro Instituudi ütistüün luud võro keele kunsthelle rakõndus (<https://wi.ee/voro-kiil/voro-keele-sunteeshelu>).

Kunsthelü integriirmine tõisihe rakõnduisihe

Võro keele kunsthelüq, nii mehe- ku tüärlatsõhelü, ommaq integreeridüq võro-eesti-võro võrgosõnaraamdu eesti-võro jakko. Sääl naaq „lugõvaq“ kõiki võrokiilsiit lausit. Et lausit, midä lukõq, om sõnaraamatun väega hulga – kümmit tuhandit, sis saavaq kunsthelüq sõnaraamadu lausidõ helündämise man ollaq väega suurõs abis. Nii omgi sõnaraamatun otsustõt sääntse kompromissi kasus, et sõnno lugõvaq sääl inemiseq, a lausit robodiq ehk võro keele kunsthelüq. Mille õkva niipiten, om tuu, et seo kõnnõsünteesi umaperä omgi, et seo lugõ parõmbahe ja loomuligumbahe kõü-

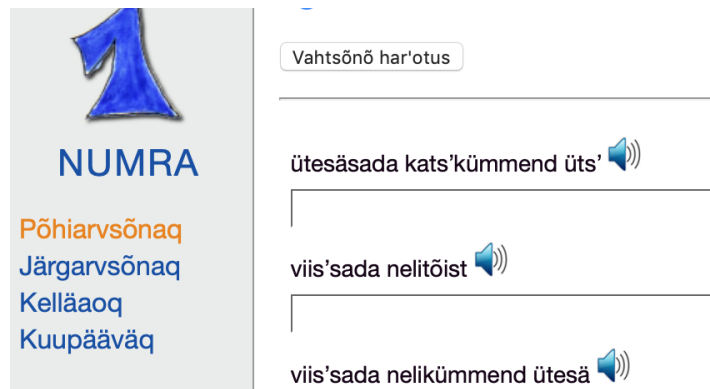
detüt teksti – lausit ja fraasõ. Midä pikembit, tuu parõmb. Ku pandaq kunsthelü lugõma ütsikit sõnno, om tuu lugõmisõ kvalitiit kehvemb.



Joonis 19. Võro-eesti-võro sõnaraamadu eesti-võro jakko integreeridüq võro kunsthelüq lugõvaq säääl nääduslausit. Valliq saa mehe- ja tütrilatsõhelü vaihõl.



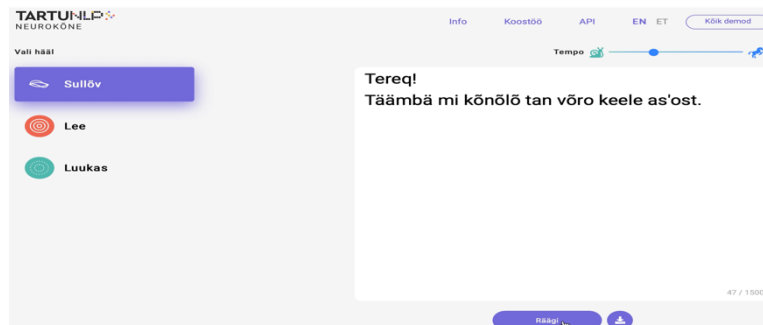
Joonis 20. Võro Oahpahtõ integreeridüq võro kunsthelüq lugõvaq säääl lausit sõnamuutmishaarõtusõn Morfa-C.



Joonis 21. Võro Oahpahtõ integreeridüq võro kunstheliq lugõvaq sääl sõnno ja -fraasõ arvsõnno ja aotlemiisi harotusõn Numra.

Kuuntüü TÕ neurokõnnõ tüürühmäga

Võro süntiishelü edendämine olõ-õi pidämä jäänüq õnnõ naidõ katõ edimädse helü mano, a kuuntüün Tartu Ülikooli neurokõnnõ tüürühmäga om joba tett ka võro neurokõnnõ katsõrakõndus. Tuu olõ-õi joht viil avaligult kätte saiaq, a om õnnõ tüü käügin pruum-misõs. EKIGA kuuntüün sündünüst katõst edimädsest helüst mehelü om sinnäq joba üle kannõt ja neurokõnnõ meetodi perrä läbi tüütet. Või üteldäq, et esiki ilma täpsämbä timmiseldäq kõlas tuu helü jo pallõ loomuligumbahe ku seenidseq võro kunstheliq.



Joonis 22. Võro neurokõnnõ katsõrakõndus.

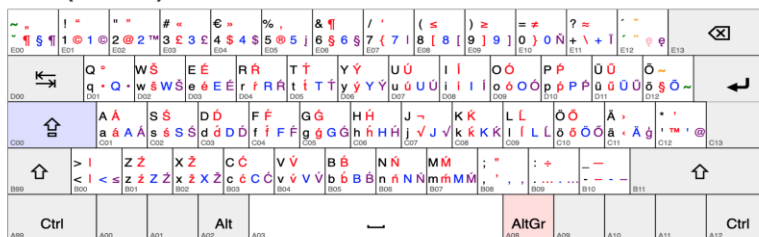
Võro sõrmlavvaq

Nigu jo iinpuul juttu om olnuq, om võro keele puutrin vai telefonin kirotamisõ man üts suurõmbit häti pehmeüsmärgiga tähti saaminõ. Põhilidsõlt tuuperäst omgi vaia lännüq eräle võro keele fontõ õigõ vällänägemisega pehmeüsmärgitähti saamisõs ja kibõhitklahvõ (*kiirklahvid / shortcut keys*) naidõ tähti võimaligult mugavas sissetsoksmisõs. Järgmäne etapp seosama aša lahendamisõ luun om võro keele sõrmlavva- ehk klaviatuurirakõnduisi (lihtsämbähe üldäq võro sõrmlaudo) luuminõ. Edimädseq võro sõrmlavvaq ommaq luuduq Võro Instituudi ja Norra Arktiga Ülikooli kuuntüün nii Windowsi ku MacOSi opsüsteemile. Naidõ sõrmlaudo abiga saa kõiki võro pehmeüsmärgiga tähti väega lihtsähe ja mugavahe, kõgõst katõ (suurtähti jaos kolmõ) klahvi vaotusõga (*AltGr + täht* vai *akuut + täht*) puutrihe tsõksiq.

Peris lõpuni naaq sõrmlavvaq siski võro pehmeüsmärgitähti hätä ei lahendaq. Kuigi naidõ abiga saa kergehe kirotaq kõiki võro keele pehmeüsmärgitähti ja inämbüs noist – kõik madalaq täheq (*ǵ ǹ ń ǰ ǻ ǿ ǿ*) ja kõik suurtäheq (*Ǹ Ǫ Ǽ Ǿ ǻ ǿ ǿ ǻ ǿ ǿ ǻ ǿ ǿ ǻ ǿ ǿ*) – saavaq niimuudu tävveste õigõ kujoga ja ei lääq ka vastaollo UNICODE'i tähetabõlidõga, ommaq siski mõnõq korgõq täheq (*ǻ ǿ ǿ ǻ ǿ ǿ*), mink kujo olõ-õi inämbüse fontõga peris õigõ. Nii et naidõ säitsme pehmeüsmärgitähe peris õigõ kujoga saamisõs om iks vaia kas tähevaihidõ muutmist (kaeq kirotusõ algusõst, võro fontõ päätüküst) vai UNICODE'i standardihe vahtsidõ, õigõ kujoga pehmeüsmärgitähti sissesaamist ja/vai vahtsit fondiversiuunõ, miä noid õigit tähti ka tävveste õigõt muudu (*ǻ ǿ ǿ ǻ ǿ ǿ*) vällä näütäseq.

Esiqhindäst olõ-õi seo muidoki joht õnnõ võro keele asi ja hädä, a pututas sammamuudu soomõ-ugri foneetist transkripsiuuni, minkan tetäs miiq sugukiili ja noidõ murdidõ tiidüsliidsi ülestähendüisi. Nii et õigidõ pehmeüsmärgitähti UNICODE'i ja rahvusvaihõliidsihe fontõhe sissesaaminõ võisiq ollaq mitte õnnõ võrokõisi erämurõq, a kõiki eesti ja soomõ-ugri keeletiidläisi üti- ne huul.

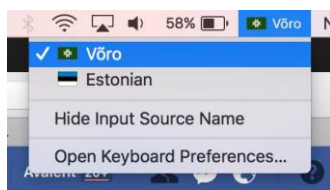
Võro (macOS)



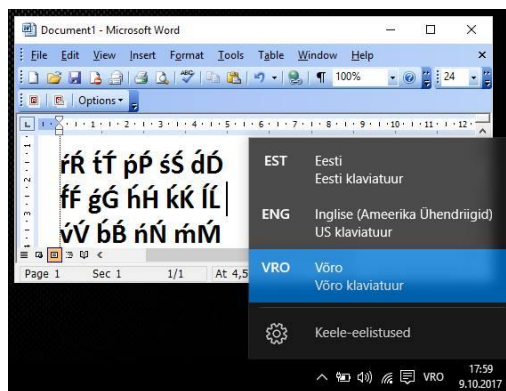
Võro (Windows)



Joonis 23. Ommaq luuduq võro sõrmlavvarakõndusõq nii Windowsi ku Maci putridõ jaos.



Joonis 24. Nii näütäs vällä võro sõrmlavva valiminõ Maci puttrin.

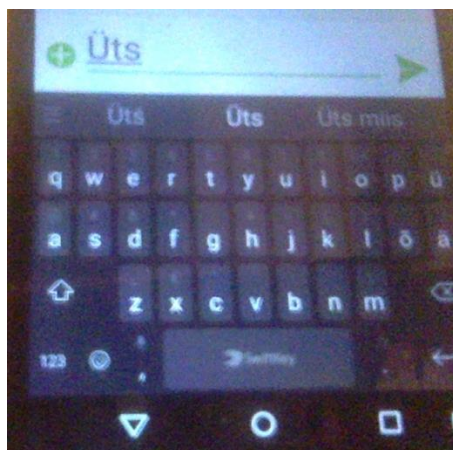


Joonis 25. Nii näütäs vällä võro sõrmlavva valiminõ Windowsi puttrin (Windows 10). Nigu pildi päält nätäq, saadiq edimäseq võro sõrmlavvaq valmis 2017. aastagal.

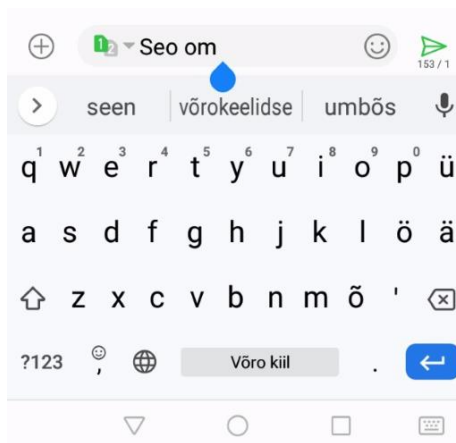
Võro sõrmlavvaq telefonnõ ja tahvlidõ jaos

Lisas lavva- ja üsäpuutriilõ ommaq luuduq võro sõrmlavvaq ka mobiiltelefonnõ ja tahvlipuutridõ jaos. Nuuq ommaq olõman nii Androidi ku iOSi opsüsteemiga säädmiide jaos. Androidi telefonnõ ja tahvlidõ jaos ommaq olõman nii Google'i ku SwiftKey võro sõrmlaud, a iPhone'i ummi jaos om olõman õnnõ SwiftKey võro sõrmlaud. Naaq sõrmlavvaq ommaki luuduq Google'i ja SwiftKey firma hindä iistvõttõn, a api ja nõvvo võro keele osan ommaq nimäki küsünüq ja saanuq Võro Instituudist.

Naidõ sõrmlaudo tegemise man ommaq firmaq keskendünüq innekögõ kirotamisõ aol sõnno ärqarvamisõ ja välläpakmisõ funktsioonilõ. Tuu tüütäski nain häste ja naaq pakvaq õigit võro sõnavormõ peris ilosahe vällä. Samal aol pehmehüsmärgiga tähti saaminõ om nain sõrmlavvon tävveste lahendamaldaq, nii et moblan kirotõn tulõ mitmidõ tähti man siiäni leppüq pehmendüsmärgis eräle üläkoma pruukmist (nt k', h'). Õnnõ mõnõ tähe puhul (ğ m n p r s) om olõman mõnõ suurõmba keele tarviduisi peräst luud võimalus õigõ pehmehüsmärgi saamisõs.



Joonis 26. SwiftKey võro sõrmlaud Androidi telefonin.



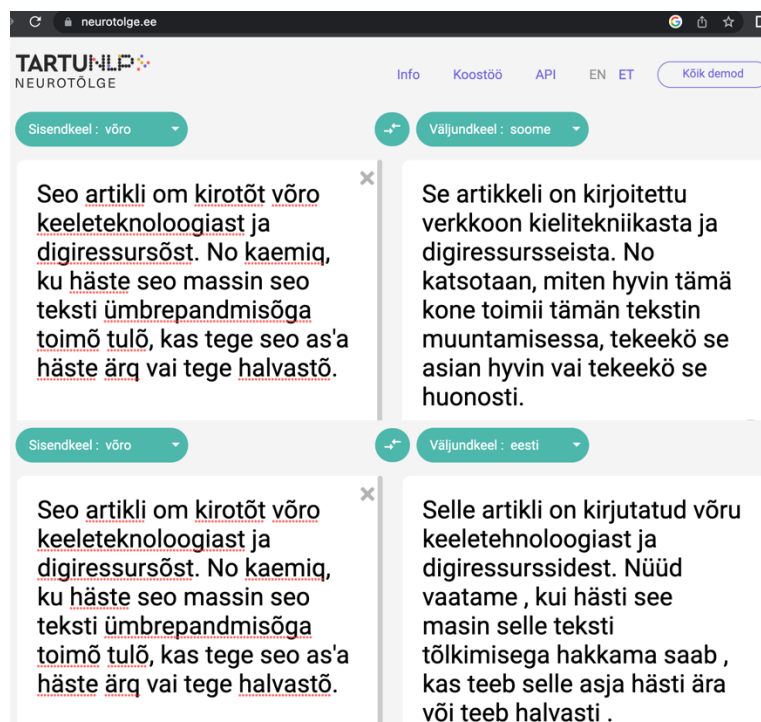
Joonis 27. Google'i võro sõrmlaud Androidi telefonin.

Eesti-võro-eesti massinümbrepandminõ

Linpuul oll' jo juttu edimäidsist võro-eesti-võro massintõlkõkat-sõtuist, miä olliq riiglipõhidsõq ja mil olõ-õs hüvvä tulõmust. Hoobis parõmbat viljä om kandnuq tüü võro-eesti-võro massintõlkõga nãrvivõrkõ meetodi perrã. Võro Instituut om tuuhu tüühü andnuq innekõgõ umaq rüüpkorpusõq, a ka kõik tõõsõq korpusõq ja tekstikogoq. Tartu ülikooli neurotõlkõ tüürühm umalt puult om naidõ perrã nãrvivõrkõ meetodiga vällä opanuq ja triinnüq võro keele ümbrepandmismassina. Massin pand teksti võro keelest eesti kiilde ja vastapiten joba peris häste. Tuu tähendäs, lihtsämbit lausit pand tuu ümbre sagõhöhe jo peris ilma vikolda vai õnnõ väikeisi vikoga. Vähãgi keerolidsõmbidõ lausidõga ja sõnavaraga tege massin siski peris pallõ rumalit viko. Ümbrepandmisõ kvalitiit tunnus ollõv umbõs sääne, nigu tuu oll' Google'i tõlkõl eesti ja inglüse keele vaihõl kümmekund aastakka tagasi.

Võro tõlkõmassinalõ pääses vabalt mano ja saa tuud katsõtaq lehe pääl neurotolge.ee. Massintõlgõq tüütäs sääil ka võro ja soomõ ni võro ja põhã- ja lõunõsaami keele vaihõl, a saiaqolõvist tõlkõpaarõst kõgõ parõmb om seeniq iks võro-eesti-võro tõlgõq.

Võro tõlkõmassina kotsilõ, miä om üts osa TÜ soomõ-ugri kiili neurotõlkõ projektist, loeq ligembähe blogist UNIB (sääl saa kaaiaq taast ka videoettekannõt) ja artiklist Tars, Tättar, Fišel 2021.



Joonis 28. Neurotõlkõrakõndusõn tett massintõlkõkatsõtus võro keelest soomõ ja eesti kiilde.

Inemiseq

Ku kõnõldaq lisa tettüle vähäkese ka seo tüü tegijist, sis EKT viimätside võro jakuprojekttega ommaq kõgõ inämb ammõtin olnuq lisa tankirotajalõ, kiä om projekti juhtnuq, viil paar inemist. Nuuq ommaq Kaur Männamaa, kiä om ammõtin olnuq võro-eesti-võro võrgosõnaraamadu ja kõgõ tuu mano käüvä edendämise ja programmiirumisega, ja Jack Rueter, kiä om toimõndanuq

kõgõ võro keele morfoloogiaautomaadiga kõüdedüga. Lisas näile ommaq läbi ao võro keele digiressurssõ ja keeleteknoloogia tüü man rohkõmb vai veidemb tüüd tennüq vai tugõnuq viil peris pallõq inemiseq mitmist asotuisist. Peris kõiki, kiä ommaq seo tüüga kuigivõrd kokko putnuq, nakka-ai tan üles lugõma, a põhi-liidsi tegijide, a ka päämäidsi nõvvoandjidõ ja avitajidõ nimeq lõvvüseq asotuisi viisi tabõlin 3. Näile lisas tulõ viil eräle ärq märkiq Mattis Tani, kiä tüüdä-äi ütengi naist asotuisist, a om ütten Kaur Männamaaga võrgosõnaraamõdu katõlõ viimätsele versioo-nilõ loonuq lihtsä, nägüsä ja mobiilisõbraligu veebikujondusõ ni tennüq tarvilidsõq fondiq.

Tapõl 3. Võro keeleteknoloogia ja digiressurssõ edendäjit asotuisi ja inemiisi.

Võro Instituut	Tarto Ülikuul	Eesti Keele Instituut
Sulev Iva	Heli Uibo	Liisi Piits
Kaur Männamaa	Kristian Kankainen	Indrek Kiissel
Laivi Org	Andre Tättar	
Grethe Juhkason	Maali Tars	Helsingi Ülikuul
Agü Vissel	Liisa Rätsep	Jack Rueter
Ants Aader	Indrek Zolk	
Tiia Allas	Heiki-Jaan Kaalep	Norra Arktiga Ülikuul
Mariko Faster	Mark Fišel	Trond Trosterud
Triin Toom	Liina Lindström	Sjur Moshagen
	Tiit Hennoste	

Tulõviguplaaniq

Tulõvigu pääle mõtõldõn om innekõgõ vaia kõiki võro keeletesurssõ ja keeleteknoloogiat edesi arõndaq. Nii piäsiq ka tulõvigun saama edesiarõndust nii võro keele morfoloogiaautomaat ku tuu pääl põhinõv opikeskkund Võro Oahpa ja võro keele õigõkirä-kontrolli rakõndusõq.

Niisama piät tüü minemä edesi võro-eesti-võro võrgosõnaraamaduga. Tuud piät kõikaig aoperi hoitma ja edesi arõndama ni viilgi pruuqjasõbraligumbas tegemä, selle et tuu om jo päämäne kotus, kon inemiseq võro keele digiressurssõ ja keeletekno-

loogiaga kokko putusõq. Nuuq piät olõma säält ka edespiten ker-gehe kättesaadavaq ja ilosahe tüütämä, miä taht kõikaig vahtsõt huult ja arõndustüüd.

Muidoki tulõ Võro Instituudil kõgõ taa tegemises plaaniq kuuntüü jakkamist tõisi projekte ja asotuisiga nii võro massin-tõlkõ, kõnnõsüntesaatri, morfoloogiaautomaadi ku tõisigi rakõn-duisi ja ressurssõ arõndamisõs.

Peris vahtsist keeleteknoloogiliidsist rakõnduisist olõ-õi võro keelele luud siiäni viil üttegi kõnnõ ärtundmisõ (eesti keelen *kõ-netuvastus*) rakõndust. Ka tuu pääle võisiq tulõvigun mõtõlda, näütüses ütistüün Talliina Teknigaülikooliga, kon om tuu ala pääl Eestin kõgõ kavvõmbahe jout.

Kokkovõttõs

Võro digiressurssõ ja keeleteknoloogia edendämisel om joba uma inneaolugu ja aolugu. Pääle om naat väikeisist sõnastigõst ja võro keele fontõ luumisõst. Tuu mant om mint kõrrast suurõmbidõ sõ-naraamatidõ mano, miä ommaq muudõduq võrgosõnaraamatis. Edesi om korat ja arõndõt mitmõsugumaidisi innekõgõ kiräligu, a ka suulidsõ kõnnõ korpuisi, midä om pruugit keeleteknoloogia luumisõs.

Keeleteknoloogiast om jout kõgõ inne kõnnõsünteesi ja mor-foloogiaautomaadini. Kõgõ vahtsõmb edenemine om olnuq neu-rotõlkõ meetodiga võro-eesti-võro ümbrepandmismassina luu-minõ. Nii korpuisi ku keeleteknoloogiliidsi rakõnduisi om püvvet integriiriq võrgosõnaraamatuhe ja keeleopiprogrammõhe, om püvvet naid säääl võimaligult pallõ ärq pruukiq. Lisas ommaq luu-duq ka võro sõrmlavvaq ja üle võrgo helüülesvõtmisõ rakõndus, midä mõlõmbat om ummakõrda jo pallõ seosama keeletüü man pruugit.

Miä om kõgõ taa tüü man rassõ olnuq? Lühkühe või üteldäq, et hädäq ommaq küländ lähküq tõisi vähämbide keelekogokundõ-ga. Põhilinõ hädä om ressurssõ puudus. Kunagi olõ-õi olnuq seo tüü jaos küländ pallõ inimiisi, aigo ei rahha. Kuis sis seod tüüd siski tetäq om saad? Või üteldäq, et tuu om õnnistunuq: tõisi tõie kõrvalt, väikeisi, a küländ stabiilsidõ projektitoetuisi abiga (põhi-

lidsõl EKT projektiq), ütistüün inemiisiga mitmist asotuisist, tsumõn võro keeleteknoloogia lahenduisi suurõmbidõ projekte ütes väikus osas.

Ku mõtõldaq, kas tüül om olnuq ka tulõmust, sis määnegi edenemine ja tulõmusõq ommaq tävveste olõman. Võrrõldõn pallõdõ tõisi väikeisi ohostõduisi kiiliga, ommaq nuuq võro keele puhul esiki peris ilosaq, a ku naid võrrõldaq vähägi suurõmbidõ kiiliga, ommaq naaq olnuq siski küländ tagasihoitliguq. Tuuiist om kõkkõ, miä om luud, püvvet õkva julgõhe umavaihõl kokko köütäq ja egäpäävõtsehe tarvitustõ võttaq. Tuud innekõgõ läbi kõgõ tunnõtumba ja pruugitumba võro keeleriista, võro-eesti-võro võrgosõnaraamadu, miä olõki-i inämb ammuq õnnõ sõnaraamat, a om muutunuq ütes põhilidsõs võro keele võrgovärehtis ehk portaalis, kost saa ütest ja samast paigast väega mitmõsugumast võro keeleapi, a kohe om niisama võimalik ka esiq umaq käeq külge lüvväq ja võro sõnaq kõigilõ vabalt kullõmisõs umahindä helüga kõlama pandaq.

Tulõvigu pääle mõtõldõn om innekõgõ plaanin nii kõiki võro keelesessurssõ ja keeleteknoloogia kui naid kokko köütvä sõnaraamat-portaali synaq.org edesiarõndaminõ. Pikembän perspektiivin võisiq mõtõldaq võro keele jaos ka mõnõ peris vahtsõ keeleteknoloogilidsõ lahendusõ, näütüses kõnnõ ärqtundmisõ rakõndusõ luumisõ pääle.

Lätteq

Faster, Mariko; Org, Laivi; Kalla, Urmas; Iva, Sulev; Iva,

Triin 2014: *Eesti-võru sõnaraamat. Eesti-võro sõnaraamat.*

Võro: Võro Instituut.

FRV = Forvo. The pronunciation dictionary: <https://forvo.com> (23.11.2022).

Iva, Sulev 1997: Võro Windowsi kirjad ja klaviatuuridraiver. Projekt (käsikiri).

Iva, Sulev 2002a: *Võro-eesti synaraamat.* Võro Instituudi Toimõndusõq 12. Võro.

Iva, Sulev 2002b: Võro-eesti synaraamat (elektroniline versioon): <http://www.folklore.ee/Synaraamat>.

- Iva, Sulev 2014:** Võru ja seto keelekorpus. *Võro Instituudi toimõndusõq*, 28, 75–82.
- Jüvä, Sullõv 1994:** *Tillõkõnõ tijuhtj võro kiräkeele manõq*. Navi-Võro-Tarto.
- Jüvä, Sullõv 2021:** Võro Vikipeediä, keeleopminõ ja (ütis)mee-diä. *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat*, XIX-XX, 286–298.
- Kasak, Enn 1990:** Lühkene võro-eesti loodusõtsäpendämide sõnastik. – *Kaika suvõülikuul. Valit tüü 6.–9. augustil 1989 Kaikal peet edimedsest võrokiilsest oppajide oppamisest*. Tea Avarmaa, Kauksi Ülle, Madis Kõiv, Agu Vissel (toim). Tartu, xii–xiii.
- Kasak, Enn 1997:** Võrokiilsest tiidüssynavarast. – *Kaika suvõülikuulõ kogomik I–VIII*. Pille Kattel (toim). Võro, 27–28.
- KORP** = KORPi võro keele korpus. <https://korp.keeleressur-sid.ee/?mode=vro> (23.11.2022).
- Männamaa, Kaur; Iva, Sulev 2015:** Võro-eesti-võro võrgosõnaraamat: synaq.org. Mart Velsker, Triin Iva. *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastramat*. (147–150). Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tars, Maali; Tättar, Andre; Fišel, Mark 2021:** Extremely low-resource machine translation for closely related languages. In: *Proceedings of the 23rd Nordic Conference on Computational Linguistics (NoDaLiDa)*. (41–52). Reykjavik, Iceland (Online): Linköping University Electronic Press, Sweden: <https://ep.liu.se/ecp/178/ecp2021178.pdf#page=57> (23.11.2022).
- Trosterud, Trond 2020:** Suulinõ ettekannõq seminääril Digital Approaches to Endangered Language Communities: A Nordic Perspective. 20.10.2020 Liivi Instituudin, Riian.
- Uibo jt 2015** = Uibo, Heli; Pruulmann-Vengerfeldt, Jaak; Rueter, Jack; Iva, Sulev: Oahpa! Õpi! Opiq! Developing free online programs for learning Estonian and Võro. *Proceedings of the 4th workshop on NLP for Computer Assisted Language Learning at NODALIDA 2015: 4th workshop on NLP for computer-assisted language learning*, Vilnius, Lithuania, May 11-13, 2015. Ed. Elena Volodina, Lars Borin, Ildikó Pilán. Linköping: Linköping University Electronic Press, 51–64. (NEALT

Proceedings Series 26 / Linköping Electronic Conference Proceedings 114).

UNIB = Unitartucs Blog: Valminud on esimene soome-ugri keelte masintõlkesüsteem: <https://blog.cs.ut.ee/2021/06/02/valminud-on-esimene-soome-ugri-keelte-masintolkesusteem> (23.11.2022).

VEV = Võro-eesti-võro võrgosõnaraamat. Iva, Sulev, Männamaa Kaur jt: <https://synaq.org>. (23.11.2022)

VV = Võrokeeline Vikipeedia: <https://fiu-vro.wikipedia.org> (23.11.2022).

Sullõv Jüvä: Võro keele digiressursid ja keeletehnoloogia – võimalused ja kasutus

Mitmeteale ohustatud ja marginaliseeritud keeltele keeletehnoloogilise toe loomist eest vedanud Norra lingvist ja keeletehnoloog Trond Trosterud on hiljuti tõdenud, et väikeste keelte puhul ei saa jääda lootma suurtele keeletehnoloogiafirmadele, vaid ainus võimalus neile keeltele mingitki keeletehnoloogilist tuge saada, on see neile ise luua. Ettekandes antakse ülevaade, kuidas see loomine võro keele puhul käinud on.

Vaadeldakse võro digitaalsete keeleressursside ja keeletehnoloogia arengut selle eelajaloost ehk esimestest võro keele sõnastikest, fontidest ja klaviatuuridest kuni tänapäevani, mil võro keelele on jõutud luua juba keerukamaidki rakendusi, näiteks sünteeskõne- ja masintõlkesüsteeme ning morfoloogiaautomaat, mida ka edasi arendatakse.

Kõige tuntum ja enim kasutust leidev võro keele digirakendus on kahtlemata võro-eesti-võro veebisõnaraamat synaq.org / voro-sõna.ee, millesse on omakorda integreeritud mitu muud rakendust, näiteks erinevad korpused ja sünteeskõne. Nii on veebisõnaraamatust kujunenud omalaadne võro keele portaal, mille kasutusvõimalusi ja kasutusstatistikat ka käesolevas ettekandes põgusalt tutvustatakse ja analüüsitakse.

Tähüssõnaq: võro kiil, seto kiil, keeleteknoloogia, digiressursiq, sõnaraamadug

Märksõnad: võru keel, seto keel, keeletehnoloogia, digiressur-
sid, sõnaraamatud

**Sullõv Jüvä: Võro digital resources and language technology
– possibilities and use**

Trond Trosterud, a Norwegian linguist and language technologist who has led linguistic support for a number of endangered and marginalised languages, has recently acknowledged that small languages cannot rely on large language technology companies, but the only way to get them language support is to create it themselves. The report gives an overview of how this creation has been done carried out in the case of Võro language.

The paper gives an overview of the development of Võro digital language resources and language technology from its prehistory, i.e. from the first Võro dictionaries, fonts and keyboards to the present day, when more sophisticated applications have been created for Võro, such as synthetic speech and machine translation systems and a morphology machine (FST).

The most well-known and most widely used digital application in Võro is undoubtedly the Võro-Estonian-Võro online dictionary [synaq.org / võrosõna.ee](http://synaq.org/võrosõna.ee), which in turn integrates several other applications, such as various corpora and synthetic speech. Thus, the online dictionary has become a kind of Võro language portal, the usage possibilities and usage statistics of which are briefly introduced and analysed in this presentation.

Keywords: Võro language, Seto language, language technology, digital resources, dictionaries

Jüvä Sullõv
Võro Instituut
Tarto huulits 48
Võro 65609
juvasul@ut.ee

Võro Instituudi toimõnduisist om innemb ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiir.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.

Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeeesti keelest ja kiräkeelest.

Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.

Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tödõ. Märgütiisi.

Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.

Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlös.

Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuh□ABC kiräoppusõ manoaq.

Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eeesti synaraamat.

Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.

Mariko FASTER ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupii□

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kii□ja hindätiidmine.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuriq ja -keeleq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

- Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.**
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.
- Nr 19 Seto sõnastik.**
Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko Faster. Võro, 2007.
- Nr 20 Õdagumeresoomõ kodo.**
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2007.
- Nr 21 Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?**
Küllli Eichenbaum ja Kadri Koreinik. Võro, 2008.
- Nr 22 Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2008.
- Nr 23 Kirändüs/kiil veidembüsen.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2009.
- Nr 24 Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2010.
- Nr 25 Ruum, kotus ja kotussõnimeq.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2011.
- Nr 26 Õdagumeresoomõ piiriq.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2012.
- Nr 27 Kiili rikkus ja elojoud.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2013.
- Nr 28 Õdagumeresoomõ keeleq kaartõ pääl.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2014.
- Nr 29 Aig õdagumeresoomõ keelin.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2015.
- Nr 30 Õdagumeresuumlaisi nimeq.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2016.
- Nr 31 20 õdagumeresoomõ konvõrentsi Võrol.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2017.
- Nr 32 Vabahusõ mõistõq Hummogu-Euruupa kirändüisin.**
Toim Szilárd Tibor Tóth, Roza Kirillova ja Jüvä Sullõv, Võro, 2018.
- Nr 33 Valitsõmisjaotusõst keeleaoluuni.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2018.
- Nr 34 Sõnavara- ja kirändüsküsümüisi võro ja kaála keelemailt.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2019.
- Nr 35 Mõtsavelist vadälaisini.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2020.
- Nr 36 Priinimmi siin- ja säälpuul Soomõ lahtõ.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Fastrõ Mariko. Võro, 2021.